ÉRTELMISÉG és POLITIKA

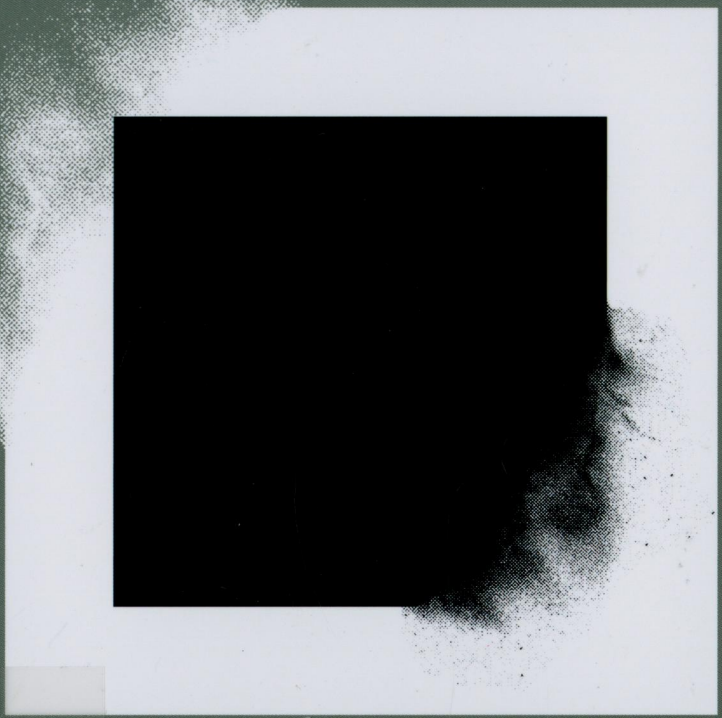

SZITÁS KATALIN

kalligram

antalis
Just ask Antalis

A kötetet az Antalis Hungary Kft. a megjelenéshez szükséges papír biztosításával támogatta.

SOMOGYI KÖNYVTÁR
943589
1981
14 SZEGED 21
301
Sz84

Somogyi-könyvtár, Szeged
S000712460

© Szitás Katalin, 2020
Photos © Fazekas István, 2020

ISBN 978-963-468-182-3

Megjelent a Pesti Kalligram Kft., Budapest kiadásában 2020-ban.
Első kiadás. Oldalszám 248. Felelős kiadó: Mészáros Sándor.

Szerkesztő: Hutvágner Éva
A szerkesztő Oláh János szerkesztői ösztöndíjban részesült.

A portréfotókat Fazekas István készítette,
kivéve Szalai Júliáét, melyet ő bocsátott rendelkezésünkre.

A borítót Hrapka Tibor tervezte.
Grafikai elrendezés és nyomdai előkészítés: Hrapka Tibor.

Nyomta a Kapitális Nyomdaipari Kft., Debrecen.
Felelős vezető ifj. Kapusi József.

kalligram.libricsoport.hu

TARTALOM

Bevezetés ... 7

Kell-e ma az értelmiség? Mit jelent ma értelmiséginek lenni? ... 10

Értelmiség és politika ... 19

A politikacsinálás csábítása – Értelmiség és politika a rendszerváltás időszakában ... 19

A hatalom csábítása – Értelmiség és politika a rendszerváltás után ... 25

Beszélgetések

Pető Iván ... 35

Magyar Bálint ... 61

Juhász Pál ... 84

Kőszeg Ferenc ... 97

Bozóki András ... 133

Szalai Júlia ... 158

Hann Endre ... 169

Szelényi Iván ... 180

Dalos György ... 197

Radnóti Sándor ... 214

Vajda Mihály ... 227

Utószó – a beszélgetésekről ... 237

Köszönet ... 241

Irodalomjegyzék ... 243

943789
301
SZ84
42

30 év telt el a magyarországi rendszerváltás óta, amely az államszocializmusból a pluralista demokráciába történő átmenetet jelentette. Az egykori vasfüggönyön túli országok mindegyikében demokratikus választásokra került sor az 1990-es években, azonban olyan markáns, karakteres értelmiségi szerepvállalás, mint Magyarországon, egyetlen, valamikori szocialista országban sem jellemezte a folyamatokat.

De egyáltalán mit jelent az értelmiség fogalma? Mit jelent ma értelmiséginek lenni, és mit jelentett a rendszerváltás idején? Miért és hogyan került annyi értelmiségi a politikába az 1990-es években? Miért nem lehet valaki egyszerre értelmiségi és politikus? Miért és hogyan változott meg az értelmiség megítélése 2010 után? Mit mondanak erre a rendszerváltás korszakának meghatározó véleményformálói? Miként tekintenek akkori énjükre, és hogyan látják magukat ma?

11 szereplő — 11 történet

kalligram.libricsoport.hu

SZITÁS KATALIN

Értelmiség és politika

KALLIGRAM
2020

antalis EM
Just ask Antalis

A kötetet az Antalis Hungary Kft. a megjelenéshez szükséges papír biztosításával támogatta.

Somogyi-könyvtár, Szeged
S000712460

© Szitás Katalin, 2020
Photos © Fazekas István, 2020

ISBN 978-963-468-182-3

Megjelent a Pesti Kalligram Kft., Budapest kiadásában 2020-ban.
Első kiadás. Oldalszám 248. Felelős kiadó: Mészáros Sándor.

Szerkesztő: Hutvágner Éva
A szerkesztő Oláh János szerkesztői ösztöndíjban részesült.

A portréfotókat Fazekas István készítette,
kivéve Szalai Júliáét, melyet ő bocsátott rendelkezésünkre.

A borítót Hrapka Tibor tervezte.
Grafikai elrendezés és nyomdai előkészítés: Hrapka Tibor.

Nyomta a Kapitális Nyomdaipari Kft., Debrecen.
Felelős vezető ifj. Kapusi József.

kalligram.libricsoport.hu

TARTALOM

Bevezetés ... 7

Kell-e ma az értelmiség? Mit jelent ma értelmiséginek lenni? ... 10

Értelmiség és politika ... 19

A politikacsinálás csábítása – Értelmiség és politika a rendszerváltás időszakában ... 19

A hatalom csábítása – Értelmiség és politika a rendszerváltás után ... 25

Beszélgetések

Pető Iván ... 35

Magyar Bálint ... 61

Juhász Pál ... 84

Kőszeg Ferenc ... 97

Bozóki András ... 133

Szalai Júlia ... 158

Hann Endre ... 169

Szelényi Iván ... 180

Dalos György ... 197

Radnóti Sándor ... 214

Vajda Mihály ... 227

Utószó – a beszélgetésekről ... 237

Köszönet ... 241

Irodalomjegyzék ... 243

antalis EM
Just ask Antalis

A kötetet az Antalis Hungary Kft. a megjelenéshez szükséges papír biztosításával támogatta.

301
Sz84

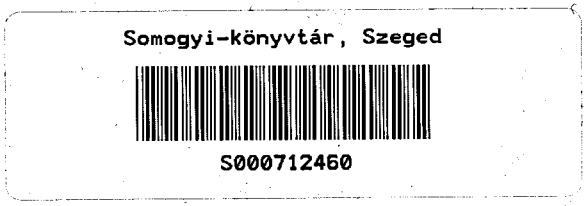

© Szitás Katalin, 2020
Photos © Fazekas István, 2020

ISBN 978-963-468-182-3

Megjelent a Pesti Kalligram Kft., Budapest kiadásában 2020-ban.
Első kiadás. Oldalszám 248. Felelős kiadó: Mészáros Sándor.

Szerkesztő: Hutvágner Éva
A szerkesztő Oláh János szerkesztői ösztöndíjban részesült.

A portréfotókat Fazekas István készítette,
kivéve Szalai Júliáét, melyet ő bocsátott rendelkezésünkre.

A borítót Hrapka Tibor tervezte.
Grafikai elrendezés és nyomdai előkészítés: Hrapka Tibor.

Nyomta a Kapitális Nyomdaipari Kft., Debrecen.
Felelős vezető ifj. Kapusi József.

kalligram.libricsoport.hu

TARTALOM

Bevezetés 7

Kell-e ma az értelmiség? Mit jelent ma értelmiséginek lenni? 10

Értelmiség és politika 19

A politikacsinálás csábítása – Értelmiség és politika a rendszerváltás időszakában 19

A hatalom csábítása – Értelmiség és politika a rendszerváltás után 25

Beszélgetések

Pető Iván 35

Magyar Bálint 61

Juhász Pál 84

Kőszeg Ferenc 97

Bozóki András 133

Szalai Júlia 158

Hann Endre 169

Szelényi Iván 180

Dalos György 197

Radnóti Sándor 214

Vajda Mihály 227

Utószó – a beszélgetésekről 237

Köszönet 241

Irodalomjegyzék 243

Bevezetés

30 év telt el a magyarországi rendszerváltás óta, azóta a rendszerváltás óta, amely az átmenetet jelentette az államszocializmusból a pluralista demokráciába. Az egykori vasfüggönyön túli országok mindegyikében választásokra került sor az 1990-es években, azonban olyan markáns, karakteres értelmiségi szerepvállalás, mint Magyarországon, egyetlen valamikori szocialista országban sem jellemezte a folyamatokat. De egyáltalán mit jelent az értelmiség fogalma? Mit jelent ma annak lenni, és mit jelentett a rendszerváltás idején? Miért és hogyan került annyi értelmiségi a politikába az 1990-es években? Miért és hogyan változott meg aztán az értelmiség megítélése 2010 után? Mit mondanak erre a korszak meghatározó véleményformálói? Miként látják magukat ma, és miként akkori énjüket?

Véleményformáló attitűdjük közel három évtizedes változásait, a demokratikus ellenzékben betöltött szerepüket igyekeztem körüljárni a kötet tizenegy interjúalanyával, választ keresve arra is, milyen lehetőségei vannak az új nemzedéknek az értelmiségi szerepvállalás tekintetében. Egyáltalán: szükség van ma az értelmiségre? Van ma feladatuk? Ha igen, az miként ragadható meg? Leginkább pedig: miként végezhető jól ez a feladat?

2002 óta foglalkoztat a téma, amikor egyetemi évfolyamdolgozati, majd két évvel később szakdolgozati témaként is ezt választottam. 2017 tavaszán olvastam az *Élet és Irodalom*ban Radnóti András *A pálya széléről*[1] című írását, ami arra késztetett, hogy továbbgondoljam, rendszerezzem gondolataimat az értelmiség és politika kapcsolatának témakörében. Ehhez további lökést adott a velünk élő (orbáni) populizmus, valamint nyílt értelmiségellenesség. Ez utóbbi összetett, ugyanakkor egyik fontos eredője ugyanis az értelmiség és a politika viszonyrendszerének a rendszerváltást követő kudarca, vagyis a két szféra, a két szerepkör összecsúszása, egybefonódása.

[1] Radnóti András: A pálya széléről. In: *Élet és Irodalom*, LXI. évfolyam, 12. szám, 2017. március 24. https://www.es.hu/cikk/2017-03-24/radnoti-andras/a-palya-szelerol.html (letöltés: 2019. május 25.)

Jelen kötet célja a szembenézés – a téma jellegzetesen magyar viszonyokra reflektáló körüljárása magukkal az érintettekkel, az emlékezetre és a következtetésekre épülő összegzés. Elmondják, esetenként újraértelmezik, miként látják általában az értelmiség szerepét, önnön szerepüket, tetteiket (mi az, amit ma sem tennének másként, és mit igen), különösen pedig viszonyukat a politikához, illetőleg annak esetleges változását, valamint hogy mit gondolnak arról, szükség van-e ma az értelmiségre. A megszólalókkal folytatott beszélgetések hozzájárulnak ahhoz is, hogy minél átfogóbb kép rajzolódjon ki az értelmiségi szerepvállalás rendszerváltást megelőző évtizedeiről, és arról, sokan miért engedték el nehezen – vagy épp egyáltalán nem – szerepeiket. Más-e, és mitől más (kvázi) diktatúrában, illetve demokráciában értelmiséginek lenni.

A bevezető esszé felvetései, állításai további gondolkodásra ösztönző jelleggel, a beszélgetések felvezetőjeként, a szembesítést sem nélkülöző éllel kerültek megfogalmazásra.

A kötet, illetve a bevezető írás alapját a kutatásaim mellett a munkavégzésem során szerzett tapasztalatok jelentik. Ez utóbbi kapcsán – és azért is, mert a szereptisztázást elengedhetetlennek tartom – fontos megemlítenem, hogy 2006 óta a Political Capital[2] munkatársaként dolgozom. Ugyan közéleti-politikai folyamatokat elemző kritikusként nem lépek a nyilvánosság elé, annak közelében tevékenykedem, illetve azok hazai és nemzetközi összefüggéseire figyelő politológusként joggal merülhet fel: valamiképp a *kinn is vagyok, benn is vagyok* esetéről van szó. Jóllehet, bárki nyúlna a témához, ezt az adottságot nem tudná megkerülni.

A kötet a véleményformáló, humán értelmiségre, ezen belül is a liberális és/vagy rendszerváltó értelmiségre[3] koncentrál (nem tagadva ezzel a létező reál-, műszaki értelmiség státuszát). Ez részben magától értetődő: ők azok, akik nyilvánosan hangot adtak és adnak meggyőződésüknek azzal a határozott szándékkal, hogy olvasóikat, hallgatóikat, szélesebb környezetüket gondolkodásra vagy épp vitára, de mindenképp valamiféle aktivitásra késztessék. Továbbá természetesen szempont volt a fókusz meghatározásakor személyes érdeklődésem, valamint egyéni – leginkább az egalitárius liberális jelzővel illethető – világnézetem. Ezek összességéből eredt, hogy kifejezetten azokat kívántam megszólaltatni, akik jelentékeny és aktív szerepet vállaltak a rendszerváltás folyamatában, elsősorban pedig a demokratikus ellenzékben.

[2] A Political Capital 2001-ben alapított független politikai kutató-, elemző- és tanácsadóintézet *(think tank)*, amely elkötelezett az emberi jogok, a liberális demokrácia, a piacgazdaság és az euroatlanti orientáció mellett. Célja, hogy párbeszédet generáló rendezvényeivel, politikai elemzéseivel, kutatásaival hozzájáruljon a politikáról való kritikus gondolkodáshoz, a politika jobb megértéséhez; elősegítse az ismereteken és tényeken alapuló politikaformálást és közbeszédet; olyan politikai témákat emeljen be a közbeszédbe, amelyeknek – közvetlenül vagy közvetve – komoly hatása van az állampolgárok mindennapi életére. http://www.politicalcapital.hu/

[3] Többnyire balliberális értelmiségként hivatkozzák őket. Ettől a meghatározástól tartózkodnék, egyrészt mert azt sugallja, mintha a baloldaliak mind liberálisok volnának, és viszont, másrészt mert a kifejezést a jobboldal oktrojálta ellenségeire, alkalmazása pedig csak és kizárólag az ő érdekeiket szolgálja.

Kell-e ma az értelmiség? Mit jelent ma értelmiséginek lenni?

A 2010-es országgyűlési választások sok tekintetben változást hoztak. Megkezdődött a két évtizeden át épült jogállami és demokratikus intézmények, keretek lebontása és egy autokratikus rendszer szisztematikus kiépítése.[4] E folyamat, átalakulás immanens része a kiépült rezsim egészéből áradó *ressentiment,* elit- és értelmiségellenesség, amely részben az értelmiség és a politika rendszerváltást követő összefonódásában gyökerezik.

Az értelmiség vesszőfutása 2010 után szinte azonnal megkezdődött a filozófusok vegzálásával (1973 után ismét célpont lettek[5]), majd – a teljesség igénye nélkül – folytatódott az egyetemi nyugdíjazásokkal (elbocsátásokkal), a tudományos pályázati keretek, a kultúrafinanszírozás átalakításával, a kormány által kézi vezérelt kutatóhelyek, oktatási intézmények létrehozásával, a Közép-európai Egyetem (CEU) elüldözésével, a Magyar Tudományos Akadémiának az állam szolgálatába állítására tett lépésekkel, állami egyetemek (Miskolci Egyetem, Moholy-Nagy László Művészeti Egyetem, Soproni Egyetem, Neumann János Egyetem, Széchenyi Egyetem, Állatorvos-tudományi Egyetem, Színház- és Filmművészeti Egyetem, Szent István Egyetem) a Budapesti Corvinus Egyetem mintájára történő privatizációjával.

Az érintettek idősebb generációja számára mindez nem volt ismeretlen, már az első lépésekből látták az irányt. A 2014-es választásokra készülve a reflexek működésbe léptek, ismét az informális kezdeményező,

[4] Ld. bővebben: Bozóki-Hegedűs: A kívülről korlátozott hibrid rendszerek. In: *Politikatudományi Szemle,* 2017/2. http://www.poltudszemle.hu/szamok/2017_2szam/bh.pdf; Unger Anna: A választás mint rendszerkarakterisztikus intézmény. In: *Fundamentum,* 2018/2–3. http://fundamentum.hu/sites/default/files/fundamentum-18-2-3-01.pdf; Kis János: Demokráciából autokráciába. In: Kis János: *Alkotmányos demokrácia,* Kalligram, 2019, 531–570. o.

[5] Az MSZMP PB *Néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről* című, 1973. május 8-ai határozata értelmében az ún. filozófusper során kizárják a pártból, illetve elbocsátják állásából Bence Györgyöt, Hegedüs Andrást, Heller Ágnest, Kis Jánost, Márkus Györgyöt, Márkus Máriát, Vajda Mihályt.

befolyásoló szerepet kívánták felvenni. Ezt azonban a pártok ambivalensen fogadták. Érthető volt mind az értelmiség, mind az ellenzéki pártok, politikusok reakciója. Ugyanakkor az értelmiségnek fel kellett volna ismernie, hogy nem ez a megfelelő mód meglátásai, javaslatai érvényre juttatására, hogy revideálni kell a múltat, és a tanulságok mentén új szerepbe kell helyezkedni, a korábbiaktól eltérő viszonyt kell kialakítani a pártpolitikával és annak szereplőivel. Újra kellett volna fogalmazni a kérdést és az erre adható válaszokat: mi az értelmiség szerepe, feladata, illetőleg mi a funkciója az értelmiségi kritikának? Közvetlenül befolyást kell gyakorolnia a döntéshozókra, vagy meglátásait, illetve a társadalomban kialakuló közvélekedéseket kell írásai, megnyilatkozásai révén artikulálnia, így közvetítve azokat a pártok irányába?

Volt, aki idővel reflektált saját szerepére, tetteire. Radnóti Sándor például egy 2018-as interjúban így fogalmazott: „[…] egyáltalán nem gondolom, hogy az értelmiségnek feladata lenne tanácsot adni a politikának. Igaz, nem mindig ez volt a véleményem, de ma már egyetértek azokkal, akik úgy vélik, hogy az értelmiség közvetlenül ne akarja befolyásolni a politikát, a politikai aktoroknak ne adjon tanácsokat, amelyeket – a tekintélyével alátámasztva – szinte kötelezőnek tekint. Négy évvel ezelőtt én is benne voltam egy társaságban, amely nyomást gyakorolt a politika egyik szereplőjére, hogy kössön szövetséget egy másikkal, mégpedig azért, hogy létrejöjjön az összefogás. Egyszer – ma is azt hiszem – meg kellett ezt próbálni […]. Ma már senkinek sem adnék konkrét politikai tanácsot".[6] A szembenézések, önreflexív megnyilatkozások rendkívül fontosak – nemcsak a nyilatkozók, de az értelmiség, különösen annak fiatal generációi, és a közvélemény számára is.

*

Tekintettel arra, hogy jelen írás, illetve a kötet egésze az értelmiséggel foglalkozik, nem kerülhető meg a fogalom valamiféle meghatározása.

Az értelmiség vagy értelmiségi szó hallatán a leggyakoribb asszociáció, hogy olyasvalakit jelent, akinek diplomája van. Ez többnyire valóban

[6] Ma nem antiszemitizmus van, hanem antimigránsizmus – Lendvai Péter interjúja Radnóti Sándorral. In: *FüHü,* 2018. március 31. http://fuhu.hu/ma-nem-antiszemitizmus-van-hanem-antimigransizmus/ (letöltés: 2019. május 25.)

így van, ugyanakkor a diploma léte sem nem szükséges, sem nem elégséges „kritérium" az értelmiségi lét megragadásához. Az, hogy valaki diplomás, inkább egy munkaerőpiaci besorolás, az angol *professional* értelemben. Míg az értelmiség megjelölés sokkal inkább az angol *intellectual, intelligentsia* szavakkal, illetve a *public intellectual* kifejezéssel tűnik megragadhatónak. Tehát olyasvalaki, aki folyamatosan kontemplál, kételkedik, időről időre megkérdőjelezi az őt, illetve a társadalmat körülvevő világot, az intézményeket, azt is, ami már evidensnek tűnk. Egyfajta kritikai attitűddel rendelkezik, különösen a hatalommal és a tekintéllyel szemben. Ezzel kapcsolatos gondolatait *írástudóként* pedig szűkebb környezetén túl a szélesebb nyilvánosság számára is megfogalmazza és közvetíti; teszi mindezt a közbeszéd alakításának és a közvélemény formálásának szándékával, egyfajta küldetéstudatból eredően. Vagyis kifejezetten foglalkozik a köz ügyeivel, a politikával, miközben – és ez hangsúlyos – politikai felelősséget nem visel. Reflektál a történésekre, kérdéseket vet fel, vitákat generál, azaz tudást hoz létre, terjeszt és közvetít.

Kérdés, hogy minden korban ugyanezen ismérvek írják-e le az értelmiséget, ugyanaz tekinthető-e az értelmiség feladatának, szükséges-e a folyamatos reflexió, az önreflexió, adott esetben újragondolás és újradefiniálás? Meggyőződésem szerint alapvetően igen a válasz mindhárom kérdésre, aláhúzva, hogy az utóbbi kettő kiemelt figyelmet érdemel, ugyanis pont e képesség adja az értelmiségi lét egyik esszenciáját. Ugyanakkor figyelemmel kell lenni arra, hogy az értelmiség egzakt definíciója soha nem létezett, és minden valószínűség szerint nem is létezhet, támpontként szolgáló megközelítések annál inkább.[7] Az értelmiségre nem rétegként, rendként vagy egyéb társadalmi csoportként érdemes tekinteni, hanem elsősorban olyan egyénekként, akik többnyire maguk is egymástól valamelyest különbözően értelmezik saját szerepüket. Közös bennük, hogy az értelmiségi lét mindegyikük számára egyfajta attitűd.

A fenti megközelítést irányadónak tartom napjainkra éppúgy, mint a rendszerváltás időszakára. Ugyanakkor a történelmi helyzetből, a politikai berendezkedésből eredően a magyar rendszerváltás értelmiségi nemzedéke különleges helyzetben volt. Így talán érthető, miért tűnhet gyakran úgy, mintha őket nem követte volna új generáció. Ennek részben az az oka, hogy annak idején a véleményformáló értelmiség tagjai szükségszerűen vállaltak magukra egyfajta ellenzéki, mozgalmárszerepet, minek következtében olykor ki is léptek értelmiségi létükből, olykor pedig összefolytak eltérő szerepeik. Természetesen vannak, akik a rendszerváltás óta is aktívak véleményformáló értelmiségiként vagy épp politikusként, de ma már letisztult szerepből beszélnek, és jellemzően jóval ritkábban szólalnak meg. Illetve vannak új(fajta) értelmiségiek, akik már nem feltétlenül illethetők ezzel a kifejezéssel (mintha a szó számos értelmezési rétegével megragadt volna a rendszerváltó értelmiséget definiáló fogalomként). Úgy tűnik, napjainkra ezt a *gyűjtőfogalmat* az egyes értelmiségi szerepek differenciált megjelölése váltotta fel. Vagyis nem az értelmiség eltűnésének, csupán átalakulásának („rétegződésének") jelenségével állunk szemben. Vannak az egy-egy szakterületre specializálódott „szakértelmiségiek", szakértők („szakosodott értelmiség": szélsőjobbkutató, választási, külpolitikai szakértő stb.), elemzők, tudósok, publicisták, véleményvezérek – már a rendszerváltás után születettek korosztályából is. A végbement (természetes) differenciálódás, specializálódás, intézményesedés több szempontból is szükségszerű volt. Egyrészt az „értelmiségi piac" igényei okán, másrészt a megváltozott médianyilvánosságból eredően. Míg a rendszerváltás idején és azt követően alig volt felület (gyakorlatilag egyetlen állami tévé és egy rádió, néhány nyomtatott napi- és hetilap, folyóirat vagy periodika), addig a '90-es évek második felében jelentősebb kínálatbővülés történt, így megindult a kereskedelmi televíziózás, 2002-t követően pedig erősödtek a jobboldali-konzervatív csatornák; majd az internet elterjedésével, a közösségi média megjelenésével rendkívül szélesre nyílt a tér a megszólalni kívánó értelmiségiek számára. A média pluralizálódásával párhuzamosan, a tabloid sajtó térnyerésével ugyanakkor egyre inkább háttérbe szorult a politikai-közéleti média, ez a változás pedig kedvezőtlen hatást gyakorolt az értelmiségi műfajokra (elemzés, beszélgetős műsorok stb.) éppúgy, mint szereplőikre. A rendszerváltó értelmiség nehezen vagy nem is találta helyét ebben a változó közegben, a felnövekvő generációk viszont könnyen (vagy legalábbis könnyebben) alkalmazkodtak, illetve eleve ebbe szocializálódtak, nőttek bele. A változások nemcsak a felületeket, de a megszólalások tartalmát, időtartamát és nyelvezetét is jelentősen befolyásolták. A 2000-es évektől egyre inkább a rövidebb, több-

[7] Kristóf Luca és Bozóki András például kiváló és részletes áttekintést adnak a definíciós megközelítésekről. Kristóf Luca: *Véleményformálók*. Bp., L'Harmattan–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014, 15–39. Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás – Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon*. L'Harmattan, 2019, 25–58.

nyire csak egy-egy mozzanatra reflektáló megnyilatkozások kerültek túlsúlyba, az átfogó, rendszerszintű értelmezések ritkábbak – bár 2010 óta ez (is) változóban van (a politika rendszer változása megkívánja a részletes értelmezést). Olykor egy-egy rövid – akár csak Facebook-posztnyi, vagy akár mémnyi – reflexió kap teret, többnyire a saját vélemény megerősítését vagy akár a szórakoztatást (is) szolgálva. Ezek létjogosultsága akkor sem kérdéses, ha az elért közönség viszonylag kisszámú (soha nem volt és nem is lesz tömeges[8]). Ugyancsak figyelmet érdemelnek a részben a médiatér változásával összefüggő, részben pedig egyfajta intézményesülést jelentő, egy-egy portál, blog vagy épp személyek köré szerveződő publicisták és különféle értelmiségi körök, ami például a Mérce vagy az Eötvös Csoport körül látható. Mindkét említett példa tekintetében egyértelmű, deklarált az ideológiai irányultság, a közvetíteni kívánt értékek. E két példa is mutatja, hogy az értelmiség idősebb és fiatalabb korosztályában egyaránt mutatkozik igény a megszólalásra, az értékes, előrevivő vitákra, az értelmiségi szerep továbbvitelére. Ugyancsak ezt erősíti a fiatal(abb) korosztály jelenléte az elemzőintézetekben, a még megmaradt, függetlennek tekinthető sajtótermékekben, a kultúra egyes területein vagy akár egyéni útjukat járva. Ugyanakkor az *értelmiségi státusz* elnyeréséhez idő is kell, ha tetszik, meg kell érni erre a szerepre. Ami nem jelenti azt, hogy egy 20 éves ne tudna kiváló megállapításokat tenni, értő kritikát megfogalmazni, de azt igen, hogy ennek fogadtatása, elérése korlátos, nem mérhető azzal, amikor valaki tíz vagy húsz éven át folyamatosan teszi mindezt nyilatkozatai, írásai, elemzései, tanulmányai, illetőleg a különféle csatornákon, fórumokon látható, elérhető értelmezői jelenléte által.

A szétváló szerepek között ma is akad átjárás, párhuzamosság, hisz szakértők, de akár tudósok, akadémikusok vagy épp írók, költők is írnak időről időre publicisztikákat, egyes tudósok egyetemi állásaik mellett pi-

[8] Elgondolkodtató, lehetséges-e egzakt magyarázatot adni az értelmiségi megszólalások, megnyilvánulások hatókörére, elérési bázisára. Ez minden bizonnyal lehetetlen vállalkozás. Korábban ugyan a nyomtatott sajtótermékek mérhetők voltak eladási példányszámaik alapján, mára ezeket részben felváltották a lájk-, követési, megosztási számok. Ezek azonban mérsékelten összevethetők, hisz figyelembe kell venni, hogy míg napjainkban egy-egy írás napok alatt „pörög ki" (még ha bármikor vissza is kereshető), addig az internetet megelőző időkben egy-egy szamizdat kiadvány, de még egyes hetilapok is akár hónapokig aktuálisak voltak, illetve egy-egy példánynak több olvasója is akadt. Így leginkább a nagyvonalúan megközelítő jellegű, internet- és médiafogyasztási szokásokat figyelemmel kísérő általános tapasztalat lehet irányadó.

aci szereplőknek, *think tank*eknek vállalnak eseti szakértői munkát. Ezek egymással megférő szerepek. Fontos azonban, hogy a politikusi és a politikai tanácsadói szereptől mindjobban különválnak, illetve különváljanak a kritikai, értelmezői, szakértői szerepek, valamint ezek képviselőinek nyilvános megszólalásai. A kívánatos állapot a teljes szétválasztás.

Ma már elvétve fordul elő, hogy egy párt tagja, tisztségviselője értelmiségi sapkát magára húzva a sajtón keresztül üzenne pártjának (ez is mutatja, hogy a szereptisztázás előrehaladott). Nota bene, nem gondolom, hogy az értelmiségnek tartózkodnia kellene a nyílt és direkt pártpolitikai kritikától, egy-egy párt, politikus vagy épp döntés kritizálásától, és hogy a politikusoknak e kritikai hangot negligálniuk kellene, sőt! A pártoknak, a politikusoknak igenis szükségük van a kritikai meglátásokra, arra a nézőpontra, amit egy elemző, szakértő stb., tehát egy értelmiségi (azaz nem politikus, pártpolitikai tanácsadó) nyújthat, mivel ebből a nézőpontból sokkal inkább adható pontos helyzetelemzés, mint a „hatalom ormairól". Értelmiségiként pedig vállalni is kell ezt a feladatot, szem előtt tartva, hogy az értelmiség elsődleges célja, hogy saját célcsoportjához, azaz a közvéleményhez szóljon, vagy akár szűkebb-tágabb baráti kör tagjaihoz, és e „közvetítő közegen" keresztül kívánjon hatást gyakorolni a politikára, számonkérni a politikusokat, betölteni egyfajta kontrolláló szerepet.

A 2010-es kormányváltás e tekintetben előremutató változást hozott egyes intézményesült értelmiségi körök tekintetében. Az elemző, tanácsadó intézetek közül volt, amelyik megszűnt, volt, amelyik átalakult; a pályán maradók pedig mára többnyire megtalálták egyértelmű szerepüket. Akad, aki felhagyott tanácsadói tevékenységével, és az elemzésre, kutatásra fókuszál, míg más megőrizte elemzői mellett tanácsadói tevékenységét, ám azt nyílttá tette[9]; és volt[10], aki a kormány, a kormánypárt szolgálatába

[9] Horn Gábor, a Republikon Alapítvány kuratóriumi elnökének nyilatkozata arról, hogy „[h]etente egyszer Tóth Csabával, a Republikon stratégiai igazgatóval hármasban leülünk, és átbeszéljük a dolgokat. Gergőnek egy számára ismeretlen, sok tekintetben végletekig tagolt pártot kell egy kiélezett választási kampányban vezetnie, értelemszerűen szüksége van mankókra, amikre támaszkodhat. Közben az MSZP mint párt kommunikációs munkáját is segítjük tanácsokkal – ezeket aztán vagy megfogadják, vagy nem." Horn Gábor: „Karácsonynak Vonával kell meccselnie". Rényi Pál Dániel interjúja Horn Gáborral. In: *444.hu*, 2018. március 26. https://444.hu/2018/03/26/horn-gabor-karacsonynak-vonaval-kell-meccselnie (letöltés: 2019. május 25.)

[10] Az Integrity Lab Facebook-posztja 2017 júliusán: „Az Integrity Lab júliustól az LMP mellett végez politikai tanácsadói munkát. Ezzel párhuzamosan a megalapításunk óta

állt. Noha ez óriási előrelépés ahhoz az időszakhoz képest, amikor ezek mind az informális elhallgatás részét képezték, a teljes elválasztásra kell törekedni. Tehát nem azt a kívánalmat fogalmazom meg, hogy az elemző, szakértő stb. mindig tartsa magát a „szabadon lebegés" ideáltipikus státuszában, azaz távol a tanácsadói vagy akár politikusi szereptől, hanem azt, hogy az e szerep(ek)be való átlépést tegye egyértelműen, nyíltan, az adott szerep melletti teljes elköteleződéssel, a másik szerep (átmeneti) szögre akasztásával.[11] Azért tartom fontosnak a tanácsadói, politikusi szerep ilyetén módon történő kiemelését, mert sokszor kezeljük a differenciálódott értelmiségi szerepek egyikeként vagy egyfajta köztes szerepként, ami részben igaz – ahogy a politikusi is egyfajta értelmiségi szerep –, ám a szereptisztázás szempontjából problematikus és félrevezető.

Hogy miért? Mert „nem lehet valaki egyszerre kint is meg bent is" – mint ezt Pető Iván még 2000-ben egy interjú alkalmával megfogalmazta.[12] El kell dönteni, hogy valaki politikus, illetve annak közvetlen segítője (tanácsadó), vagy szakértő, elemző értelmiségi, mert ha ezt nem teszi, akkor írásai, nyilatkozatai során nem eldönthető, hogy az illető politikusként vagy értelmiségiként szólal-e meg. Szalai Erzsébet megfogalmazásában, aki „a hatalomnak dolgozik, annak óhatatlanul azt kell keresnie, hogy melyek azok az eszközök, érvek, ideológiák, amelyek a hatalom megszerzését és megtartását szolgálják – és ez alapvetően különbözik attól a beállítódástól, amikor valaki a társadalom, főként pedig annak kirekesztettjeinek szempontjából tekint a társadalmi, politikai, gazdasági folyamatokra".[13] Ezek valóban eltérő nézőpontok, álláspontok lehetnek, még ha nem is mindenkor és mindenkire igazak. Előfordul, hogy egy tanácsadó határozottan rámutat, hogy a hatalom megszerzése nem lehet önmagában cél, sőt, van, hogy kifejezetten az ellenzékben maradás a cél – még ha ez a politika logikájának alapjaiban ellentmondani látszik is.

képviselt ügyeket, különösen a nők a politikában és az Európai Unió jövőjének témáját továbbra is kutatjuk és elemezzük. A hazai pártokról, politikai helyzetről szóló elemzéseinkben jelezni fogjuk az LMP-frakcióval való szerződéses viszonyunkat. Meggyőződésünk, hogy a tanácsadói szerep és a közéleti aktivitás nem zárja ki egymást, hitelesen viszont akkor tudjuk utóbbit végezni, ha az előbbiben is nyíltak vagyunk." https://www.facebook.com/518487395025885/posts/701965080011448/ (letöltés: 2019. május 25.)

[11] Erre is van már példa: Róna Dániel Facebook-posztja 2017. január 17-én: „Szolgálati közlemény. Az elmúlt időszakban több újságíró és ismerős kérdezett, keresett, hogy nyilatkozzak, írjak bejegyzést vagy cikket. A passzivitás okát szeretném most megosztani az olvasóimmal: 2017 augusztusában és szeptemberében Botka László, december óta pedig Karácsony Gergely kampányát segítem. Ebben az időszakban nem vállaltam médiaszereplést, blogbejegyzést és cikket sem írtam – és a továbbiakban sem fogok addig semmilyen módon nyilatkozni, amíg politikusnak dolgozom." https://www.facebook.com/ronadanielblogja/posts/317773982042175 (letöltés: 2019. május 25.)

[12] „Nem lehet valaki egyszerre kint is meg bent is" – Rádai Eszter interjúja Pető Ivánnal. In: *Beszélő*, 2000. április, 8–20. http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Enem-lehet-valaki-egyszerre-kint-is-meg-bent-is%E2%80%9D (letöltés: 2019. május 25.)

*

2017 tavaszán, viszonylag hosszú kihagyás után Radnóti András említett írásában[14] ismét ráirányította a figyelmet a kérdéskörre. Úgy érvelt, hogy a két szerep – politikusé és értelmiségé – „különböző cselekvési formákat igényel, és más típusú felelősséggel jár". Míg az értelmiségi önnön lelkiismeretének és a tudománynak, addig a politikus a népnek tartozik elszámolással, előbbi politikai felelősséget nem visel, utóbbi viszont igen. Tevékenységük és annak közönsége is eltérő. Az értelmiségiek feladata, hogy „gondolkodjanak és nyilvánítsanak véleményt, [...] formálják a közbeszédet és a közvéleményt. Fontos azonban, hogy az értelmiség a politikusok döntéseit sosem közvetlenül, hanem mindig a közvéleményen keresztül kérheti számon". A politikus viszont – ahogy Radnóti írja – a gyakorlat embere, dolga az ideák praxisba való átültetése, „nem az értelmiséginek tartozik elszámolással, hanem a népnek, amelyre viszont az értelmiségi véleménye kifejtésével hatást gyakorol". Radnóti azt is írja, hogy a „helyesen felfogott közéleti értelmiségi szerep elengedhetetlen a demokratikus fejlődéshez, a rosszul felfogott szerep azonban visszatart attól. A politika és az értelmiség közti választóvonal ugyanolyan fontos, mint a kettő közti – indirekt – kapocs. A politikusok játszanak, az értelmiség – valóban – a pálya széléről kiabál, és vezeti a többi szurkolót. Méltat és bírál, az igazságot keresi, és a hazugságokat leleplezi. Ebben a *szimbiotikus különállásban* az értelmiség és a politika közti párbeszéd közvetett – köztük

[13] Szalai Erzsébet: Egy válságértelmiségi dohogásai. In: *Népszabadság*, 2003. szeptember 16., 12.

[14] Majd az írásra érkező kritikákra reflektáló viszontválaszában. Radnóti András: Válasz kritikusaimnak. In: *Élet és Irodalom*, LXI. évfolyam 15. szám, 2017. április 13. https://www.es.hu/cikk/2017-04-13/radnoti-andras/valasz-kritikusaimnak.html (letöltés: 2019. május 25.)

SOMOGYI KÖNYVTÁR 943789 1881 SZEGED

áll a nyilvánosság, a közvélemény –, de folyamatos." Bár nem bontja ki a szimbiotikus különállás gyakorlati megvalósulásának mikéntjét, a felvetés jó irányt sejtet, ezért erősen megfontolandó, továbbgondolásra érdemes, kiváltképp a 2010 óta (le)épülő Magyarországon.

Az előretekintéshez fontos megérteni a múlt történéseit: miként is alakult az elmúlt évtizedekben az értelmiség és a politika viszonya.

Értelmiség és politika

A politikacsinálás csábítása – Értelmiség és politika a rendszerváltás időszakában

Az aktív politikai figyelem vitathatatlanul az értelmiségi lét immanens része (talán a legizgalmasabb mozzanata), ugyanakkor annak mikéntje, határai rendkívül nehéz kérdéseket vetettek és vetnek fel. A saját szereppel, szerepfelfogással szembeni önreflexió (és annak képessége) ezek tekintetében válik kiemelt jelentőségűvé.

Az értelmiség mindig is ambivalens módon viszonyult a politikához: egyszerre vonzotta és taszította a hatalom, illetve annak képviselői. Hosszú időn keresztül nem is tudta – és ma sem tudja pontosan – eldönteni, milyen mértékben és leginkább miként folyjon bele a politika változásaiba, a mindennapi politikába, mennyire direkt módon reflektáljon egy-egy mozzanatra. Maradjon-e kizárólag a tudomány szolgálatában, váljon-e politikussá, vagy próbáljon egy köztes, lavírozó pozíciót kialakítani – többek között ezekkel a kérdésekkel kellett szembenéznie a közéletileg, politikailag aktív értelmiségieknek a demokratikus átmenet időszakában éppúgy, mint az azóta eltelt időkben.

Az értelmiségnek a politika mellett a politikusokhoz való viszonya is ellentmondásos. A filozófus Vajda Mihály írta még 1990-ben, hogy „az értelmiség többnyire megvetette a politikusokat és a politikai hivatást, a »hivatásos« politikust, aki a hatalmat minden lehetséges eszközzel meg akarja tartani, akivel szemben az értelmiségi kötelessége az igazság kimondása".[15] Noha az értelmiségi lét, attitűd elvitathatatlan része az igazság keresése és kimondása, az ilyetén szembeállítás tekinthető az egyik legjelentősebb ősmomentumnak abban a tekintetben, hogy a politikusok (legalábbis egy részük) ma miért tekintenek ódzkodva, némelyek pedig egyenesen ellenségesen az értelmiségre. A rendszerváltás idején azonban jellemző volt az állam depolitizálására való törekvés, ami egyfajta mí-

[15] Vajda Mihály: Értelmiségi vagy politikus. In: *Hiány*, 1990. február 13., 3–5.

toszt teremtett az értelmiséggel, a szakértőkkel szemben (elegendő csak az oly sokat emlegetett és áhított szakértői kormány elképzelésére, mítoszára gondolni[16]). Ebből fakadóan a politikusok hosszú időn át kifejezetten igényt formáltak az értelmiség véleményére, iránymutatására, egyfajta legitimációt várva tőlük tetteikhez, elképzeléseikhez. Ez pedig egyáltalán nem segítette az értelmiségi szerep tisztázását, sőt.

*

Az értelmiség feladatának tekinthető az átfogó kérdésfeltevés a társadalom működéséről, jelesül, hogy kísérletet tegyen a társadalmi konfliktusok megértésére, diagnosztizálására, tárja fel az okokat, mutasson rá a lehetséges következményekre. Az értelmiségnek bizonyos fokig távolságtartóan kell viszonyulnia az általa vizsgált folyamatokhoz. Ám szembe kell néznie azzal, hogy olyan jelenséget – a társadalmat – kell diagnosztizálnia, amely nem független tőle, amelynek ő maga is részese, alkotója. Mannheim megfogalmazásában: a *szabadon lebegés* funkciójával kell élnie.[17] Ez, még ha nehéz is, nem lehetetlen, különösen, ha a politikára vetítjük a kívánalmat – hiszen az értelmiségi nem politikus, ami alapjaiban jelent más szemléletet, értékrendszert, viszonyt a vizsgálódás, illetőleg a vizsgálódás tárgya tekintetében.

Az értelmiség szerepfelfogása, politikához, hatalomhoz, demokráciához fűződő viszonya szempontjából (is) érdemes figyelemmel lenni a történelmi és geopolitikai adottságokra. Nyugat-Európában, a megszilárdult, stabil demokratikus rendszerekben az értelmiség már jó ideje nem sorolható a politikailag legfontosabb csoportok közé. Ezzel szemben Kelet-Közép-Európában a nem demokratikus rendszerekből történt politikai átmenetnek köszönhetően megkülönböztetett politikai-hatalmi szerephez jutott, és a politika egyik főszereplőjévé vált. A politikai elnyomás időszakában ugyanis részben az értelmiség lett a rendszer ellenzékévé, tagjai igyekeztek alternatív utakat, lehetőségeket találni és mutatni a fennálló hatalommal szemben. Kiemelt (direkt) politikai szerepük azonban

[16] Ezzel nem kívánom tagadni, hogy vannak olyan helyezetek, amikor ennek helye van, de az mindig csak időleges, célhoz kötött lehet.

[17] Erről ld. bővebben: Karl Mannheim: *Ideológia és utópia*. Bp., Atlantisz, 1996. (ford.: Mezei I. György)

illékonynak bizonyult. Az MDF-ben már 1989-1990 fordulóján háttérbe szorult az alapító népi-nemzeti csoport. Az SZDSZ esetében, bár végbement a professzionalizálódás, ma már nyilvánvaló, soha nem sikerült megszabadulniuk az *értelmiségi párt* bélyegétől.

A rendszerváltás folyamatának lezárultával[18] véget ért egy hosszúra nyúlt történelmi pillanat, amely addig valamiféle egységben tartotta az értelmiséget.[19] Megszűnt a nagy közös cél, az egypártrendszer és a szocializmus lebontása; az ország elindult a parlamentáris demokrácia és a piacgazdaság útján. E változás a társadalom egészén belül az értelmiséget is jelentősen érintette: időlegesen kiemelt szerepük lejártához közeledett. A demokrácia kiépülésének megindulásával ugyanis egyértelművé vált, hogy a társadalom, az egyes társadalmi csoportok elsődleges képviseletét immár nem az értelmiség egyes tagjai, hanem a pártok, a politikusok látják el, illetve ők a politika meghatározó aktorai, alakítói.[20]

Ugyanakkor kijelenthető, hogy Magyarországon ez az ideiglenes kiemelt szerep szükségszerű volt. Az 1960-as évek második felének (az államszocializmus és a beatnemzedék „kamaszkorának"[Szalai[21]]) gimnáziumi, egyetemi baráti társaságai, körei alkották a későbbi értelmiségi csoportok, a kritikai értelmiség[22] csíráit. Ezek a szerveződések nem tu-

[18] A rendszerváltás befejezése vs. nem befejezése felvethet további kérdéseket, amelyek nem tartoznak ezen kötet tárgyához. Osztom Sólyom László álláspontját, miszerint jogi értelemben 1989. október 23. – a harmadik Magyar Köztársaság Szűrös Mátyás, ideiglenes köztársasági elnök általi kikiáltása – tekinthető olyan dátumnak, mely a rendszerváltás megtörténtét jelöli. Bővebben ld.: *„Elmúlt a rendszerváltás..." A politikai változások és a társadalom. A leépült szocializmus és az állami vagyon sorsa. Ki borította fel a kerekasztalt? Megkapta-e a nép a magáét?* Vitaest 2004. október 1-jén a Védegylet és az EDDSZ szervezésében; Körösényi András, Lányi András, Orosz István és Sólyom László részvételével.

[19] Menet közben ismét előkerült például a népi-urbánus „vita", ami azóta is időről időre felélénkül, ám hamis módon, fekete-fehérnek állítva be az egyik, illetve a másik tábort; torzítva nemzetiekről (népiek), illetve nemzetietlenekről (urbánusok) beszélve. Holott mindenki nemzeti, és ezt az „ősi" vitázók soha nem kérdőjelezték meg. Erről bővebben ld. Somogyi Zoltán: Mindenki nemzeti. In: *24.hu*, 2018. augusztus 7. https://24.hu/poszt-itt/2018/08/07/somogyi-zoltan-mindenki-nemzeti/ (letöltés: 2019. május 25.)

[20] Ld. még: Körösényi András: Értelmiségiek és demokrácia. Az értelmiség politikai gondolkodásáról. In: uő: *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat*. Bp., Osiris, 2000.

[21] Szalai Erzsébet: Útelágazás. In: uő: *Útelágazás – Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Bp., Pesti Szalon Könyvkiadó, Szombathely, Savaria University Press, 1994.

[22] A kritikai értelmiség fogalmát Szalai az értékpluralizmus fenntartásának őreire és az

datosan jöttek létre, nem voltak formalizáltak, és nem is volt köztük kapcsolat (értsd: ha lett volna akkor Facebook, tagjaik ekkor még egymás ismerősei sem feltétlenül lettek volna). Ugyanakkor ezekben az informális körökben – ekkor még – közös volt, hogy abból indultak ki: a fennálló rendszer megreformálható. Ebből ered az intézményes keretekhez fűződő ambivalens viszony, ami azt jelentette, hogy bár nem fogadták el teljes mértékben, nem is utasították el totálisan a rendszer létező intézményeit. Az 1970-es évek során egyes csoportok számára világossá vált: illúzió a szocializmus belülről történő megreformálása. Megkezdődött a *rendszeren belüli ellenzékiségből* a *rendszeren kívüli ellenzékiség* kialakulása. Ekkor került sor az 1973. májusi KB-határozatra, amely támadást indított a kritikai értelmiség ellen, az úgynevezett filozófusper keretében. Ezt követően jöttek a kizárások a pártból, az elbocsátások a munkahelyekről, a kitessékelések az országból. Mindez erős szolidaritást teremtett az értelmiség különböző csoportjai között. Az ezek nyomán kialakult, inkább irodalmi-kritikai nyilvánosság a csehszlovákiai Charta '77 polgárjogi mozgalom melletti szolidaritást kifejező petícióhoz kapcsolódó aláírásgyűjtési akciókkal vált politikaivá. Így az 1970-es évektől kezdve beszélhetünk igazán demokratikus ellenzékről, ahogy Kis János írja, ekkorra „együtt volt a kritikus tömeg a demokratikus ellenzék létrehozásához".[23] A demokratikus ellenzék, illetve az értelmiség azonban már ekkor sem volt egységes csoport, törésvonalat jelentett a gazdasági, illetve a politikai reformhoz való viszony.

Az 1980-as évektől szaporodtak az értelmiségi vitakörök, klubok, szakkollégiumok, folyóiratok, szamizdat kiadványok, majd utcai tüntetésekre is sor került. Ekkor kezdődött az egyes ellenzéki csoportok egymásra találása, illetve kezdtek hatással lenni egymásra és tágabb környezetükre. Ez ugyan nem jelentette e csoportok értékeinek és attitűdjeinek azonossá válását, ám kölcsönösen formálták egymás szemléletét, erősítették egymás pozícióját. Jól mutatja ezt az 1985-ös monori találkozó, melynek fontos következménye volt annak felismerése, megállapítása, hogy az értelmiségnek politikai szerepet kell vállalnia az adott helyzetben. A monori találkozóhoz kapcsolódik két fontos írás is, a *Fordulat és reform,*[24] valamint a *Társadalmi szerződés*[25] – továbbá a körülöttük kialakult „társadalmi viták". A két mű célja a meglévő rendszer kereteinek átalakítása: demokratikusabbá és hatékonyabbá tétele, ezen belül intézményes garanciák kiépítése, egyfelől az állampárt-pártállam túlsúlyának, hatalmának ellensúlyozására, korlátozására, másfelől a piaci reformok megvalósítására. A viták során az értelmiség hatóköre valamelyest tágult.

A magyarországi értelmiség tehát, ha nem is feltétlenül tudatosan, de készült a változásra, törekedett a változtatásra a maga módján, a maga keretei között. A rendszerváltás nem vindikálható az értelmiség eredményének. Az ugyanis minden valószínűség szerint a geopolitikai és nemzetközi folyamatok következtében, aktív szerepvállalásuk nélkül is bekövetkezett volna, de az megállapítható, hogy más formát öltött volna az átmenet (pl. az Ellenzéki Kerekasztal[26] megszervezése és a kerekasztal-tárgyalások lefolytatása) az államszocializmusból a pluralista demokráciába az értelmiség tevékeny munkája nélkül.[27] Így tehát elkerülhetetlen volt a politikai térbe való direkt belépés.

A rendszerváltást követően azonban az értelmiségieknek újra kellett (volna) gondolniuk viszonyukat a hatalomhoz, a politikához. Ez nem volt könnyű, hisz míg ezt megelőzően fokozatosan vált politikai aktorrá az értelmiség, addig a rendszerváltást követően lényegében azonnal szembesült e szerep megszűnésével. Többeknek az is új élményt jelentett, hogy újra volt munkahelyük, állásuk, hisz sokakat pont az ellenzéki tevékenységük miatt bocsátottak el, ítéltek szilenciumra. Ők alkalmi munkákból (pl. nyelvtanításból, fordításokból) éltek, most viszont ismét kutathattak, publikálhattak, taníthattak, egyetemi katedrához juthattak. Érthető, hogy

adott korszakban a társadalmi alternatívák felmutatásán „munkálkodókra" használja.

[23] Kis János: Liberalizmus a harmadik köztársaságban. In: Kis János: *Mi a liberalizmus?* Kalligram, Pozsony, 2014, 455.

[24] Fordulat és Reform. In: *Medvetánc,* 1987/2. (melléklet), 5–45.

[25] Kis János: Társadalmi Szerződés. In: *Beszélő,* 1987. június (1987/2. különszám)

[26] Az Ellenzéki Kerekasztal (Bajcsy-Zsilinszky Társaság, Fidesz, FKgP, MDF, Magyar Néppárt, MSZDP, SZDSZ, Liga, KDNP) első ízben 1989. március 22-én ült össze, amely az ellenzék egységét volt hivatott megteremteni. Majd 1989. június 13. és 1989. szeptember 18. között zajlottak a háromoldalú tárgyalások (EKA, MSZMP, Harmadik Oldal) a Nemzeti Kerekasztal „keretei" között. Lényegében e tárgyalások határozták meg a rendszerváltás menetét, ennek keretében született meg a több mint két évtizeden át hatályos alkotmány.

[27] Vannak, akik utólag úgy vélik, jobb lett volna egy küzdelmesebb, akár forradalommal kivívott rendszerváltás, ám megtörténtekor az átmenet békés jellegét pozitívnak ítélte a közvélekedés.

mindezek megélése még inkább nehezítette viszonyuk rendezését a politikával, mégis el kellett volna fogadni, hogy a politika alakítása a pártok, a politikusok feladata, nem az értelmiségé, illetve hogy fel kell hagyni az informális, a politika direkt befolyásolására irányuló tanácsadással, az informális hatalmi pozíciókkal, valamint az arra való törekvéssel. Ez nem ment könnyen. Ugyanakkor pont az értelmiségtől lett volna elvárható annak belátása, hogy e folyamat elhúzódása milyen következményekkel jár. Azzal együtt is elvárható lett volna az egyértelmű szerepválasztás, hogy az értelmiség viszonya a politikához, politikai szerepvállalása messze nem tekinthető egységesnek a rendszerváltást követő években, ám a párhuzamosságok, elmosódó határok vitán felül álltak. Míg egyesek „megmaradtak" értelmiséginek, és nem folytak bele a napi politikába, annak alakításába, elkötelezettek maradtak saját szakterületük, tudományos tevékenységük iránt, megőrizték kritikai látásmódjukat, mások letették voksukat a politika mellett, és a politikusi feladatokat tekintették elsődlegesnek, így rendszerint tagjai lettek valamely pártnak, aktívan részt vettek a politika alakításában, vagyis professzionális politikusokká váltak.[28] Létezett továbbá az értelmiségnek egy olyan csoportja is, amelynek tagjai ugyan teljes aktivitással nem vettek részt a politikában, írásaik, elemzéseik, nyilatkozataik, (párt)tanácsadói tevékenységük következtében mégis bekapcsolódtak a politikába, a véleményformálásba, vagy akadt, aki politikusként megőrizte értelmiségi szerepeinek egyes elemeit. E köztes szerepek képviselői (voltak) talán a leginkább képesek a közvélemény és a politika befolyásolására, mivel az ő nézeteiket (szakértőkként, véleményformálókként, véleményvezérekként) lehetett olvasni a különböző sajtótermékekben, látni, illetve hallani a televízióban, rádióban, illetőleg sok esetben a politikusok közvetlenül „kapták" a jó tanácsokat ugyancsak e körtől.

[28] Ld. még Bozóki András felosztását: (1) „Profik": született politikusok. (2) „Küldetéstudatúak": számukra nem evidens, hogy miért politizálnak, s azt önmaguk előtt is meg kell indokolniuk. (3) „Tépelődők": a tépelődve politizáló értelmiségiek. (4) „Gyors visszavonulók": a politika iránt érdeklődő értelmiségiek, akik a gyakorlati politikával való „flörtöt" rövid kitérőnek tekintették, majd hamar visszatértek eredeti foglalkozásukhoz. Bozóki András: Értelmiségiek a politikában. In: *Népszabadság*, 1993. március 27., 17.

A hatalom csábítása – Értelmiség és politika a rendszerváltás után

Nehezen indult be a szereptisztázás a rendszerváltást követően, és továbbra is ambivalens maradt az értelmiség viszonya a politikához. Egyrészt érzékelték a változást, másrészt tisztában voltak írástudó mivoltukkal és az ahhoz társuló nem csekély mértékű felelősséggel. Az írástudók a bibliai korban a zsidó társadalom véleményformálói voltak, az *írástudók* mára azonban nem találták meg véleményformáló helyzetüknek megfelelő feladatukat az új demokráciában – írja 1999-ben Szabó Miklós,[29] aki ehhez a „jelenséghez" kapcsolja – Julien Bendára utalva – az írástudók árulását. A véleményformáló értelmiség Szabó szerint azért volt szereptévesztésben, mert az értelmiségi alkotóműhelyek mintegy helyettesítették a politikai pártokat, a parlamentet és a független-kritikus sajtót. Az írástudói szerepzavar alaphelyzetét abban látta, hogy mindenképpen árulóvá lesz az érintett: „Ha »destruktív« kritikájával árt pártjának, akkor a párt árulója lesz, ha opportunista módon elnézi az eszmék felvizezését a gyakorlati megvalósulásban, akkor az eszmét árulja el." Mégis mit lehetett kezdeni ezzel a helyzettel értelmiségiként? Egyáltalán, létezett az értelmiség fogalma? Akár igennel, akár nemmel válaszolunk, nem tévedünk, sőt, valamiképp a két, egymásnak ugyan ellentmondónak tetsző válasz egyszerre lehet igaz. Egyrészt a fogalom létezett, másrészt – még ha eltérő gyakorisággal – használatos volt, miként ma is az. Leegyszerűsítve: az értelmiség nem tűnt el, csak átalakul(t), ahogy azóta is alakul, formálódik.

Az értelmiség, a kritikusok, illetve véleményformálók a rendszerváltást követően érzékelhetően kettős hatást kívántak elérni: egyrészt közvetlen befolyást gyakorolni a politikára, másrészt a közvéleményre. Az 1990–1994-es ciklusban szükségszerű és érthető módon a rendszerváltó értelmiség tagjai közül sokan maradtak a politikában vagy kerültek a politika közelébe akár országgyűlési képviselőként, akár az egyes pártok vezetőségében, illetve holdudvarában helyet találva. Tekintettel arra, hogy a rendszerváltást megelőző időszakban hivatásánál fogva senki nem le-

[29] Szabó Miklós: Az írástudók szereptévesztése. In: *Mozgó Világ*, 1999/1. 73–75.

hetett főállású (hivatásos) politikus, az értelmiség pedig jelentékeny ellenzéki, vagyis politikai tevékenységet folytatott, nem is lehetett másként, mint hogy részben ők adják az új politikusi garnitúra derékhadát. A probléma abban állt, hogy nem tisztultak le szerepeik. Pontosabban: összeférhetőnek tartották, ha valaki például képviselői tevékenysége mellett civil szervezetet alapított, rendszeresen írt publicisztikákat (Kőszeg Ferenc ezzel őszintén szembe is nézett később[30]), melyekkel nemcsak a közvéleményre, hanem akár saját pártjára is hatni kívánt.[31] Jóllehet mindez nem feltétlenül titokban vagy álnéven történt, sőt, számos esetben nyíltan, vállaltan, tudhatóan, ám e nyíltság ellenére nem voltak összeférhetőek, így joggal váltottak ki ellenérzéseket. Idővel ki-ki eldöntötte, melyik mellett teszi le a voksát, ám a politikacsinálás, a politikai folyamatokra történő hatás- és nyomásgyakorlás, a hatalom valamifajta csábításának nehéz volt ellenállni. Így ez az elhúzódó folyamat óhatatlanul teret engedett az informális utaknak, melyek még inkább az ellenérzések táptalajává váltak, bizalmatlansághoz vezettek, ami könnyen sikerre vitte az értelmiségellenes, populista szólamokat.

Az értelmiség – legalábbis egy része – tehát a rendszerváltást követően sem távolodott el a politikától. Valamilyen formában jelen volt az egyes kormányok, pártok körül. Fricz Tamás például úgy vélte,[32] „az Antall-kormány igen nagymértékben kiszolgáltatottjává vált a közvélemény-formáló – szinte teljesen ellenzéki – értelmiségnek". Többen aztán az 1994-es

[30] Kőszeg Ferenc 2009-ben egyértelmű önreflexióval viszonyul saját korábbi tevékenységéhez, szerepeihez. „Országgyűlési képviselő nem lehet rendőr, hivatásos katona, bíró: az összeférhetetlenséget törvény mondja ki. Lehet ellenben polgármester, vállalkozó vagy újságíró. A törvény egyiket sem tiltja, a közvélemény és a legtöbb szerkesztőség mégis úgy ítéli meg, hogy az újságírás és a képviselőség összeférhetetlen, noha Jókai, Mikszáth vagy éppen Falk Miksa a képviselőség mellett sem hagyott fel az újságírással. K. 1990-től 1998-ig volt országgyűlési képviselő: e nyolc év alatt végig folytatott olyan tevékenységet is, amely mai meggyőződése szerint (sőt részben már akkori meggyőződése szerint is) összeférhetetlen volt a képviselőséggel." Kőszeg Ferenc: *K. történetei*. Magvető, Budapest, 2009. (A 2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól értelmében már összeférhetetlen a polgármesteri és az országgyűlési képviselői mandátum.)

[31] Nem önmagában ez a szándék, hanem annak miléntje problematikus. Noha a véleménypluralizmus egy párton belül is üdvözlendő, a rendszeres kibeszélés, szembehelyezkedés nem helyeselhető.

[32] Fricz Tamás: Az utak különválnak. A „véleményformáló értelmiség" és a kormány. In: *Magyar Nemzet*, 1999. június 9., 7.

MSZP–SZDSZ-koalíciót is ennek a véleményformáló értelmiségnek rótták fel. Az 1994-es választások győztesei és a hozzájuk közel álló elemzők az említett társadalmi csoportot „hivatkozási alapként, egyfajta értelmi és erkölcsi mérceként emlegetik, míg a vesztesek száján csaknem szitokszó a kifejezés; a véleményformáló értelmiséget mint az embereket manipuláló, a választott hatalom helyébe lépő, szinte démonikus erőt jelenítik meg" – állapítja meg Bethlenfalvy Gábor.[33] Azonban ez szerinte Nyugat-Európában nem számít újdonságnak: „a »baloldali« (balközép, szocialista, szociáldemokrata, szociálliberális jelzőket viselő) hagyomány követői szerint létezik a társadalomban egy olyan csoport, amely a »józan ész«, a »tiszta ráció«, a »tudományos igazság« képviselőjeként és szakértő művelőjeként másoknál teljesebb, tökéletesebb képet alkot a társadalom és a politika folyamatairól. Így meg tudja haladni a különböző, gyakran transzcendens gyökerekre hivatkozó ideológiák nézőpontjait, és »független«, »szabadon lebegő«, avagy »kritikai« értelmiségként mindenki másnál hatékonyabb eszközöket tud nyújtani a társadalmi problémák megoldásához. A »konzervatív« (jobbközép, neokonzervatív, konzervatív-liberális, kereszténydemokrata jelzőkkel illetett) gondolkodók nem hisznek az értelmiségi »függetlenség« elvi lehetőségében. Szerintük a »független értelmiség« nagyon is jól körülhatárolt ideológiát hordoz: az ész mindenhatóságába vetett hitet, egyben az »irracionálisnak« minősített – vallási, nemzeti és egyéb – hagyományok figyelmen kívül hagyását."

A Bethlenfalvy által is megfogalmazottakat a jobboldal előszeretettel hangoztatja, miként Paul Johnson *Értelmiségiek*[34] című könyvének értelmiségellenes gondolatvilága is gyakran kerül idézésre általuk.[35]

Mindezeket azért idéztem, mert felvillantják a liberális, humán értelmiséggel szembeni nézetek főbb momentumait, melyeket időről időre

[33] Bethlenfalvy Gábor: „Véleményformáló értelmiség". In: *Magyar Nemzet*, 1994. június 14., 6.

[34] Paul Johnson: *Értelmiségiek*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2002.

[35] Johnson könyvében arról ír, hogy a felvilágosodás óta az értelmiségiek – egészen pontosan az általa kiválasztott értelmiségiek – élete, életvitele cáfolja gondolataikat, írásaikat. Vagyis azáltal kívánja hiteltelenné tenni az egyes gondolkodók életművét, hogy azok magánélete nem feddhetetlen. Nem állítható a feddhetetlenség ellenkezője, az viszont igen, hogy a következtetés téves. Ugyanis annak, hogy valaki elviselhetetlen, vagy épp narcisztikus személyiség, netán nagy természetű, vajmi kevés köze van szellemi munkásságának minőségéhez.

megerősíttetni láttak híveik. Sajnálatos módon leginkább az SZDSZ mint ab ovo értelmiségi párt tett azért – bár eltérő mértékben, de létezése során mindvégig –, hogy például az informális befolyásolás képét életben tartsa. A fordulat használata (a kép életben tartása) nem véletlen. Vitatható ugyan, hogy az értelmiség befolyása mennyire volt vélt vagy valós, ám a befolyás létéről kialakult kép létezett, és az azt fenntartó mozzanatok is. (Elegendő a már említett '94-es koalíciókötésre, majd a 2002-es D-209-es ügyre vagy a 2006-os őszi eseményekre[36] gondolni.)

*

Az 1990-es évek végére az értelmiség mint értékteremtő, a politikai folyamatokat elősegítő és a különböző társadalmi vitákat lefolytató csoport érzékelhetően visszaszorult a magyar közéletben. Ezzel párhuzamosan tisztulni kezdtek a szerepfelfogások, átalakultak, differenciálódtak az értelmiségi szerepek, intézmények. Ezt az önnön szereptisztázáson túl a más területeken bekövetkezett változások is elősegítették. Így például az 1997-ben elindult kereskedelmi televíziózás, aminek következtében eltűntek, átalakultak, illetve elvesztették jelentőségüket az úgynevezett értelmiségi vitaműsorok, kerekasztal-beszélgetések. A piaci folyamatok mellett a politikaiak sem elhanyagolhatók ebben az időszakban, ugyanis az 1998-ban hivatalba lépett Orbán-kormány jelentős változást hozott egyrészt magával a kormányváltással, a politikai elit cseréjével, másrészt ekkorra már időben is kellő távolságra került a rendszerváltás, lassan megszülethettek és megszilárdulhattak a szerepek.

Míg a rendszerváltásban szerepet vállalt, majd később is a politika közelében maradt értelmiség döntő többségében egyénként vagy a baloldali, liberális pártok holdudvarának „kötelékében" fejtette ki elemzői, kritikai értelmiségi szerepét, a jobboldalon megindult egyfajta intézményesülés a holdudvar értelmiségi köreiben. A Fidesz ekkor tette egyértelművé, hogy a Századvég hozzá közel álló intézet, létrejöttek új szerveződések, mint a Polgári Demokraták Társasága, a Professzorok Batthyány Köre, a Magyar Polgári Együttműködés, és megkezdődött a jobboldali (elsősorban a Fidesz környezetéhez köthető) sajtóbirodalom kiépítése.[37]

Majd az intézményesülés tágabb keretet öltött, és több *think tank* jellegű intézet is megalakult, így például a Political Capital (2001), a Vision Politics (2002), a Nézőpont Intézet (2006), a Republikon Intézet (2007), a Progresszív Intézet (2008) és a Policy Solutions (2008). A 2000-es évek első évtizedében részben ezekben az intézetekben kezdett dolgozni, illetve köréjük szerveződött az akkor húszas, harmincas éveikben járó bölcészek, társadalomtudósok, szociológusok politológusok, elemzők, kutatók egy része. Egy időben úgy tűnt, a politológus lett az új értelmiségi, ugyanis eleinte mindazokat ekként definiálták, akik a politikai folyamatok értelmezőiként jelentek meg a nyilvánosságban.

Az intézményesülés mellett az értelmezés, elemzés miléntje, tartalma is változóban volt, ami bizonyos szempontból a politológusi (értelmiségi) és politikai szerepek összecsúszásának egy újfajta szimptómája. Élt tehát a független, objektív értelmiség megkérdőjelezése, pontosabban ennek hamis értelmezése. Az elemzés, értelmezés függetlenségének, objektivitásának mítoszával (ami nem összetévesztendő a mannheimi szabadon lebegéssel) az a probléma, hogy az (Magyarországon) praktikusan értékmenetességet jelent, két lehetséges szempont közötti lavírozást („egyrészt-másrésztezést"), ami egyre inkább teret nyert a politológusi (és/vagy értelmiségi) megnyilatkozások során. Ez pedig a gyakorlatban annyit tesz – ahogy Berkovits Balázs írja[38] –, hogy az ideológiakritika „minden véleményt párthoz vagy »szekértáborhoz« kötődőként leplez le mint *tartalmában is hamisat* vagy »félig igazat«, egyúttal hozzápárosítja az »ellenoldal« véleményét is, mintha ez az ellenoldal természetes és szük-

[36] Itt is akad példa a szembenézésre. Parti Nagy Lajos egy 2018-as interjúban revideálja korábbi álláspontját: „[...] én is részese voltam az elmúlt harminc évnek [...] Volt amit igencsak benéztem, igaz, nem egyedül. 2006-ban az őszödi beszédről azt gondoltam, hogy rendben van, ezt Gyurcsányéknak el kellett mondaniuk, ez a minimum. S bár éreztem, hogy magasabb szempontból le kéne vonnia a konzekvenciát, úgy véltem, nagyobb baj lenne abból, ha lemondana. Súlyos tévedés volt, politikai, de főleg erkölcsi." („Ha szűkül is, van még nyilvánosság" – Pálos Máté interjúja Parti Nagy Lajossal. In: *Magyar Narancs*, XXX. évfolyam 34. szám., 2018. augusztus 23.) https://magyarnarancs.hu/konyv/ha-szukul-is-van-meg-nyilvanossag-113128 (letöltés: 2019. május 25.) Hasonlóan néz szembe akkori reakciójával Radnóti Sándor jelen kötet számára készült interjújában.

[37] Erről ld. bővebben: Csizmadia Ervin: Pártok és agytrösztök. Think-tank szervezetek Nyugat-Európában és Magyarországon. In: *Politikatudományi Szemle*, 1998/4. 5–29.

[38] Berkovits Balázs: Kis magyar politológia, avagy a kritika halála. In: *Szuverén*, 2011. január 10. http://szuveren.hu/tarsadalom/kis-magyar-politologia-avagy-a-kritika-halala (letöltés: 2019. május 25.)

ségszerű módon lenne adott, illetve megszólalása – puszta létezéséből fakadóan – ugyanolyan legitim lenne minden esetben". Holott az objektív, kritikai elemzés éppen, hogy nem születhet meg szilárd értékek nélkül. Az objektivitás, az értékrendszer léte pedig nem összetévesztendő a pártsemlegességgel, ez utóbbinak ugyanis nem feltétele az értéksemlegesség. Ezért is fontos az értelmiségi, elemzői, kritikusi és tanácsadói szerepek explicit különválasztása. Ugyanis nem tekinthetők hitelesnek azon értelmiségi írásai, nyilatkozatai, aki nyilvános megszólalásai mellett, azokkal párhuzamosan egy párt tanácsadója, tekintve, hogy tevékenysége által a politikusi mező részese.

Az említett intézetek, illetve a differenciálódott értelmiségi „attitűdök" esetében a 2000-es évek első évtizede hozott némileg hasonló formában szereptisztázást, mint az 1990-es évek eleje a rendszerváltó értelmiségnél. Bár a szervezetek öndefiníciója kijelölte útjukat, tevékenységüket, nekik is meg kellett küzdeniük ugyanazzal a tisztázó folyamattal, amivel a rendszerváltó értelmiségnek. Ez elsősorban az említett elemzői és tanácsadói szerepek egyértelmű és nyilvános szétválasztását jelentette. Úttörőnek tekinthető ebből a szempontból a Political Capital, amely több céggel versenyezve nyerte el 2003-ban az MDF által meghirdetett politikai tanácsadói munkát, és ezt vállalta is a nyilvánosságban, szervezeten belül pedig külön, az elemzőitől elválasztott tanácsadói divíziót hozott létre. A Republikon Intézet a kezdetektől egyértelművé tette a liberális értékek, és az akkor még létező liberális párt melletti elköteleződését, bár munkatársi szinten nem választotta szét a szerepeket. Ám akkor ez is jelentős lépés volt. Az intézetek körül szerveződő értelmiségiek, vagyis az intézményesülési folyamat mellett pedig természetesen megmaradtak az egyéni értelmiségi utak is, melyek új szereplői ugyanezen folyamaton mentek, mennek keresztül.

*

Az értelmiség maga és viszonya a politikához folyamatosan alakult, változott az elmúlt majd' három évtizedben. Az ambivalens viszony a politikához ugyanakkor változatlannak tűnik, noha mára jóval letisztultabb, egyértelműbb, mint húsz, vagy akár csak tíz évvel ezelőtt. Az önreflexió éppen ezért fontos, és nem megspórolható. Ahogy annak át-/újragondolása sem, miként vállalható, csinálható megfelelően és hatékonyan az értelmiségi szerep.

Itt tartunk három évtizeddel a rendszerváltás után. *„Tudjuk miben vétkeztünk, mikor, hol és mikép."* Egyértelmű, hogy az értelmiségi és a politikusi szerep eltérő és elválasztandó. Innen kell továbblépni, amikor „az értelmiségnek megint van közvetlenül politikai szerepjátszási lehetősége, sőt, feladata",[39] amikor különösen szükség van az értelmiségre, a kritikai, figyelemfelhívó látásmódjára: a folyamatos helyzetelemzésre, a fennálló rend, tekintély megkérdőjelezésére, a lehetséges következmények megmutatására, majd a lehetőségek felmutatásra, a közvélemény szemének felnyitására. Vagy épp e közvélemény-formáló értelmiségi szerep időleges felfüggesztése is lehet egyes értelmiségiek útja, azaz a direkt politikába lépés, pártok, politikusok munkájának, döntéseinek segítése. Sőt, akár a politikussá válás is lehet az az értelmiségi tett, mely hozzátesz a demokrácia helyrebillentéséhez.

[39] Elhangzott egy Kis Jánossal folytatott magánbeszélgetés során, a jelen kötet témája kapcsán 2019. október 31-én, az idézett szíves jóváhagyásával.

Beszélgetések

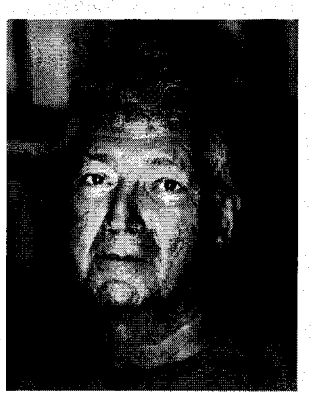

Pető Iván

■ *Mit jelent Önnek az értelmiség fogalma?*

Kezdem azzal, mit nem jelent. Sokan úgy gondolják, hogy a diplomások vagy bizonyos képzettséggel rendelkező emberek eleve értelmiségiek. Én inkább azt fogadom el – nem elméleti, hanem gyakorlati alapon –, hogy bizonyos intellektuális tevékenységben kreativitást mutató emberek tekinthetők értelmiséginek, és ehhez nem kell feltétlen diploma. Van az értelmiségnek számos olyan jellegzetessége, ami a politikussággal való összevetés miatt kiemelendő. Az említett kreativitás nem feltétlen ilyen, ugyanis egy politikus is lehet kreatív, de az individuális teljesítmény mindenképpen értelmiségi ismérv, mivel elsősorban személyében felel azért, amit gondol, és személyes teljesítményt mutatva lesz értelmiségi. Tehát az értelmiséginek (persze nemcsak én egyedül gondolom, sokan mások is) eredeti gondolatokat vagy legalábbis sok tekintetben személyes nézetekre épülő gondolatokat kell megjeleníteni, képviselni, vallani. Ez jelentős különbség egy politikushoz képest. Nem kell feltétlen alkotó értelmiséginek lenni, értelmiséginek tekintem azt is, aki magántársaságokban bizonyos ismeretekre építve képviseli a maga többé-kevésbé koherens gondolatait.

Vagyis nem tekintem szükségszerűnek a nagy nyilvánosság előtti kinyilatkoztatást, különösen nem totalitárius rendszerekben.

■ *Nem szükséges tehát, hogy valaki kifejezetten a nyilvánosság előtt jelenjen meg, de az esetleg igen, hogy kicsit tágabb társasághoz szóljon, és ott véleményvezér legyen?*

Nem, nem tekintem szükségesnek. Van elitértelmiség, meg van alkotó értelmiség a szónak abban az értelmében, hogy publikál, és mondjuk valamilyen mértékig ismert bizonyos körökben a neve. De értelmiséginek tekintem azt is, aki mérnökemberként valamilyen társadalomképpel rendelkezik, és azt következetesen képviseli, nem publikál, hanem, mondjuk, olyan házakat alkot, amelyek bizonyos szociális problémákra reagálnak. Sok módja van az értelmiségi megnyilvánulásnak, nem feltétlenül csak a nagy nyilvánosság előtti, olvasható formában történő megnyilvánulási formája.

■ *Az általános síkról a személyesebbre helyezve a hangsúlyt: mit jelentett értelmiséginek lenni Magyarországon a rendszerváltás körüli időszakban (a '80-as évektől a '90-es évek elejéig)?*

Ebben – bár nem egyedi – de meglehetően határozott a véleményem. Egy diktatórikus vagy kvázi diktatórikus rendszerben a szó szervezeti értelmében – tehát a nyilvánosság, a publikálási lehetőségek tekintetében – nincs valódi pluralizmus. Azaz a politikai szabadság korlátok közé van szorítva, még ha lehet is árnyalatokban eltérő véleményt képviselni. Ebben nagyon sokat változott '56-hoz képest a '80-as évek közepéig a rendszer, de más rendszert képviselni nem lehetett. Tehát ilyen (kvázi) diktatórikus rendszerek idején az értelmiség aktív, politizáló szerepe nagyon más, mint egy plurális társadalomban, berendezkedésben. Szokás mondani, hogy részben lelki higiéniai okok miatt is vállal az értelmiség politikai szerepet, miután van egy ideája arról, milyen lenne, ha nem is egy optimális, de egy jobb rendszer. Vagyis a lelki higiéniát úgy szokták érteni, hogy ha valaki az ideát nem képviseli, és nem tesz érte, akkor ez megmérgezi a lélét. Akkor alámerül – ahogy egyesek a saját státuszukat jellemezték –, vagy olyan kompromisszumokba kényszerül, amik tényleg ártanak az egészségének. E helyzetekben, ha tetszik, szokványos, hogy értelmiségiek olyan szerepet vállalnak, amit egy szabadabb társadalomban, szabadabb politikai berendezkedés idején már nem feltétlen kell hogy vállaljanak. Politikai vezetőkké vagy politikai szószólóvá, véleményvezérré válnak – van, hogy saját akaratukból, van, hogy akaratuk ellenére, a körülmények hozzák őket helyzetbe. A '80-as évek második felében, utolsó harmadában olyan tempójú változások indultak be, amit senki nem tervezett előre, egyszerűen az ellenzéki, értelmiségi, vagy ahogy egykor nevezték: disszidens értelmiségi szerepből észrevétlenül, majdhogynem átmenet nélkül kerültek vagy kerültünk sokan – azt hiszem mondhatom többes szám első személyben is – politikusi szerepbe, anélkül hogy terveztük volna, hogy azzá válunk. Ebből a disszidensnek nevezett értelmiségi szerepből egyszer csak – talán már akkor is, de utólag meglehetősen pontosan meghatározható pillanatban – politikussá váltunk. Ez a váltás nem volt minden pillanatban evidens, ahogy az sem, mennyire egyeztethető össze az értelmiséginek nevezett státusz az új, politikusi státusszal. Volt, aki ebben nagyon határozott volt, és emiatt elég sok kritikát is kapott (például Kis János, aki nem vállalt parlamentáris értelemben politikusi szerepet, más értelemben persze vállalt, tehát ez sem egyértelmű történet). Volt, aki úgy kívánt politikus lenni, hogy közben nem kívánt változtatni a maga értelmiségi attitűdjén, és volt, aki továbbra is értelmiségi maradt, egy pillanatig sem gondolta magát politikusnak, „csak" továbbra is politizáló értelmiséginek. Utóbbiak közül voltak viszonylag sokan, akik nem akartak vagy nem tudtak szembenézni azzal, mi a különbség az értelmiségi civil politizálása és a hivatásos, politikai szervezet keretei közötti politizálás között.

■ *Bevezette a disszidens értelmiség fogalmát. Mit takar ez pontosan?*

Voltaképp ugyanaz, mint amit lelki higiéniás motivációnak neveztem. Aki nem akar azonosulni a neki nem tetsző rendszerrel, az a totalitárius rendszerek esetén, ha olyan a helyzet, mint amilyen Magyarországon volt, vagy mint a volt szocialista országokban, akkor a legbrutálisabb időszak után bizonyos értelemben kivonulhat a hivatalos politikával bármilyen módon kapcsolatban lévő tevékenységekből. Ez nem jelenti, hogy illegalitásba vonul, de nyilvánosan vagy a lehetőségekhez mérten nyilvánosan világossá teszi, hogy neki az adott rendszerhez nincs köze, nem vállal azzal azonosságot. A brutálisabb diktatúrákban ezeket az embereket ki is rekesztik, sőt meg is büntetik, Magyarország a '80-as években ez már nem volt így, nem voltak bebörtönzések, és akkor már az országból is ritkán tessékeltek ki bárkit. A disszidensi státusz szellemi értelemben is létezett.

■ *Disszidens alatt tehát azt értjük, aki azt vallja, nem kér az államból, az állami állásokból?*

Nem, disszidens értelmiséginek azt nevezték általánosságban, aki nyilvánvalóvá tette, hogy nem azonosul a rendszerrel, sőt kritikusságát, szembenállását is vállalta. Ez nem feltétlenül jelentette az állami állás feladását, ami nehéz is volt, mivel minden állás bizonyos mértékig állami volt. Akik szabadúszók voltak, például fordításokból éltek, vagy írók, költők voltak, és publikálhattak, azok is közvetetten állami pénzből voltak kénytelenek fenntartani magukat. Illetve voltak, akik megmaradtak az állásukban – amikor már a rendszer jobban fellazult, és maradhattak –, mégis nyilvánvaló volt róluk, hogy nem azonosulnak a rendszerrel, sőt egy másik rendszert képzelnek megvalósítani.

■ *Említette, hogy az olyan rendszerek, mint amilyenben 1990 előtt éltünk, predesztinálják az értelmiséget a politikai aktivizmusra...*

Hangsúlyozom, az értelmiség egy részét. Nem érdemes ezt általánosítani, ugyanis ez mindig személyes kockázatot is jelentett, hiszen kiszámíthatatlan volt, hogy úgy marad-e, mint a '80-as években volt, vagyis hogy nem volt igazi büntetés. Bár zaklatások voltak. Az értelmiség jelentős része nem vállalt disszidensi szerepet. Ugyanakkor az is értelmiségi lehetett, aki alámerült, és az is értelmiségi lehetett, aki nem érezte úgy, hogy neki foglalkoznia kell a rendszerrel, adottnak vette, olyannak tekintette a politikai körülményeket, berendezkedést, mint a természeti környezetet, hogy van véleménye róla, például hogy jó lenne mediterrán éghajlat alatt élni, de ezért ő nem tesz semmit...

■ *A történelmi helyzetből eredően tehát, kimondhatjuk, szükségszerűen egyfajta ellenzékiséget, mozgalmárságot vállalt magára az értelmiség egy része? Hadd idézzek ennek kapcsán Öntől egy 1990-es nyilatkozatot: „A XX. század végén egy olyan politikai párt megszervezéséhez, amely az országos politikában szerepet akar játszani, nemcsak az ösztönöknek, az emocionális követeléseknek kell megjelenniük, hanem a társadalmi, politikai ismereteknek is. Tetszik, nem tetszik, ezen ismereteket az értelmiség bírja leginkább."*[40] *Vagyis nem volt más olyan csoport, amely beléphetett volna a politikai térbe?*

[40] Még minden párt túl sokat képzel magáról – Kocsi Ilona interjúja. In: Pető Iván: *Politikai Curriculum Vitae.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000. Eredeti megjelenés: Mi kiszámítható párt vagyunk. In: *Élet és Irodalom,* 1990. március 2.

Természetesnek gondolom, hogy többnyire – ha nem is kizárólag – az értelmiségiek jutnak kiemelt szerephez ilyen időszakban. Egyrészt az értelmiségiek között vannak olyanok, akik a lehető legnagyobb távolságot tudják tartani a fennálló rendszerrel, rendszertől. Másrészt bizonyos társadalmi ismeretek és valamilyen koherens nézetrendszer – túl az indulatokon vagy valaminek az elutasításán –, szükséges ahhoz, hogy valaki úgy érezze, van arra késztetése, hogy a fennállóhoz képest valami más érdekében tevékenykedjen. Persze egy nem értelmiségi, akinek nincs koherens jövőképe vagy társadalomképe, vagy elképzelése arról, hogyan is működjön a világ, az is utálhat egy meglévő rendszert, és elmehet egy tüntetésre, hogy tiltakozzon, sőt, van, hogy elképzelése is van arról, mit nem akar. De azért tipikusan mégiscsak értelmiségiek azok, akiknek van valami víziójuk, megoldási javaslatuk, tervük.

Amit pedig anno nyilatkoztam, vállalom. De ez önmagában nem vízválasztó, mármint a társadalmi, politikai ismeretek megléte. Egy politikusnak is szüksége van ezekre, ez önmagában nem értelmiségi kritérium. Csak azt mutatja, miért kapott kitüntetett szerepet az értelmiség a rendszerváltás idején.

■ *Rátérve a saját szerepére, szerepfelfogására, -tisztázására, ugyancsak egy 1990-es interjúból idéznék: „[...] a foglalkozásom jellegéből adódik, hogy nem kell merev határvonalat húzni a politizálás és a civil foglalkozás között. Akkor is történész maradok, ha profibb politizálásra nyílik mód, legfeljebb az arányok változnak. Ha ez bekövetkezik, nem hiszem, hogy olyan váltásra sor kerülhet, ahonnan ne lenne visszaút a szakmámba."*[41] *Végül nem így lett. Hivatásos politikus lett, méghozzá nagyon hamar. Mikor vált egyértelművé, hogy a kettő nem megy együtt? Mi billentette abba az irányba, hogy a politikusi utat válassza?*

Itt több elem is van, amire kitérnék. Az egyik elem, hogy el kell dönteni: politikus – ahogy akkor mondtam –, dominánsan politikus leszek, a másik elem pedig a szakmába való visszatérés lehetősége. Az eredeti, ci-

[41] Portrévázlat az Ellenzéki Kerekasztal után – Richter Anna interjúja. In: Pető Iván: *Politikai Curriculum Vitae.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000. Eredeti megjelenés: *EKA. Ellenzéki Kerekasztal – portrévázlatok.* Ötlet Kft., 1990.

vil szakmába való visszatérés egy elvben fennálló lehetőség, ugyanis politikusi szemszögből is rossz, ha valaki megélhetési politikussá válik, úgy érzi, nincs kilépési lehetősége, legfeljebb kényszeríteni lehet e szerep elhagyására. Magamról hosszú ideig azt gondoltam, vissza tudok menni abba a civil foglalkozásba, amiben '90 előtt voltam. De azt viszonylag hamar, nem mondom, hogy az első pillanatban, de az Ellenzéki Kerekasztal idején már láttam és eldöntöttem, hogy politikus leszek, majd amikor a választások jöttek, még inkább megerősödött ez, hiszen világos volt, hogy főhivatású képviselőségről van szó.

Egy kis kitérő: 1990 előtt nem volt főállású foglalkozás a képviselőség. A kommunista rendszerben képviselőnek lenni csupán egy mellékfoglalkozás volt, sőt nem is mindig saját akaratból választott pozíció, mivel voltak, akiket kijelöltek. Érdemi fordulatnak számított, amikor a választási törvény, illetve a politikai rendszer alapvető törvényei megszülettek, és ezekből eredően az, hogy ha valaki képviselő lett, az azt jelentette, hogy ezt főhivatásként űzi. Legfeljebb melléktevékenységként csinál valami mást. Azóta szigorúbbak lettek az összeférhetetlenségi törvények, vagyis hogy mit lehet, és mit nem lehet csinálnia egy képviselőnek. Problémás kérdések azért továbbra is adódnak persze, például hogy valaki a vállalkozását építi képviselőként, de ez most mellékes.

Visszatérve: nagyjából a választási időszakra láttam világosan, hogy egy ideig politikus leszek. Azt persze nem tudtam, ez meddig tart. Akkor még azt hittem, könnyebb kilépni. Az is az igazsághoz tartozik, hogy a magam státuszát, illetve majdani státuszát sem kalkuláltam előre. Csak azt tudtam, hogy olyan helyzetbe kerültem az Ellenzéki Kerekasztal idejére, illetve annak a végre, a választások előtti időszakra, hogy az főhivatású politikussághoz vezet. De az optimizmusomat az adta, hogy én ebből bármikor ki tudok lépni, és vissza tudok lépni a civil foglalkozásomba. Bár nem tartozik szorosan ide, de amikor először felmerült a részemről, hogy abba kellene hagyni, akkor szembesülnöm kellett azzal, hogy mint országosan ismert politikusról nem nagyon lehet elképzelni, hogy egy meglehetősen periférikus státuszú levéltárban, beosztott levéltárosként tevékenykedjek. Ezzel szembe kellett néznem, és ezt 1989–90-ben biztosan nem láttam. Tehát technikailag sem olyan könnyű kilépni. Vannak olyan szakmák, ahol ez könnyebb – legalábbis egy ideig –, például egy ügyvéd esetében, akinek megmarad az irodája, amit mások visznek ideiglenesen; vagy egy vállalkozó, akinek a családtagjai irányítják addig a vállalkozását, míg ő politikus; vagy egy mérnök, egy tanár esetében, aki, mondjuk, egyetemen vagy középiskolában tanít.

■ *Tehát egyértelmű elhatározás volt, hogy vagy ez, vagy az, és ha eldöntöm, hogy politikus leszek, akkor márpedig főállású politikus leszek, ha pedig majd visszamegyek a „civil" életbe, akkor meg visszamegyek, de nincs párhuzamosság?*

Azért ennyire nem volt vegytiszta. Az elvben belefért – gondoltam én –, hogy ha úgy adódik, akkor írok egy történeti tárgyú cikket vagy egy recenziót. Nem tudtam felmérni, mennyire időigényes ez, mármint a politikusi szerepem, milyen státuszom lesz egyáltalán. Egy „mezítlábas" képviselőnek kevésbé tölti ki a teljes napját a politikusi státusza, mint egy frakcióvezetőnek, vagy bármilyen egyéb tisztséget viselőnek. De ezeket nem tudtam felmérni előre. Amikor arra utaltam, hogy nem zárom be teljesen a magam történészi múltját, e kisebb tevékenységekre gondoltam, és nem arra, hogy be tudok ülni a levéltárba monográfiákat gyártani. Csupán alkalmi, történészi megnyilvánulásokra.

■ *Ez nem történt meg, vagy legalábbis nem találtam ilyen típusú írásokat ebből az időszakból. Egyedül azt tudtam felkutatni, hogy valamennyi tanítást vállalt.*

Igen, de azt is akkor vállaltam, amikor már lemondtam a frakcióvezetésről és a pártelnökségről. Hogy ezt mennyire nem tudom csinálni, azzal korán szembesültem. Egyrészt meghívtak a *Holmi*[42] szerkesztőségébe, ennek megfelelően egy ideig szerepelt a nevem a szerkesztők között. Ez 1989–90-ben volt. De szembesültem azzal, hogy a politikai tevékenység miatt nem tudok eleget tenni az ezzel járó teendőknek sem, ezért elég gyorsan lemondtam. Nem sokkal később a *Holmi* fölkért, hogy írjak recenziót egy könyvről, aminek a szerzőjét jól ismertem, jóban voltam vele, és aki váratlanul meghalt. Személyes ügyemnek is éreztem, hogy megcsináljam, de egyszerűen azzal kellett szembesülnöm, hogy nem tudok kiszakadni abból, amit egyébként csinálok, és nem tudom lelkiismeretem szerint jól megírni. Ugyan igyekszem a határidőket tartani, de itt nagyon

[42] A *Holmi* havonta megjelenő, kulturális és kritikai folyóirat volt 1989–2014 között. Réz Pál alapította, aki mindvégig főszerkesztője is volt a lapnak.

kínos mentegetőzésekbe keveredtem.[43] Ekkor vált világossá, hogy nem érdemes ilyesmibe belevágni, enélkül is – mondjuk úgy – teljes az életem. Nem csinálok ebből presztízskérdést.

Részben ide kapcsolódik, hogy a rendszerváltás idején viszonylag sok történész került ebbe a furcsa politikusi szerepbe. Nem az SZDSZ-re gondolok. Az Ellenzéki Kerekasztal-tárgyalások idején Szabad György, Für Lajos, Antall József jelentős szerepet kaptak, és mindhárman történészi múlttal, pontosabban akkor jelennel rendelkeztek. Számomra szembeötlő volt, hogy ők mindannyian történészként is szemlélik magukat, miközben politikusként viselkednek – ez főleg Szabadra és Antallra állt, Für Lajos alkalmibb szereplő volt, bár később miniszter lett. Viszonylag közelről látva őket, nem lehetett nem észrevenni, hogy – ahogy mondani szokás – a maguk lovas szobrát is faragták politikusként, valamiképp kívülről is nézték magukat, miközben a pillanatnak és bizonyos politikai elképzelésnek akartak megfelelni. Ezt látva, érzékelve erősen megkülönböztettem magam tőlük. Ennek a megkülönböztetésnek voltak stiláris elemei. Tőlem az a pátosz, ahogy akár Szabad György, akár Für Lajos, de még Antall József is önmagáról, a saját helyzetéről vagy az országról vagy lényegében bármiről beszélt, meglehetősen idegen volt. A megkülönböztetés abban is jelentkezett, hogy tudatosan azt tartottam szem előtt: engem most nem az érdekel, utólag mit fognak mondani, hanem hogy azt csináljam itt és most, amit helyesnek tartok. Nem tudom, ki mindenki írt naplót akkoriban, de az ember sokszor érezte, rögzíteni kellene a történéseket, mert úgy látszott, az utókor számára nem biztos, hogy követhető lesz, pontosan mikor mi történt, illetve azt is gondoltam, hogy magam is el fogom felejteni. Ennek ellenére az egyértelmű döntés volt részemről, hogy nem az utókor számára dolgozom. Közvetve természetesen igen, de nem abban az értelemben, hogy gyártsam a dokumentumokat az utókornak. Amikor pártelnök lettem, akkor láttam, hogy az SZDSZben bürokratikus szempontból problémák vannak, de akkor is úgy gondoltam, én most vagy politikus vagyok, vagy levéltáros, tehát nem éreztem feladatomnak az iratkezelést a párton belül. Tehát nemcsak az alkotó tevékenységben, de egyéb dolgokban is egyértelmű volt a választásom.

[43] Az írás végül elkészült: Pető Iván: Ajánlott irodalom sokaknak. In: *Holmi*, 1993/1. https://holmi.org/pdf/archive/holmi1993-01.pdf (letöltés: 2019. május 14.)

■ *A nyilatkozatai, interjúi is egyértelműen tükrözték ezt a szerepfelfogást, -választást. Ugyanakkor eleinte meglehetősen megértőnek mutatkozott a párt a holdudvar azon tagjaival, akik a nyilvánosság előtt mentek szembe a párt álláspontjával, vagy azon keresztül próbáltak nyomást gyakorolni, vagyis a szereptévesztésben lévő értelmiséggel. Például 1993-ban azt mondta: „Az adottság, hogy a szerkesztőség [Beszélő – szerk.] meghatározó egyéniségei az SZDSZ országgyűlési képviselői".*[44] *Ez olyan adottság volt, amin nem lehetett változtatni? 2000-ben már például picit másként nyilatkozott: „nem lehet valaki egyszerre kint is, meg bent is. Az a párt, ahol ez nem világos, teljesen védtelenné, kiszolgáltatottá válik politikai ellenfeleivel szemben, de ami még nagyobb baj, saját hívei soha nem tudhatják, hogy aki megszólal, az politikusként vagy kritikus értelmiségiként beszél-e éppen".*[45]

Az SZDSZ mint párt részben arra épült, hogy tekintélyes értelmiségieket tudott felmutatni, beleértve a párt prominenseit és azokat is, akik az SZDSZ-szel azonosultak valamilyen formában, akár úgy, hogy megjelentek SZDSZ-rendezvényeken, akár úgy, hogy testületekben, mondjuk, az Országos Tanács tagjaként, jelen voltak. Például Eörsi István vagy Konrád György vagy mások, akik egy idő után már nem vettek részt a napi szintű politizálásban, és akiket az SZDSZ nézeteire valamennyire fogékony közönség tisztelt. Az SZDSZ lényegéhez tartozott egyfajta formális és informális hierarchia, egy pozitív értelemben vett tekintélyelv, ami azt jelentette, hogy ha – példának okáért a fent említettek vagy akár Kis János – mondtak, írtak valamit, akkor annak súlya volt. Ugyanakkor azt is jelentette, hogy voltaképp a politikai döntéshozatali mechanizmus szempontjából magánstátuszú emberek is majdhogynem döntéseket hoztak belső pártügyekben. Azért volt különösen nehéz kezelni ezt, mert az SZDSZ közönsége, közössége számára ezek a tekintélyes értelmiségiek nagyon fontos emberek voltak. Részben még a rendszerváltás előtti időszakból, a személyes bátorságuk okán, például a *Beszélő* szerkesztői, akik névvel, címmel vállalták, hogy ők csinál-

[44] Ennyi – Kőszeg és Solt anarchistának nevezhető elképzelése... Révész Sándor interjúja. In: Pető Iván: *Politikai Curriculum Vitae*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000. Eredeti megjelenés: *(Heti) Beszélő*, 1993. február 27.

[45] „Nem lehet valaki egyszerre kint is, meg bent is" – Pető Ivánnal Rádai Eszter beszélget. In: *Beszélő*, 2000. április, 8–20. http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Enem-lehet-valaki-egyszerre-kint-is-meg-bent-is%E2%80%9D (letöltés: 2019. március 10.)

ják a lapot, szerepeltek a Szabad Európa Rádióban, és más módokon is ismertté váltak (ld. Haraszti Miklós és persze Kis János, Kőszeg Ferenc vagy Solt Ottilia vagy az említett Konrád György, Eörsi István vagy Tamás Gáspár Miklós, Rajk László, akiknek bátorságát, nevét szintén ismerhették korábbról).

Ha a magam normái szerint fogalmazok az SZDSZ politikai vezetőjeként, és azt mondom egykor, hogy szerepzavar, amiben sokan benne maradtak a rendszerváltás után, akkor nekimegyek az SZDSZ holdudvarának. Brutálisan. Ezt pedig nem érti a közönség, legalábbis úgy véltem. Ettől függetlenül foglalkoztatott ez a kérdéskör, mármint az értelmiség és a politika viszonya. Ugyanakkor nem tartottam politikusi viselkedésnek, hogy kenyértörésre kerüljön sor, és az SZDSZ levesse magáról az ellentmondásos szerepbe került értelmiségieket. Úgyhogy az első idézet egy politikusi megnyilvánulás volt: úgy csináltam, mintha ezt nyugodtan tudomásul venném. De magamban bosszankodtam. Nem lett volna taktikus, és az SZDSZ státuszát rontotta volna – nem általában, hanem a saját közönsége előtt –, ha máshogy beszélek, mert az hétköznapi tapasztalat volt, hogy emberek, akik maguk nem voltak értelmiségiek, vagy nem voltak ismertek, azok feltétel nélküli tisztelettel nézték a sokszor ellentmondásos szerepbe kerülő, országosan ismert értelmiségieket. Solt Ottilia, Kőszeg Ferenc, de lehetne Eörsi Istvánt vagy Konrád Györgyöt, Tamás Gáspár Miklóst és másokat is említeni. Ők szent emberek, megkérdőjelezhetetlen tekintélyek voltak az SZDSZ-tagok döntő többsége számára. Úgy néztek rájuk, mintha minden szavuk maga az igazság lenne. Amikor egy-egy értelmiségi tekintély kritizálta nyilvánosan az SZDSZ-t, vagy ha egy ilyen karakter kilépett a pártból, akkor a tagság nem látta tisztán az okokat, a miérteket. A tagságon túlra pedig még kevesebb információ jutott el. A többtényezős magyarázatok nem voltak érdekesek, csak az, hogy ha már Eörsi István is bírálja az SZDSZ-t, akkor nagy baj van; ha Tamás Gáspár Miklós is, sőt, álláspontot vált, és elmegy baloldalinak, szakítva az SZDSZ-szel, és Kis János is kiszáll a napi politikából, meg Csalog Zsolt vagy Petri György is kilép, akkor itt valami nagyon nincs rendben. E tapasztalatok, ismeretek birtokában gondoltam azt, hogy nem kell ezt a meglévő problémát élesen exponálni, azt azonban lehet mondani, hogy más az értelmiségi, és más a politikus.

Azt gondoltam, hadd mondják el az értelmiségi szempontú kritikát, szembesítsenek a meglátásaikkal, ez az ő dolguk, a politikusnak meg

az a feladata, hogy ezt átgondolja, és eldöntse, elfogad-e belőle valamit, vagy sem. Láttam, hogy ezek nem vegytiszta helyzetek, vannak, akiknél a szerepek keverednek. 2000-ben már nem voltam meghatározó politikus az SZDSZ-ben, könnyebben kimondhattam, amit gondolok, fontosnak is tartottam kimondani: nem lehet valaki egyszerre kint is, meg bent is.

■ *Ha jól értem, a kenyértörés elkerülését – vagyis annak egyértelmű eldöntését, ki melyik szerepet választja – az indokolta, hogy még mindig nagyobb volt a hozadéka az ezzel való együttélésnek a tagok, a szavazóbázis, a holdudvar és a szimpatizánsok tekintetében, mint az egyébként ennek kapcsán megfogalmazódó vádak és támadások következményei?*

Ez egy nagyon fontos szempont volt. De nem is akartam, hogy ezekkel az emberekkel szakításra kerüljön sor. Tényleg azt gondoltam, hogy fontos, mit gondolnak. Nem akartam a szónak sem az emberi, sem a politikai értelmében szakítást. Az ideám nyilván az lett volna, hogy a státuszuk legyen tisztázott, de erre minimális esély volt. Fontos azonban, hogy ez nemcsak SZDSZ-probléma volt, hanem általában értelmiségi probléma. Látható, érezhető volt, hogy egy részük nem akar képviselő lenni, direkt módon beszállni egy olyan státuszba, ami politikusi, de az, hogy az értelmiség szerepe egy plurális demokráciában más a politikában, mint korábban volt, az nem volt világos nagyon sokak számára, pontosabban ha világos is volt, a formája nem vált egyértelművé. Ha nagyon keményre veszem a figurát, az nem a szerepek tisztázásához vezetett volna, hanem szakításhoz.

Így is voltak nehéz helyzetek. Emlékszem, amikor az Antall-kormány idején felmerült, hogy minden jövedelem után kelljen társadalombiztosítási járulékot vagy szja-t fizetni (már nem emlékszem, melyikről volt szó). Ez azért volt érdekes, mert addig a honoráriumok után nem kellett, és ez a szabadfoglalkozású értelmiségiek jelenős részét érintette. Az értelmiségiek nagyon megharagudtak az SZDSZ-re, hogy megszavazta a változást. Ha valaki nem érti meg, hogy egy pártnak ilyen ügyekben normatív alapon kell az álláspontját képviselnie, és nem a klientúrája alapján, azzal nehéz mit kezdeni. Úgy éreztem, politizálni kell, és majd tudomásul veszem, ha valaki szakít az SZDSZ-szel, amit talán úgy a legjobb kezelni, ha nem reagálja túl az ember. A honorárium ügyét az SZDSZ-szel rokonszenvező értelmiség egy része nem értette meg. Azt gondolták, hogy mi-

vel az SZDSZ afféle értelmiségi párt státuszban van, az érdeke azt kívánná, hogy ezt a privilégiumot (a szabadfoglalkozásúak honoráriumának tb-mentességét) védje meg. Ezt azért hoztam fel, mert jól mutatja, hogy a szerepzavar nemcsak abban öltött testet, hogy valaki keverte az értelmiségi és (párt)politikusi státuszt.

Voltak viccesebbnek mondható konfliktusok is. Például a '90-es választások idején önkéntesek úgynevezett kapuőrséget – részben biztonsági okokból – működtettek az SZDSZ székházánál. Csalog Zsolt[46] szeretett volna bejönni a választási eredményváróra, és a kapuőrök feltartóztatták, Csalog pedig kiborult, hogy nem ismerték meg, noha őt ugyebár fel kellett volna ismerni. Ez is egyfajta értelmiségi szereptévesztés volt.

Ha még egy kicsit tovább mehetek, érdemes arról is beszélni, hogy az értelmiség ideákban gondolkodik, sokszor a politikáról is laboratóriumi körülmények között kialakított elképzelésekkel „dolgozik", ám ebben jelentős színvonalbeli különbségek vannak az egyes értelmiségiek tekintetében. Hogy konkrét példát mondjak, amikor kiderült, hogy a határon túli magyarok ügye mennyire populáris téma, akkor egyes értelmiségiekben is megfogalmazódott az a kérdés az SZDSZ irányába, hogy ha ez ilyen siker, akkor ti miért nem csináljátok. Vagy általánosabban: ha praktikusnak látszik egyes eszközök alkalmazása, akkor miért nem csináljátok. Hogy miért? Mert a politika nem így működik. Sok esetben nem volt könnyű ezekre reagálni, magyarázatot adni, így volt, hogy csak azt tudtam mondani, ha ugyanazt csinálnánk, akkor ugyanolyanok lennénk. És akkor hogy választanál?

Sokféle színvonalon lehet valaki értelmiségi. Hadd térjek ki az egyik tipikus szereplőre, Farkasházy Tivadarra, aki megnyilvánulásai alapján magas presztízsű értelmiségiekhez hasonló nyilvános aktivitást mutatott politikai ügyekben, szervezte a szárszói találkozót évről évre mint politikaformáló fórumot. Abszolút jó szándékkal, de teljes szereptévesztésben, mindenféle politikusi státusz nélkül. Az volt a meggyőződése, hogy civilként kötelessége a politikában érdemi kezdeményező szerepet játszani. Voltak mások is ilyenek, kicsit később, akikre a jelen könyv bevezető

[46] Csalog Zsolt (1935–1997), író, szociográfus, szociológus. 1977-ben aláírta a Charta Nyilatkozatot, 1988-ban részt vette a Szabad Demokraták Szövetsége megalakításában, 1993-ban lépett ki a pártból.

írása is utal, 2014-ben a Bitó László-féle szalon. Szintén igazi jó szándékkal valami olyasmibe kívántak beleszólni, amin kívül vannak, mégis úgy érzik, civilként az a feladatuk, hogy a politikusok helyett cselekedjenek. Ez részben ismerethiányból adódik, nem látnak bele a politika boszorkánykonyhájába, másrészt egyértelmű szereptévesztésből. Nem a szalonokkal, klubokkal önmagukban van vagy volt baj, hanem a szereptévesztéssel, amikor nem véleményt cserélnek ezeken a helyeken, hanem kvázi politikai döntéseket hoznak, sőt részben hiszik is, hogy ezt kell csinálniuk. A felelősségre vonás lehetősége nélkül csinálnak olyasmit, aminek a következményeivel nem (feltétlen) kell számolniuk a szó intézményes értelmében. Így sok politikust buktattak meg, nem feltétlen az említett helyeken: informális keretek között. Rávették őket, hogy nekik bizonyos szerepet kell vállalniuk, amikor pedig nem jött be az elképzelésük, akkor széttárták a kezüket... Hogy csak Bajnai Gordont említsem, aki egy józan, racionális ember. Ha nem lett volna ez az értelmiségi szalonhisztéria akörül, hogy 2010 után rögtön másnap látványos ellenzéknek kell lennie, akkor valószínűleg nem kergetik bele egy olyan szerepbe, ami nem volt neki való.

Ugyanakkor szeretném világossá tenni, hogy vannak, akik a maguk értelmiségi civilségét és a politizálás formáit mindig egyértelművé tudják tenni. Majtényi Lászlót – aki sokszor szólal meg direkt politikai ügyekben is – ilyennek látom, nála mindig világos, hogy „milyen sapka van a fején".

■ *Itt kanyarodnék vissza a korábbi témához. Ott hagytuk el az általánosabb áttekintést, hogy a rendszerváltás időszakában szükségszerű volt az értelmiség részéről a politikai szerepvállalás, utána pedig időbe telt a szerepek tisztázása. De talán kijelenthető, hogy ez szükségtelenül hosszúra nyúlt, sőt 2010 után is bőven visszaköszönt, mint ahogy erre utalt is. Ennek mi lehet az oka? Van ebben felelőssége a politikusoknak, vagy inkább az értelmiségnek? Mennyiben járul, járult hozzá ez az elhúzódó szereptisztázás az elmúlt 10 év „fejleményeihez", a rendkívüli értelmiségellenes hangulathoz?*

Hogy miért alakult így, az már tényleg nem az én hatásköröm, csak impresszióim vannak. Egyrészt az emberek bekerültek politikai pártokba, ahol érdemi szerephez jutottak, parlamenti képviselők lettek olyanok, akik nem döntötték el, hogy ők politikusok lesznek, vagy ha eldöntöt-

ték és úgy érezték, hogy ők politikusok, nem tudtak szakítani a maguk értelmiségi státuszával. Említi írásában Kőszeget, aki utólag önkritikus volt, talán ő volt az egyik leglátványosabb, de ott volt Solt Ottilia, Havas Gábor, akik a *Beszélő* szerkesztői, szerzői voltak. Meggyőződésük volt, hogy ők független újságírók, és abban az értelemben valóban függetlenek voltak, hogy nem törődtek azzal, mi az SZDSZ érdeke, politikája. Egyetértettek az SZDSZ alapeszméivel, parlamenti képviselőként vitték a reszortfeladataikat, de a *Beszélőt* nem SZDSZ-katonaként vagy bértollnokként, vagy önkéntesként csinálták, hanem független liberális újságírói szerepből. Ezzel együtt, vagy ennek ellenére teljesen nyilvánvaló volt, hogy az SZDSZ közönsége a *Beszélőt*, mint a nagy tekintélyű értelmiségiek minden szavát, hivatalos álláspontként, SZDSZ-nézetként olvasta, vagy éppen az keverte meg, hogy ha ott keményen bírálják az SZDSZ-t, akkor már nagyon nagy a baj. Ráadásul a hívek jelentős része nem maga olvasta az ilyesmit, hanem csak másodkézből hallotta: hírlapi tudósítások vulgarizáló interpretációjában olvasta. Emberi értelemben meg tudom érteni, hogy a beszélősök elhitték magukról és aszerint is éltek, hogy ők újságot csinálnak a maguk szuverén nézetei alapján. Amit írnak, azt képviselik, és ez vagy egybe esik az SZDSZ hivatalosnak nevezett álláspontjával, vagy nem, ez nem az ő dolguk. De már országgyűlési képviselők voltak, és az nem merült fel bennük, hogy ez a státusz nem egyeztethető össze a lapcsinálással, hiszen miattuk a nyilvánosság vagy az SZDSZ riválisai is hivatalos szószólóként tekint a folyóiratra. Kicsit mások voltak a politizálás körülményei, mint Mikszáth korában, aki képviselőként írta parlamenti jegyzeteit. Másoknál, akiknél nem volt ennyire szembeötlő a szerepzavar, sem volt olyan vegytiszta pillanat, amikor ezt ketté kellett választani. Sokan voltak, akik valamilyen névleges tisztséget viseltek az SZDSZ-ben, az Országos Tanács tagjai voltak, ez százegynéhány fős testületet jelentett. De hogy ezzel mi jár együtt, azt nem voltak hajlandók tudomásul venni, ugyanúgy élték tovább az életüket, mint ahogy azelőtt, és ha nekik személyes mondanivalójuk volt, akkor azt ugyanúgy elmondták a nyilvánosság előtt, mint ahogy korábban elképzelték, hogy ha majd szabadság lesz Magyarországon, akkor elmondják. Részben tehát érthető, miért nem választották magukban külön, hogyan is lehet egy új rendszerben politizálni, mit jelent egy párthoz tartozni. Hogy mit jelent, ha valaki státuszt vállal, mit jelent a nyilvános megszólalás, és ez mennyiben más, mintha pusztán értelmiségiként szólalna meg. Például Eörsi István vagy Konrád György soha nem voltak országgyűlési képviselők, ők továbbra is alkotó értelmiségiek voltak. És az, hogy szerepet vállaltak az SZDSZ-ben (OT-tagságot), az számukra nem azt jelentette, hogy politikussá váltak. Értelmiségi státuszukból adódóan szuverén embernek gondolták magukat, akiknek nem kell tekintettel lennie arra, mi a pillanatnyi álláspontja a pártnak. Azt igyekszem mindezzel megvilágítani, miért nem ismerték fel megváltozott helyzetüket. És ugyan az, hogy ők képviselik azt, amit helyesnek gondolnak, az rendjén való, az azonban, hogy nem teszik világossá, ezt nem az SZDSZ nevében teszik, vagy szervezeti értelemben ők nem pártpolitikusok, az már kevésbé elfogadható. Itt fontos megjegyezni: bár státuszuk hasonló volt, Eörsi és Konrád között volt egy igen jelentős különbség: Konrád vállaltan antipolitikai mentalitást tartott helyesnek, szelíd polgárként képviselte véleményét, soha nem kritizálta nyilvánosan az SZDSZ-t. Adódott gond abból, amit a maga nevében mondott, például amikor 1994-ben, amikor az SZDSZ kormányra került, nyilvánosan felvetette, hogy akkor most már lehetne a kannabiszt legalizálni, és ezt persze a riválisok rögtön az SZDSZ pártálláspontjaként emlegették, de ez más volt, mint Eörsi működése. Eörsi az igazságérzetét, erkölcsi érzékét vélt vagy valóban sértő ügyeket látva azonnal indulatos publicisztikát írt, igen jókat, és így „hatékonyakat" is többnyire, és ezek – meglehetősen sűrűn – támadások voltak az SZDSZ ellen vagy egyes politikusai ellen, mintegy önmaga és a külvilág számára is demonstrálva: az én igazságérzetemet nem befolyásolja, hogy az SZDSZ-hez tartozom. Ebből a szempontból másodrendű, de azért megemlítem, hogy míg Konrád világszemlélete lényegét tekintve szinkronban volt az SZDSZ politikai karakterével, amit nevezzünk most az egyszerűség kedvéért baloldali liberálisnak, addig Eörsi alapjában véve szocialista volt, persze gyűlölte a kommunista rendszert, de utálta a kapitalizmust is, és annak elkerülhetetlen igazságtalanságait, sőt kísérőjelenségeit is nagy élvezettel támadta.

Létezett még egy tényező is: voltak, akiknek az volt a meggyőződésük, hogy az őszinte beszéd, a nyílt kritika a párt többségi döntéseivel szemben szimpátiát és bizalmat kelt. Hiába bizonyosodott be viszonylag hamar, hogy a dolog nem így működik, mert a modern tömegkommunikáció világában az információk gyorsan terjednek, és nem az az érdekes, amikor a postást megharapja a kutya vagy egy párt mondja a véleményét valamiről, ez mindennapos eset. Az a nagy dolog, amikor a postás harap-

ja meg a kutyát... Erre szokás azt mondani: már hogyan szavazna a választó olyan pártra, amelynek jeles, ismert hívei, pláne még képviselői is, rossznak tartják a párt döntéseit!

■ *Mindezt akkor is ennyire világosan látta, vagy utólag látszik ennyire tisztán?*

Igen, akkor is. Az értelmiség és a politika, vagy politikusság ügyében a zavarosságok adódtak a *Beszélő* szerkesztői, Konrád vagy Eörsi SZDSZ Országos Tanácsában vállalt szerepéből, ugyanis őket így az SZDSZ-szel azonosították. Ugyanakkor abból is eredt szerepzavar, hogy egy értelmiségi, vagy magát annak gondoló milyen politikai szereplehetőséget vindikált magának. Itt a Bitó-, Farkasházy-féle tevékenységre utalok, de sokszor Heller Ágnes és mások is belekerültek, belekerülnek ebbe a zavart szerepbe. Vannak, akik résztvevő szociológiának tekintik a politikát, tehát vállalnak bizonyos szerepet, mert információkhoz akarnak jutni, amiről aztán értelmiségiként véleményt mondanak. Érdeklődnek, és úgy gondolják, ha nem pusztán külsősként interjúznak egy politikussal, hanem valamilyen módon ennél közelebbi kapcsolatot alakítanak ki, tanácsokat is adnak neki, akkor jobban belelátnak a lapokba, megalapozottabban mondanak kritikát. Ez is egyfajta szerepzavar. Ez különösen Lengyel Lászlónál érhető tetten, aki ennek a bizonyos szalonpolitizálásnak az időszakában, talán még a 2018-as választások előtt is programgyártó testületeket szervezett. Kész anyagokat gyárt, kínál politikusoknak: kormányprogramot, igazságügyi programot, gazdasági programot. Ez a rendszerváltás előtti időszak *Fordulat és reform* dokumentumának valamilyen továbbvitele. De akkor, egy alapvetően más politikai, intézményi szisztéma idején valóban egy civil összefogás, vagy kvázi civil összefogás politikai programgyártás az politikai tett volt. Ám most, amikor az ellenzéki pártok piaca elvben létezik, akkor furcsa, hogy politikai felelősséget nem vállaló valaki a szónak párt, képviseleti értelmében politikai szerepet vállaló programokat gyárt. Ez nem nagyon szokott működni. Az eredmény többnyire az, hogy a készítő elmondja: én megmondtam, tudtam, mit kellett volna csinálni, de nem csinálták. Ezt is politikai szereptévesztésnek gondolom. Világossá kellene tenni, hogy ha egy értelmiségi politikai véleményt mond, azt más státuszból teszi, mint egy politikus és nem az utóbbi helyett cselekszik, vagy gondolkodik. E tekintetben egy rendszerváltáskori példát is nagyon jellegzetesnek gondolok.

Amikor a népszavazás volt '89-ben,[47] Konrád Györgytől – aki aktívan politizált, de nem volt részese a napi történéseknek – egy nyilvános fórumon (talán egy tévéműsorban) megkérdezték, kik vesznek részt a kezdeményezésben. Konrád valamiféle irodalmi ihletettségtől vezérelve azt mondta, hogy a „kisgazdák kérges tenyerébe csapunk", hogy ők is vegyenek részt a népszavazáson. Ennek azért volt jelentősége, mert a kisgazdapárt álláspontja nem volt egyértelmű. Sem a nyilvánosság, sem más pártok nem tudták elképzelni, hogy Konrád György a maga szakállára, amolyan irodalmilag ihletett pillanatban mondta ezt, és nem pártállásponként. A kisgazdák erre úgy is reagáltak, mintha ez az SZDSZ hivatalos ajánlata lenne. Akkor nem voltam az SZDSZ elnöke, de nem tehetett mást az SZDSZ, úgy csinált, mintha valóban ez volna az álláspontja. Akkor ez – kicsit viccesen fogalmazva – történelemformáló tényező lett, és jól mutatja, milyen következményekkel jár a szerepzavar.

Hasonló történt Eörsi Istvánnal is, aki nagyon kedves, helyes ember volt, de sokszor írt nagyon szigorúan, karcosan olykor azt is lehetett érezni, kissé egysíkúnak látja az igazságot bizonyos ügyekben, és nincsenek is feltétlen pontos ismeretei. Egy publicistától ez rendben is van, és ő tényleg az egyik legjobb volt ebben a műfajban. De számtalanszor választotta azt a megoldást, hogy amikor az SZDSZ valamilyen ügydöntő kérdésben összeült, akkor közvetve – ő talán nem így gondolta, de praktikusan visszaélve a publicistai státuszával –, látványos helyen, a Népszabadságban vagy az Élet és Irodalomban megírta a maga véleményét és másnap eljött az SZDSZ megfelelő fórumára. Egyértelmű volt, hogy a helyzeti előnyét kihasználva eleve nem egy álláspontot jelent a sok közül, hanem ő nyilvánosan képviselt valamit, ami akkor már tényezővé vált és többeket befolyásolt anélkül, hogy lehetett volna érdemben reagálni az ő véleményére. Ott volt például az önkényes lakásfoglalók kilakoltatása. Eörsi ennek kapcsán egy írásában brutálisan nekiment az egyik SZDSZ-es polgármesternek vagy alpolgármesternek, aki a kilakoltatásokat elrendelte és hiába magyarázta utólag az ember, hogy egy polgármester, akinek törvények alapján kell tevékenykedni, 500 lakáskérelem van az asztalán, mér-

[47] 1989. november 26-án került sor az ún. négyigenes népszavazásra, amelyet az SZDSZ, a Fidesz, az FKgP és az MSZDP kezdeményezett, és a köztársasági elnök választásának módjáról, a Munkásőrség megszüntetéséről, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) vagyonelszámolásáról és a munkahelyi pártszervezetek megszüntetéséről szólt.

legelnie kell, hogy az üresen álló lakásokba milyen szociális szempontok alapján kerüljenek az emberek. Nem teheti meg mint törvénytisztelő, köz tisztséget viselő ember, hogy az önkényes lakásfoglalóknak előnyös helyzetet biztosítson, mert ott áll másik 500 ember. Miután azonban tényleg brutális dolog embereket kirakni egy lakásból, Eörsi igazságérzete azt diktálta, hogy nagy nyilvánosság előtt azt mondja, az SZDSZ maga, vagy egy SZDSZ-es polgármester milyen minősíthetetlen, mert kirakja az embereket, akiknek nincs hová menniük, ugyanakkor a törvény szerint eljáró kérelmezőkről nem ejtett szót. Jó néhány ilyen ügy volt, amit a maga ismeretei szerint egy igazságérzet vagy -szemlélet alapján egyértelműnek látott, és publicistaként megírt. Ami, ha csak publicista lett volna, akkor teljesen rendjén van, hogy felhívja a figyelmet ezekre az ügyekre. Itt nagyon egyértelműen elválik a politikusi és az értelmiségi kritikai szerepe. Ugyanis nekem azzal kellett szembesülnöm, hogy egy ilyen eset egy SZDSZ-es polgármester, tehát egy politikus helyzetét a végtelenségig megnehezíti, mert a saját közönségét leválasztja róla: ha ugyanis Eörsi István azt mondja, hogy ez egy gazember, mert kilakoltat önkényes lakásfoglalókat, akkor azt így fogadják el az emberek, és nem vizsgálják a körülményeket; továbbá az SZDSZ-nek mint pártnak a helyzetét is rendkívül erodálta egy-egy ilyen eset.

■ *Ennek ellenére ezeknek soha nem volt következményük?*

Annyi következményük volt, hogy elmondtam, nem jó, ha valaki a házon belüli egyeztetést megelőzően nagy nyilvánosság előtt kifejti a véleményét, ezzel nehezítve a belső vita lefolytatását, az egységes álláspont kialakítását. Úgy emlékszem, egyszer írtam is az Élet és Irodalomban egy cikket[48], amit személyesen Eörsinek címeztem. Nagy visszhangja, következménye nem lett, de arról szólt, hogy ha egy értelmiségi megírja a véleményét, ha az szubjektív, ha az nagyon személyes, ha az igazságnak csak egy részét látja, azzal nincs semmi baj. De ehhez nem kell egy demokráciában, ahol szabad véleménynyilvánítás van nagy bátorság, bátorság ahhoz kell – írtam –, hogy valaki kompromisszumos álláspontokat is merjen képviselni, vagy nem egyoldalú álláspontot.

[48] Pető Iván: Eörsi Istvánról. In: *Élet és Irodalom*, 2004. szeptember 10. https://www.es.hu/cikk/2004-09-13/peto-ivan/eorsi-istvanrol.html (letöltés: 2019. május 12.)

■ *Ezek szerint ezek a próbálkozások önreflexió nélkül maradtak a „kibeszélők" részéről...*

Igen. Bár volt, hogy volt önreflexió. Még nagyon az elején egyszer Eörsivel együtt mentünk a választások előtt valamilyen agitációs körútra, és sok ember előtt, Kecskeméten adtuk elő az SZDSZ álláspontját. Eörsi pedig olyat mondott, amit nem kellett volna mondani. Próbáltam korrigálni, majd egyértelműen jeleztem is. Utólag azt mondta, hogy „tényleg, milyen hülye vagyok én". Helyes ember volt, azért belátta, ha hülyeséget mondott, de ami egyszer le volt írva...! Sokan egyszerűen azt mondták, ők szuverén emberek maradtak továbbra is, tehát azt írnak, amit helyesnek gondolnak.

Ha értelmiség és politikusság viszonyáról, illetve az önreflexióról beszélünk, érdemes kitérni arra is, hogy 1990-ben számos, a maga szakmájában kvalifikált, tekintélyes értelmiségi került be a politikába, például képviselőként a parlamentbe. Én most csak az SZDSZ-t tartva szem előtt mondom, amit mondok, de valószínű áll ez az MDF-re és kisebb részben az MSZP-re, sőt, még az akkori KDNP-re is. Azokra érdemes itt kitérni, akiknek a felkészültsége, politikai ismeretei többnyire rendben voltak, de mégsem váltak politikussá, pedig talán azért vállaltak szerepet, képviselőséget, mert volt bennük szándék ilyesmire. Kezdetben, mint említettem is, nem lehetett felmérni, mivel is jár a főhivatású politikusság. Voltak olyanok, akik rájöttek, hogy számukra fontosabb a korábbi szakmájuk, ezért hagyták abba rövid időn belül a politikusi pályát. Ennél jóval többen voltak olyanok, akiknek talán lett volna kedvük a folytatáshoz, de szembenéztek azzal, hogy az intellektuális kvalitások, az ismeretek nem konvertálhatók automatikusan a politikussághoz szükséges készségekké. Egyrészt szokni kellett, hogy politikusként nem a személyes véleményt, hanem valamiféle közös álláspontot kell képviselni, ráadásul, szemben az értelmiségi igénnyel, hogy mindig valami eredetit, egyedit, újat kell mondani, a politikus unalomig ismételgeti a mondanivalóját. Másrészt voltak, akik rájöttek, hogy a nyilvános beszéd a parlamentben, rádióban, tévében, sok ember előtt nem nekik lett kitalálva. Nyilván tréninggel sok minden korrigálható, de többen szakmájukban befutott, nem is fiatal emberekként már nem akarták, tudták túltenni magukat azon, hogy nem esik jól nekik a nyilvános szereplés, vagy egyszerűen felismerték: beszédmódjuk, személyiségük valamiért nem alkalmas arra, hogy a figyelmet érdemben felkeltse, biztosítsa és ez, hangsúlyozom újra, nem az intellektuális adottságok függvénye volt. Mondok két példát, hogy érthető legyen. Szabó

Miklóst[49] még az 1990 előtti időkből sokan ismertük, rendkívül tiszteltük, tanítónknak is tekintettük, az SZDSZ indulásakor kiemelkedő szerepe volt. Bár igen sok helyzetelemző cikket publikált 1990 után, tevékenysége talán soha nem terjedt ki az SZDSZ nyilvános kritikájára, rendkívül fegyelmezetten tartotta magát a politikusi és értelmiségi szerep megkülönböztethetőségéhez. Rutinos, bár mindig lámpalázas előadó volt, de az Országgyűlésben kiderült, hogy a frakcióban megőrzött, megszerzett tekintélye, messze az átlagot meghaladó politikusi felkészültsége, kiemelkedő történeti áttekintőképessége ellenére a szavai elvesznek, ha plenáris ülésen vagy máshol, nagy nyilvánosság előtt beszél. Egy idő után ezzel ő is szembenézett és tudta, mondta is, hogy részben múltja, részben pedig azon tudása alapján maradt az első ciklus után is még képviselő, amit egyébként kívülről, szakértőként is hasznosítani lehetett volna. A másik példa Kuncze Gábor.[50] Olyan paramétereket (értve ezen iskolázottságot, civil előéletet, kort, az SZDSZ alapítóihoz képest kívülről jöttséget) felmutató ember igen sok volt az első parlamenti SZDSZ-frakció több mint 90 embere között, mint ő. Mégis, ő tudott igazán kiemelkedni a sok hasonlónak látszó tag közül, mert ő rendelkezett azokkal az adottságokkal, amelyek a politikussághoz szükségesek voltak. Voltak persze, akik megsértődtek, machinációkat okoltak azért, hogy a maguk közegében megbecsült értelmiségiként nem tudtak politikusként is hasonló státuszt teremteni maguknak és háttérbe szorultak, és voltak olyanok is, akik egyszerűen tudomásul vették, a politikusságot nem nekik találták ki.

■ *A '90-es éveknél maradva, beszéljünk a Demokratikus Chartáról, ami jól mutatta a szerepzavar visszásságait, következményeit. Bozóki András egy tanulmányában azt írta: „A tél folyamán (1991–92) létrehozták a Demokratikus Charta Alapítványt és elkülönítették a Charta saját adatbázisát (amelyet addig az SZDSZ képviselőházi irodájában tartottak nyilván), de mivel újabb adományok híján nem tudtak saját postafiókot bérelni, az új jelentkezések továbbra is a párt apparátusán keresztül futottak be."[51] Tényleg az SZDSZ kezelte a Charta adatbázisát?*

Ezt nem tudom. Úgy tudom, magát a Demokratikus Chartát mint ötletet Bauer Tamás és Kis János találta ki és bocsátotta közre. Akkor az SZDSZ elnöke Tölgyessy volt, aki nem azonosult a Demokratikus Chartával, nem ment neki, de amennyire emlékszem, ő nem exponálta magát ebben az ügyben. Egyébként témánk szempontjából pikantériája az ügynek, hogy akkor sem Kis János, sem Bauer Tamás nem volt ügyvivője az SZDSZ-nek és képviselők sem voltak, tehát formálisan nem lehetett őket politikusnak tekinteni, de mindkettejük informális státusza más volt, meghatározó szerepük volt az SZDSZ-ben. Ugyanakkor, megint csak formálisan, akár civil kezdeményezésnek is lehetett tekinteni a Chartát, hiszen az SZDSZ semmilyen döntéshozó testülete nem tárgyalta meg előzetesen, nem is az SZDSZ nevében tették közzé. Mindenesetre nem hiszem, hogy az SZDSZ lett volna az adatkezelő.

De igen, ez is tipikus esete lett az értelmiségi szereptévesztésnek. Konrád Györgynek tetszett a kezdeményezés, ezt is kissé irodalmiasan fogta fel. Az ő fantáziája máshogy működött, mint az akkor már hivatásos politikusoké. Tetszett Konrádnak ez a „fogjunk össze a szélsőjobb-veszéllyel szemben", és nem vette észre, hogy az MSZP ezt a maga céljaira, politikai eszközként használja. Az MSZP ugyan Vitányi Iványt tolta előtérbe, aki nem tipikus MSZP-s politikus volt, bár politikusi értelemben sokkal dörzsöltebb, rafináltabb volt Konrádnál. Például a '90-es választások éjszakáján kezet nyújtott, de lényegében fölszólította Kis Jánost, hogy most, hogy megvoltak a választások, fogjanak össze az MSZP-vel. Ebben is volt esztétizálásnak nevezhető, őszinte ízléskinyilvánítás, de volt benne politikai machináció is, hogy az MSZP-t rehabilitálják. Némileg ez köszönt vissza a Charta esetében, amikor Vitányi jelent meg az MSZP nevében. Szerintem maga a politikai kezdeményezés, hogy össze kell fogni a jelentkező és tényleg reálisnak ítélt szélsőjobboldali vagy akkor szélsőjobbol-

[49] Szabó Miklós (1935–2000) történész. Az 1970-es évektől részt vett ellenzéki szerveződésekben, aláírta a Charta '77-et, aktív tagja volt a demokratikus ellenzéknek, több szamizdatban is publikált. Alapítója a Szabad Kezdeményezések Hálózatának, majd a Szabad Demokraták Szövetségének is, melynek tagjaként 1990 és 1998 között országgyűlési képviselő volt.

[50] Kuncze Gábor 1990-ben pártonkívüliként, de SZDSZ színekben nyert egyéni választókerületet (Szigetszentmiklós), 2010-ig folyamatosan országgyűlési képviselő volt. 1992-ben lépett be az SZDSZ-be, melynek 1997 és 1998, majd 2001 és 2007 között elnöke is volt. Közben 1994–98-ban a Horn-kormány belügyminiszteréként dolgozott.

[51] Bozóki András: Mozgalmi-értelmiségi politika a rendszerváltás után: A Demokratikus Charta. In: *Politikatudományi Szemle*, 1997/1. http://epa.oszk.hu/02500/02565/00019/pdf/EPA02565_poltud_szemle_1997_1_098-135.pdf (letöltés: 2019. február 24.)

dalinak ítélt jelenségek ellen, az rendben volt, de a politikai kivitelezés az értelmiségi kontra politikusi státusz zavarosságába fulladt bele. Az egyik leglátványosabb ügy volt e tekintetben.

■ *Valóban meglehetősen látványos volt. Ön például azt mondta, „bár az SZDSZ-től eredt a Demokratikus Charta megalkotásának ötlete, nem szeretnénk, ha látványosan kötődne pártunkhoz. Ezt a Chartát úgy képzeljük el, hogy SZDSZ-tagok magánszemélyként vesznek részt a dokumentum aláírásában, de pártként, politikai szervezetként nem kíván az SZDSZ aláíró lenni."*[52] *Demszky viszont meghívta őket, hogy tartsák a városházán az összejöveteleiket...*

Zavaros volt ez a helyzet. Az SZDSZ-hez kötődő Konrád György más státuszban volt az SZDSZ-ben, mint Vitányi az MSZP-ben, aki képviselő is volt, talán még a választmányt, vagy hogy nevezték azt a testületet, is vezette, és ők voltak a Charta megjelenítői, Az MSZP direkt pártpolitikai célokra használta a kezdeményezést, az SZDSZ-hez közel álló értelmiségiek pedig részben amolyan civil politikai összefogást láttak benne, de nem gondolták át a távlati politikai következményeket.

Arra például pontosan emlékszem, hogy az egyik nagy tüntetésen, talán akkor már az SZDSZ elnöke voltam, kimondottan fenyegető veszélynek éreztem, hogy Horn Gyula, vagy más vezető MSZP-s politikus odajön hozzám és bratyizik velem. Nem zavart, ha a parlamentben mint képviselők érintkezünk, de amikor ennek politikai demonstrációs funkciója van, azt az SZDSZ akkori helyzetében, és személyes ízlésem okán is különösen irritálónak éreztem. Végül nem került sor semmiféle ilyen „atrocitásra". Ugyanakkor odajöttek emberek, hogy Pető elvtárs, örülök, hogy látom, akkor még annyira közel voltunk az előző rendszerhez, hogy sok MSZP-tag (nem a későbbi tagok, hanem akik MSZMP utódpártjának látták az MSZP-t) úgy érezte, most itt minden a helyére került. Nem hiszem, hogy ez lett volna Kis János szándéka. Bauer Tamás picit más, ő mindig hajlott ilyesmire, de neki sem volt ez így, ebben a formában szándéka. És az sem – ahogy utólag interpretálják –, hogy ez legyen a nyitánya a későbbi

[52] Bozóki András: Mozgalmi-értelmiségi politika a rendszerváltás után: A Demokratikus Charta. In: *Politikatudományi Szemle*, 1997/1. http://epa.oszk.hu/02500/02565/00019/pdf/EPA02565_poltud_szemle_1997_1_098-135.pdf (letöltés: 2019. február 24.)

koalíciónak. Valóban ez engedte ki az MSZP-t a karanténból és tette lehetővé, hogy '94-ben aztán koalíció jöjjön létre, de most nem ez a témánk.

■ *Az 1994-es koalíció létrejöttekor nem érezte, hogy a párt körüli értelmiség foglya lenne a párt?*

A rövid válasz, hogy nem. Az akkori közvéleménykutatások, amelyek a választás után közvetlenül készültek, egyértelműen azt jelezték, hogy az SZDSZ választóinak döntő része koalíciót szeretne, de a teljes népesség jelentős része is ezt akarta. A koalíció melletti érvek, amelyekről akkoriban sokat beszéltem, racionális érvek voltak, ami nem jelenti azt, hogy ne lett volna bennünk jócskán aggodalom, ne kellett volna az érzelmeinket háttérbe szorítani.

■ *A Charta kapcsán fogalmazódott meg bennem, hogy az összefonódottság fenntartása mintha az értelmiségnek és a politikusoknak is érdekében állt volna. Az értelmiségiek a rendszerváltással eltűnőben lévő – vélt vagy valós – politikai befolyást növelő lehetőséget, a politikusok pedig gyengének érzett támogatásukhoz egyfajta legitimáló, a közvéleményt formálni képes potenciált láttak benne, illetve az értelmiségben.*

Én nem ezt láttam. Nem érezte úgy az értelmiség, hogy vesztettek volna a szerepükből, ugyanolyan fontosnak érezték a mondanivalójukat a politikáról, mint korábban. Az lehet, hogy úgy érezték, a pártok roszszabbak, mint amit ők elképzeltek, és ezért is gondolták úgy, hogy akkor mégiscsak fönn kell tartani ezt a direkt politizáló szerepet, ugyanakkor volt benne egy más értelemben vett tisztességes szándék is. Amire a Charta létrejött, azt ők komolyan is gondolták. Tényleg voltak olyan megnyilvánulások, amelyek alapján úgy érezhették, lehetetlen irányba megy a hivatalos politika, a Horthy-korszak valamilyen módon való felidézése történik, és bizonytalan az elhatárolódás a szélsőjobbtól. Akik ezek miatt felháborodást éreztek, azok részéről ez őszinte felháborodás volt, és akik úgy érezték, értelmiségiként tenniük kell ez ellen valamit, azokat tisztességes szándék vezérelte. A probléma ott volt, hogy nem vették figyelembe egy ilyen típusú összefogás politikai következményeit, politikusi szemszögből nem vizsgálták meg a kezdeményezést.

■ *Visszatérve egy korábbi kérdésre, mit gondol, abban, ami ma Magyarországon zajlik, abban van az értelmiségnek vagy a rendszerváltó politiku-*

soknak felelősége? Egy nemrég készült interjúban említi: „A mai kormányra [...] nem tudok máshogyan tekinteni, mint egy olyan képződményre, ami 1989-ből nőtt ki. Márpedig a rendszerváltásnak én is részese és alakítója voltam."[53] *Kifejtené ezt részletesebben?*

Úgy érzem, hogy egykori szándékomat kompromittálja az, ami mostanra lett. Ez ennyi, nem több. Személyesen abban, hogy a Fidesz mit képvisel, nem érzem magam felelősnek.

De ha már itt értelmiségről és politikai szerepvállalásról van szó, annyi köze van a mai helyzethez ennek az ügynek, hogy a Fidesz, vagy inkább Orbán, elég hamar rájött arra, hogy kiszámíthatatlan kellemetlenség az, ami a szuverén értelmiségi tekintélyek befolyásával együtt jár. Felmérte, hogy tőlük kritikára, távolságtartásra számíthat. Látta az SZDSZ körüli értelmiségiek „kint is vagyok, bent is vagyok" viselkedését és azt, hogy nincsenek tekintettel a pártérdekre, és ha valami szerintük nem rendjén való, akkor őszintén, kritikusan és nyilvánosan elmondják. Orbánnak ez nem kellett, levetette magáról a kritikus értelmiséget és egy olyan értelmiséget tudott csak elfogadni támogatóként, aki szolgálja a Fideszt. Nyilván ennél összetettebb a probléma, mert általában a szuverén módon gondolkodó értelmiségre nincs szüksége egy autokratikus törekvésű vezetőnek, illetve autokratikus berendezkedésnek, mert nem szereti, ha megkérdőjelezik azt, amit csinál. Értelmiségiek lehetnek a Fidesz szolgálói, de olyan módon nincs szükség rájuk, hogy kritikát is mondjanak. Ez az álláspont egyre inkább megkeményedett, és eljutott egy általános értelmiségellenességhez, majd a szuverén intézmények felszámolásáig.

■ *Orbán Viktor szerint nincs szükség a kritikai értelmiségre. Ön hogy látja?*

Egy politikai berendezkedés megteremthető úgy, hogy lehetőleg szűnjön meg az alkotó vagy szuverén értelmiségi tevékenység, illetve, hogy megszűntetésre kerüljenek azok a lehetőségek, amelyek fent tartják ezt a státuszt, vagy legalábbis állami forrásokból nem erősítik. De ettől még az értelmiség van és lesz, ettől még nem fog megszűnni. És persze, hogy szükség van az értelmiségre. Most elsősorban a szereptévesztésről beszéltünk, de ez nem azt jelenti, hogy az értelmiség tevékenysége politikai

[53] Pető Iván: Drámainak látom a jövőt – Czene Gábor interjúja Pető Ivánnal. In: *Népszava*, 2018. november 17. https://nepszava.hu/3015426_peto-ivan-dramainak-latom-a-jovot (letöltés: 2019. március 16.)

szereptévesztésből állt volna. Részben azok az emberek is, akikről kritikusabb véleményt mondtam, érdemi tevékenységet végeztek. Ha a „kint is vagyok, bent is vagyok" kérdését egyértelműen eldöntötték volna, akkor a kritikájukkal nem lett volna önmagában baj. Amikor értelmiségről beszélünk, akkor nem pusztán az értelmiségi tevékenységnek a politikai dimenziójára gondol az ember, hanem az alkotó tevékenységre magára.

■ *Lehetne jól csinálni? Miként tudná az értelmiség valamiképp segíteni a politikát?*

Nincsenek erre receptek sehol a világon. Mindenhol van szereptévesztés, mindenhol vannak olyan értelmiségiek, akik konkrét politikai technikákat akarnak megvalósítani, vagy úgy mondanak véleményt, ami már a politikusi státuszból adódik, vagy adódna. Természetesen őszintén mondtam korábban, hogy az értelmiségi kritikának van helye, és ha társadalmi problémákra vagy igazságtalanságokra, vagy akár politikai baklövésekre hívják fel a figyelmet, akkor ez rendjén van. Az értelmiségi alapestben kívülálló, amennyiben személyes álláspontját képviseli, akkor is, ha szimpatizál egy politikai párttal. A politikusra viszont érvényesek a politikai szervezetekben meghonosodott normák, amit ronda kifejezéssel pártfegyelemnek neveznek. Egy párt közönségének tudnia kell, hogy ha az adott pártra szavaz, akkor mire szavaz, ennek feltétele pedig, hogy ha megszólal valaki, akit ő a párt politikusának tart, az a párt álláspontját képviseli, amit demokratikus pártokban többségi álláspontként alakítanak ki, persze képviseleti rendszert megjelenítő testületekben.

Értelmiségi tevékenység továbbá a tanácsadás, akár a politikai tanácsadás is. Az, hogy egy értelmiségi beszáll egy párt mellé tanácsadónak, az szerintem nem összetévesztendő a politikusi szerepvállalással. Aki tanácsadó, az elmondja, leírja a tanácsait, amiket vagy megfogadnak, vagy nem. Nyilván van egy úri megállapodás, hogy addig, míg valaki tanácsadó, nem beszél kifelé, ez hozzá tartozik. Magyarországon ez ügyben is komoly szerepzavarok voltak, vannak, lehetett tapasztalni, hogy valaki tanácsadó, tévékommentátor, közvélemény-kutató egyszerre. Tehát elmondja befelé a tanácsait, aztán megkutatja a tanácsaira kialakított politika fogadtatását, majd a nyilvánosság előtt független elemzőként értékeli a helyzetet. Ez más, ez nem jó. De elvben a tanácsadói szerep az egy teljesen tiszta szerep. Van, akinek határozott véleménye van politikai, szakpolitikai ügyekben, így meghívják a nézetei alapján egy politikai szervezetbe,

vagy akár egy államigazgatási szervezetbe tanácsadónak, elmondja a véleményét, és addig, míg tanácsadó, marad ebben a körben és nem panaszkodik a nyilvánosság előtt, hogy mást javasolt, de nem fogadták meg...

Ami tehát általánosságban fontos, az az állandó kritikai attitűd jelenléte. És ugyancsak fontos, hogy egy értelmiségi dönthet úgy, hogy provizórikusan vagy véglegesen politikussá válik. Ez is teljesen szokványos. De ekkor tudomásul kell venni, hogy politikussá vált, nem szabad a szereptévesztésbe esni.

NÉVJEGY

Pető Iván (1946) történész, levéltáros, politikus. Az ELTE Bölcsészettudományi Karának magyar–történelem szakán szerzett diplomát 1970-ben, majd 1978-ban védte meg egyetemi doktori disszertációját. A diploma megszerzését követően az Új Magyar Központi Levéltár munkatársa lett 1990-ig. Kutatási témája az 1945 utáni időszak gazdaságtörténete. E tárgyban jelentek meg könyvei. Emellett 1978 és 1989 között a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Rajk- és Széchenyi-Szakkollégiumában alkalmi óraadóként oktatott. A demokratikus ellenzék tagjaként szerzője volt a szamizdat *Beszélő*nek (Ada Pál álnéven). 1988-ban részt vett a Szabad Kezdeményezések Hálózata, majd az SZDSZ megalapításában, később pedig az Ellenzéki Kerekasztal munkájában. 1990-től 2010-ig az SZDSZ országgyűlési képviselője volt, 1992 és 1997 között a párt elnöke. Alkalmi oktatói tevékenységét időszakosan politikusként is folytatta 1997 után. 2010-es nyugdíjba menetelét követően rövid ideig a Közgazdasági Egyetemen tartott órákat.

Az interjú a 2019. május 2-ai beszélgetés szerkesztett változata.

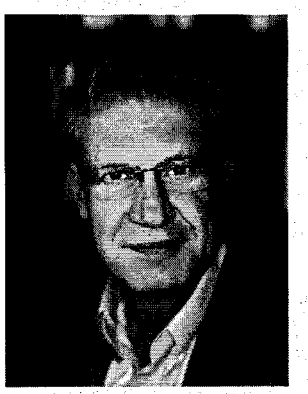

Magyar Bálint

■ *Mit jelent számodra az értelmiség fogalma, illetve mit jelentett szerinted értelmiséginek lenni a rendszerváltás időszakában?*

Na, ez az, amivel nemigen szoktam foglalkozni. Számomra adott volt az értelmiségi szerep, hiszen egy sokgenerációs értelmiségi családba születtem. Otthon egy háromezer kötetes könyvtárban nőttem fel, bár csak meglehetősen későn kezdtem el olvasni. Az értelmiségi szerep az életem különböző korszakaiban nem választásként, hanem a belőle fakadó morális döntésként jelent meg: vagyis hogy megalkuvás nélkül vállaljuk-e, amit a világról gondolunk, az ebből fakadó következményekkel együtt.

■ *Mely morális döntések, dilemmák döntötték el számodra az értelmiségi vagy épp a politikusi szerephez tartozást?*

Alapvetően cselekvő alkat vagyok, tehát sohasem kívántam ezeket a szerepeket élesen szétválasztani, hanem mindig a helyzet hozta azt, hogy éppen a szemlélődés vagy a cselekvés dominált abban, amit csináltam. Az életemet, a gondolkodásomat alapvetően három esemény határozta meg, az első egészen kiskori: 6 éves voltam, amikor az apámat,

aki a Vígszínház igazgatója volt, Aczél György eltávolította a színház élérő̈l. A második fordulópont 1971–72-ben jött el, amikor előfelvételisként Hódmezővásárhelyen töltöttem a katonai szolgálatom, ahol az első két hónap során lelepleztük a századunknál és a zászlóaljnál kiépített besúgóhálózatot. A harmadik mozzanat pedig az egyetem elvégzése után, 1979-ben volt, amikor, mondjuk úgy, hogy csatlakoztam a demokratikus ellenzékhez.

■ *Milyen fordulatot hozott ez a három meghatározó történés? A 6 éves kori meglehetősen korainak tűnik, emlékszel arra, mi fogalmazódott meg benned ekkor?*

A 6 éves kori élmény az igazságtalanságról szólt. Az akkori vélekedések szerint apám volt a legsikeresebb színházigazgató, egy 1958-as közvélemény-kutatás szerint az általa vezetett színház volt a legnépszerűbb, a statisztikák szerint a leglátogatottabb, s közel állt az önfenntartáshoz. Apám autonóm személyiség volt, nem volt párttag, és ő volt az egyetlen, akit 1956-ban a forradalmi tanácsok az összes színigazgató közül a helyén hagytak. A Néphadsereg Színházból – bár a Vígszínház nevet még nem adhatta vissza – ő csinált polgári színházat. Ha apám karakterét nézzük, egyszerre volt arisztokratikus és puritán, valamint szemléletében ateista, polgári radikális. A velem szembeni elvárása iskoláskoromtól mindig a minőség volt. Ha bármiről írtam, vagy véleményt formáltam, nem a véleményemet akarta meghatározni vagy befolyásolni, csak a kifejtés minősége érdekelte.

Apám elbocsátásának gyerekkori élménye egy magától értetődő szembeállást eredményezett érzelmileg. Persze ennek akkor még nem volt semmilyen ideológiai töltete. Ilyesmiről csak a gimnázium időszakától érdemes beszélni. A lázadó alkatnak egy baloldali ideológiai töltetet adott, melyben a „rendszer ideáljait" állítottuk szembe annak tényleges gyakorlatával, és kértük rajta számon. Ebben az időben, a '60-as évek második felében természetesen mindenki KISZ-tag volt. De itt is feszegettük a kereteket, az első gimnáziumban az osztály KISZ-titkárát megbuktattuk, mert – mostani kifejezéssel élve – autokratikusnak találtuk a vezetési stílusát. Létre akartuk hozni az úgynevezett vertikális alapszervezeteket, ami azt jelentette volna, hogy szabadon lehet választani, ki milyen KISZ-szervezethez tartozik: így kívántunk szakítani az „egy osztály – egy szervezet" elvvel. Ezt az iskola vezetése nem engedte.

Én kiskoromban régész kívántam lenni, de később a lázadó természetem miatt a történelem felől az érdeklődésem a jelenkor felé fordult, és harmadikos gimnazista koromban úgy határoztam, hogy szociológus leszek. Ekkor még nem tanítottak szociológiát az egyetemen, és a gimnáziumban sem engedtek létrehozni szociológiai munkacsoportot. Ugyanakkor a Fazekas Mihály Gimnázium egy versenyistálló volt, és az országos középiskolai tanulmányi versenyeken az osztályból nagyon sokan jó eredményeket értünk el, én például negyedikes koromban második lettem történelemből. Éppen 1971 volt az az év, amikor az MSZMP-be való belépés korhatárát 21 évről 18 évre szállították le, és az iskolai vezetés úgy gondolta, felajánlásokat kell tennie ezen a téren, és bár renitensként voltam számontartva, de a versenyeredményem alapján ahhoz a 8 diákhoz tartoztam, akiket az MSZMP tagjának javasoltak. Ebből a 8-ból 7 be is lépett, én ezt elutasítottam. Akkor még a baloldali indíttatású világnézetem a körül a kérdés körül forgott, hogy összhangba lehet-e hozni a rendszer hivatalosan vallott ideáljait a gyakorlatával. Ilyen értelemben – bár ez természetesen akkor nem fogalmazódott meg így bennem – az elemző értelmiségi szerep nem vált külön a cselekvő politikai szereptől. Számomra a katonaságnál – ez a második fordulópont – vált nyilvánvalóvá, hogy a rendszernek mi a lényege. A besúgóhálózat leleplezése volt az első szociológiai vizsgálat, amit életemben folytattam. Nem akarom a teljes történtet elmesélni.[54] Ami ebből most fontos, hogy ennek a történetnek az volt a tanulsága és így politikai következménye számomra, hogy rávilágított: a rendszer reformálhatatlan. Ugyancsak a mából vett fordulattal azt mondhatom, rendszerkritikai alapra helyezkedtünk. Az egyetemi évek, majd az azt követő időszak lényegében arról szóltak, hogy a marxista indíttatású kritikai alapállást hogyan váltotta fel egy liberális kritikai alapállás. A leszerelés után a bölcsészkarra kerültem, ahol akkor volt a delelőjén a reform-KISZ-mozgalom. Három reform-KISZ-titkár követte egymást abban az időben – jellemző életutak egyébként –, az első, akit azt hiszem, 1968 körül választottak meg, Atkári János volt, aki később főpolgármester-helyettesként dolgozott Demszky Gábor mellett, a második Margócsy István, aki az egyik legelismertebb irodalomtörténész, jelenleg is az ELTE-n tanít, a harma-

[54] Részletesen ld. Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk.* T-Twins Kiadó, 1995. Benne interjú Magyar Bálinttal (1993. január):) 344–345.

dik pedig Orosz István esztéta, aki már nem él. Ő volt 1981-től 1985-ig a feleségével, Békés Erzsébettel együtt az illegális, szamizdat *Beszélő* első nyomdásza. Amikor ő lett KISZ-titkár, akkor voltam elsőéves, és bekerültem a bölcsészkari reform-KISZ-vezetésbe. Ekkor már létrehoztunk funkcionális alapszervezeteket. Ezeknek az volt a lényegük, hogy elszakadtak az egyetemi csoportstruktúrától. Ezt az egyetemeken azért nem kívánták engedni, mert ott is úgy épült fel a besúgóhálózat, hogy minden csoportban volt egy BM-ösztöndíjas besúgó, akiről természetesen nem tudtuk, hogy az. Tehát az új felállás megnehezítette volna a titkosszolgálati kontrollját ennek a kommunista párt transzmissziós szíj szerepére szánt szervezetnek.

1973 elejére aztán beindult az új gazdasági mechanizmus és a reformok elleni politikai támadás. Kis Jánosékat kitették a pártból, elveszítették állásukat, többek ellen – például Hegedüs András, Heller Ágnes, Konrád György, Szelényi Iván – eljárások indulnak. Harasztit a *Darabbér* című munkájáért perbe fogták. Ebben a helyzetben kellett felmutatni azt, hogy azoknak a nézeteknek, amelyek ellen a párt harcol, ez itt a materializálódása: mi voltunk azok, akikben a rendszerellenes ideológia testet öltött. Ez véget is vetett annak az illúziónak, hogy a kritikus értelmiségi pozíció átvihető egy cselekvő politikai pozícióba (is) a rendszer keretein belül. Maradt a társadalomtudósi pozíció. Az egyetem után, 1977-ben az MTA Világgazdasági Kutató Intézetébe kerültem. Ekkor már felmerült a saját korosztályomban az erkölcsi dilemma, hogy elmehetek-e egy akadémiai intézetbe, nem elárulása-e ez annak, amit egyébként képviselek, persze nem mintha lett volna nagyon más választás. A kelet-európai sztálinizmus történetével kívántam foglalkozni, s azt megmondták, hogy az ELTE-n ezt nem tehetném. Diákoktól elzártan, egy akadémiai intézetben talán igen.

■ *A demokratikus ellenzéki tagok egy részének is állami állása volt, hiszen nem lehetett más. Kivéve azokat, aki kikényszerültek ebből...*

Igen. Én akkor azt a mércét állítottam fel magamnak, hogy nem vagyok hajlandó öncenzúrára, és száműzöm a vörös kategóriákat az elemzésekből. Ha felszabadítja az ember magát ezzel, akkor a labda hirtelen a másik térfélen pattog, vagyis hogy a hivatalos vezetés dolga, hogy meddig tűri ezt.

■ *E tekintetben szerencsésnek tekinthető a helyzeted, ugyanis mindvégig meg tudtad őrizni a kutatói állásodat, még ha változásokkal, váltásokkal is...*

Váltásokkal, vagyis kirúgásokkal, de így van, igen, csupán pár hónapot voltam állás nélkül. A Világgazdasági Kutató Intézetnél az első munkám a lengyel mezőgazdasággal foglalkozott (miért nem lehet téeszesíteni, kollektivizálni a lengyel mezőgazdaságot, illetve hogy miért nem is érdemes, miért lenne káros), ami később a doktori dolgozatom is lett. Ez a könyvem akkor intézeti belső kiadásban 160 példányban jelent meg, a következő országtanulmány tárgya Csehszlovákia volt, én ott a csehszlovák társadalmi struktúra 1945 utáni fejlődésével, átalakulásával foglalkoztam. Az erről készült tanulmányom 25 fénymásolt példányban jelent meg, az ehhez készült, fordításokból álló szöveggyűjtemény pedig mindössze 5 példányban. A harmadik munkám a román és bolgár sztálinista iparosításról szólt, az már csak 10-15 példányban jelent meg. Ez jelezte is a munkáimmal kapcsolatos toleranciaszint változását. A végén egy lengyelországi utam és az ottani Szolidaritás-kapcsolataim miatt – amit most nem részletezek –, a BM utasítására kirúgtak az intézetből. Ami ennek nyomán a jövőben is hangsúlyos szerepet kapott a döntéseimben, az az, hogy az ember tartja-e magát a saját belső értékrendjéhez, amiből nem enged, bármi is a következménye – ezt teljesítettem, így amikor kirúgtak, a barátaim meg voltak elégedve velem. Az is fontos kérdés volt innentől kezdve, hogy van-e egyfajta értelmiségi szolidaritás. Ez esetemben ugyancsak szerencsésen alakult, ugyanis a kirúgásom után jelentős közgazdász értelmiségiek tiltakoztak nyilvánosan az ügy miatt (Jánosi Ferenctől Tardos Mártonon, Bauer Tamáson, Szalai Erzsébeten, Juhász Pálon át Mihályi Péterig – reprezentatív társaság), illetve a saját intézetem KISZ-szervezete is tiltakozott. A szolidaritás más módon is megnyilvánult. Még 1973-ban, elsőéves egyetemistaként részt vettem kérdezőbiztosként a Szelényi-féle falufelmérésben, ahol megismerkedtem Manchin Róberttel, a vizsgálat szervezőjével. 1981-ben ő a Hankiss Elemér-féle értékszociológiai műhely munkatársa volt, és ők felajánlották, hogy felvesznek. Még arra is készek voltak, ami rendkívüli bátorságra vallott, hogy nem kifogásolták, hogy végigvigyem az addigi munkahelyem elleni munkaügyi peremet, bizonyítandó a kirúgás politikai jellegét. Ennek a kirúgásnak a példastatuálás is fontos eleme volt, ugyanis ekkor igyekezték elejét venni annak, hogy az akkor még csak kibontakozóban lévő demokratikus

ellenzékkel kapcsolatot építsenek ki a hivatalos státuszban lévő értelmiségi kutatók. Fél évig voltam a kutatócsoport tagja, mert jött egy átszervezés, amikor a műhely a Vitányi Iván vezette intézetből az MTA Szociológiai Intézetébe került. A kutatók közül Kulcsár Kálmán, a Szociológiai Intézet igazgatója csak engem nem volt hajlandó átvenni. Szentágotai János, az MTA akkori elnöke korábban a kirúgásom miatti tiltakozásokra reagálva azt írta, hogy esetemben nincs szó politikai retorzióról, mert el tudtam helyezkedni. De most, hogy újra kirúgtak, nem kívánt szégyenben maradni, s egy 3 éves akadémiai ösztöndíjat kaptam, amivel a Szövetkezeti Kutatóintézetben kezdhettem dolgozni. Pusztán azért, hogy ne legyek az Akadémiánál – ilyenre se előtte, se utána nem volt példa. Ha visszatérünk az értelmiség és az ellenzéki politizálás viszonyára, meg kell említeni, hogy akkor az intézeti életnek volt egy rendkívül fontos funkciója: a rendszerkritikai megközelítésnek is teret engedett, s hozzájárult egy közös rendszerkritikai nyelvezet megteremtéséhez. A magyar puha kommunista diktatúra sajátossága, hogy nem a művek megszületését akadályozta, hanem a megjelenését, és ez egy jelentős különbség az NDK-s, a csehszlovák, a román vagy a bolgár viszonyokhoz képest. A megszületett műveknél a korlátozott nyilvánosságú intézeti viták és a mintegy 100-150 fős „interdiszciplináris társaság" mozgásterét a laza, a demokratikus ellenzékkel informális, privát kapcsolata eredményezte. A Világgazdasági Kutató Intézet vitáin több más intézet munkatársai is meghívottak voltak, megkapták az anyagot, megvitatták, és nemcsak az érdeklődés volt széles körű, hanem az is, hogy az itt elhangzottak hatni kezdtek egymásra. A demokratikus ellenzék szellemi vezetésében formális hierarchia, szervezet nem létezett. Arisztokratikus társaság volt abból a szempontból, hogy intellektuális teljesítmény kellett ahhoz, hogy az informális hierarchiában presztízsed legyen. Amikor a Chartát üdvözlő 1977-es aláírás volt, melyet 35-en írták alá, felmerült, hogy kibővítik a kört (ami, végül is, nem történt meg). Akkor még úgy éreztem, hogy én ezt nem írnám alá, mert még nem tettem le értelmiségiként semmit az asztalra, és nem pusztán egy aláírással akartam definiálni magam ebben a körben. 1979-re megváltozott a helyzet, a lengyel mezőgazdaságról szóló dolgozatom afféle belépő volt ebbe az intellektuális klubba.

■ *Valóban létezett ez a fajta informális elvárás a belépőnek, vagy inkább Te érezted, egyfajta belső késztetésként, hogy ez szükséges a demokratikus ellenzékhez tartozásodhoz?*

Az értelmiségi és politikai szerep a családom történetében is szorosan összefonódott. De a lényeg az volt, hogy megtanuld, nem a pozíció határozza meg, hogy te ki vagy. A családomban pozíció nélküli értelmiségiként is voltak „valakik". Apám és nagyapám polgári foglalkozásúak voltak, az újságírói és színházi tradíciót jelentették a családban, az előtte lévő generációk azonban többnyire nyakig benne voltak a politikai életben. Ükapám Szemere Bertalan volt, további négy felmenőm a kiegyezéskori parlamentnek tagja, mások főispánok, alispánok. Tehát gyerekként ebben a hagyományban nőttem fel. Ugyanakkor hullámhegyek, hullámvölgyek jellemezték ezeket az életutakat. De ezek a felemelkedések-lecsúszások nem befolyásolhatták azt, ki is vagy valójában – a családom szerint. Ha fent vagy, akkor nem kell urizálni, ha lent vagy, nem kell elveszettnek érezned magad. Ez ad egy tartást. Abban nevelkedtem, hogy a teljesítménynek jár tisztelet, nem a pozíciónak. Visszatérve a lengyel mezőgazdaságról írt dolgozathoz, ez tényleg belépő volt, mert egyrészt a mezőgazdasággal foglalkozó irodalomban ilyen még nem volt, másrészt Bauer Tamás például ajánlott irodalomként használta a Közgázon tartott szemináriumain, az intézeti megjelenést követően pedig Kis János és Bence György keresett meg. Így 1979-ben már jó szívvel aláírtam a Václav Havelék bebörtönzése elleni tiltakozást, mert úgy éreztem, már valami saját teljesítményt is letettem az asztalra.

Itt jön a harmadik mozzanat, az aláírással lényegében feliratkoztam a rendszer ellenségeinek listájára. Ez persze egzisztenciálisan kockázatos volt, de morálisan megkönnyített mindent, mert a hatalom, a kollaboráns és az ellenfél hármas szereposztásában a hatalom az ellenségnek tekintett ellenfelet már nem környékezi meg, nem akarja lefizetni. Ennek tényleg felszabadító hatása volt. Ha az értelmiségi lét és politika kapcsolata felől nézzük újra a kérdést, akkor egy diktatúrában arról van szó, hogy az öncenzúra nélküli szerepeddel már politizálsz. Ebből a szempontból két jelentős kérdés merül fel: hányan hajlandók öncenzúra nélkül beszélni, és hogy kialakul-e egy közös rendszerkritikai nyelv. Lényegében a '80-as évek semmi másról nem szólt értelmiségi vonalon, mint ennek a közös, rendszerkritikai nyelvnek a kialakulásáról, ami a marxizáló kritikai nyelvről átvitt a liberális demokráciák értékrendjének nyelvére. A rendszerkri-

tikai közös nyelv egyben erős értékrend: egységesítő hatással is rendelkezett, legalábbis az értelmiség körében. Ennek a hatása a rendszerváltásra is jelentős, de bizonyos értelemben előidézi azt a helyzetet, amit történelmi félreértésnek hívok. Nevezetesen, hogy oly mértékben vált uralkodóvá ez a liberális, racionális, szekuláris rendszerkritikai nyelv, hogy azt a képzetet keltette, mintha a nyelvhez inherensen tartozó értékstruktúra a társadalomban is ilyen általános lenne. Holott a kettő majdhogynem köszönőviszonyban sem volt egymással, és ez a '90-es évek elején nyilvánvalóvá is vált.

■ *A nyelvi „leuralás" hiba volt, és lehetett volna másképp, vagy szükségszerű volt, hogy így alakuljon?*

Szerintem ennek így kellett lennie, mert ha nem a vége felől nézzük az eredményt, hanem az elejéről, akkor az volt a cél, hogy megtaláljuk, mi az a nyelv, mi az az ideológiai keret, ami elősegíti azt, hogy ne állandóan a rendszer megreformálásáról beszéljünk, és ennek az illúziójával le lehessen számolni. Bizonyos értelemben a magyar demokratikus ellenzék paradox módon hátrányban volt abban a tekintetben is, hogy az új gazdasági mechanizmus létezett (ez más szocialista országokban nem volt). Ugyanis ez azt a képzetet keltette például a reformközgazdászok egy jó részében, hogy kisebb-nagyobb lépésekkel mindig közelíthetünk a piacgazdasághoz, érdemi privatizálás nélkül, magyarul: lehet magántulajdon nélkül is piacot szimulálni. Ez a képzet nálunk sokkal tovább fennmaradt, mint, mondjuk, a csehszlovák ellenzék esetében, ők már a '70-es évekre leszámoltak ezzel az illúzióval. Nálunk viszont kissé egyenlőtlen fejlődés mutatkozott a rendszer politikai és gazdasági kritikája között, és ez csak a rendszerváltás programjára, az SZDSZ Kék könyvére ért össze, amikor világosan leszögeztük egy politikai programban, hogy nincsen harmadik út, mert a harmadik út a harmadik világba vezet. Még az 1987-es *Társadalmi szerződés* programja is fenntartotta a gazdaság vonatkozásában a jugoszláv típusú önigazgató modell illúzióját, igaz, akkor még mindig csak a lengyel ellenzéktől átvett, úgynevezett új evolucionizmus stratégiájának látszott esélye. Ez a stratégia ugyebár arra épült, hogy a formális jogot használva kell nyomást gyakorolni a hatalomra, de kívülről, egyre tágítva a rendszer kereteit.

■ *Említetted, hogy értelmiségiként mégiscsak politikusi szerepbe léptetek bele a demokratikus ellenzékkel. Ez szükségszerű volt? Egyszerűen nem volt más, aki ezt a szerepet felvállalja? Mi sarkallta ezt az értelmiségi kört arra, hogy beleálljon ebbe a szerepbe? Nálad egyértelműen belső, morális motiváció volt?*

Morális motiváció. És azután, hogy feliratkozol a rendszer ellenfeleinek a listájára, már nincs kérdés. Jelentős, nem pusztán értelmiségi bázisa a kommunista rendszerrel szembeni fellépésnek csak Lengyelországban volt, de ott is a KOR intellektuális hozzájárulása kellett ahhoz, hogy formát, ideológiát adjon az ellenzékiségnek. Magyarországon más volt a helyzet, mert az új gazdasági mechanizmus, a kádári puha diktatúra fontos alapelve volt, ha tetszik, '56 tanulságaként, hogy az életszínvonalnak folyamatosan emelkednie kell. Volt egy levezető szelep, részben a háztáji gazdálkodással, részben a fusizással, a szürkegazdasággal, majd a gmk-k vonalán, tehát az önkizsákmányolás révén előrébb lehetett jutni anyagilag. Lengyelországban ilyen levezető szelep nem volt.

A saját helyzetemet tekintve, a demokratikus ellenzékhez való csatlakozással, 1979-től elkezdődött egy direktebb politizálás. Azt kell hogy mondjam, nem az határozta meg az életemet, hogy politikusi vagy értelmiségi szerepet viszek-e, hanem a történések és a feladatok. 1981-től gyakorlatilag három párhuzamos életem volt, a konspirált ellenzéki, a nem konspirált ellenzéki és a kutatói, értelmiségi. A konspirált ellenzékibe tartozott az, hogy 1981-tól, amikortól a *Beszélő* előkészületei zajlottak, Orosz István és Kis János, vagyis a nyomda és a *Beszélő* szerkesztősége között voltam összekötő 4 éven át. Ez oly mértékben volt konspirált, hogy az akkori élettársam, későbbi feleségem, Halustyik Anna, illetve Kis János és Orosz István tudtak csak róla. A nem konspirált, látható ellenzéki szerepem abból állt, hogy aláírtam a tiltakozásokat, és az egyik 25-ös elosztóként a *Beszélő* elosztó hálózatának tagja voltam. Így még a demokratikus ellenzék tagjai is amolyan belvárosi úrigyerekként tekintettek rám, aki szerencsés, mint a macska, mindig a talpára esik – kirúgják, de lesz állása. A harmadik „életem" a különböző kutatóintézeteknél végzett munkám volt, valamint a *Medvetánc*.[55] A *Medvetánc* lét-

[55] A *Medvetánc* az '56 utáni első cenzúrázatlan, legális társadalomtudományi folyóirat, ami 1981 és 1989 között jelent meg. Miklós Tamás, a folyóirat főszerkesztője a fiatal filozófusok és társadalomkutatók által szerkesztett lapról: „[...] az volt a célkitűzése,

rejötte Miklós Tamás érdeme, aki talált egy, az ELTE KISZ bizottságának szóló lapalapítási engedélyt. Nem ő kérte, ott hevert valahogy, és erre ráépítette a lapot. A *Medvetánc* 1200-as példányszámmal indult, és 1989-ig, amíg megjelent, 6000-es példányszámra ment fel. Nem volt utcai terjesztése, csak az egyetemeken lehetett kapni, de elkelt ebben a mennyiségben. A szerkesztésben – mindig a betiltás határán táncolva – szakítottunk azzal a gyakorlattal, hogy kiegyensúlyozzuk a cikkeket, tehát hogy egy kritikai mellett jön egy benyalós. Tudtuk, hogy bizonyos témákat nem lehet érinteni, de ami témát bevettünk, abban nem volt öncenzúra. Így eljutottunk oda, hogy például az 1986-ban '56-ról tartott ellenzéki konferencián elhangzott előadások, így Kis Jánosé, Mécs Imréé – természetesen a szamizdat kiadás után – itt jelentek meg nyomtatásban. Amire különösen büszke vagyok, hogy a *Medvetánc*nak nincs olyan tanulmánya, amit ma ne lehetne elolvasni, az ott megjelent írások egy része kötelező, illetve ajánlott irodalomként ott van ma is az egyetemi oktatásban. Szerkesztőként tehát ebben voltam, technikai közvetítőként pedig éveken át a *Beszélő*nél.

■ *Maradva a saját szerepválasztásodnál, 1993 januárjában a Csizmadia Ervinnek adott nagyinterjúdban így fogalmaztál: „Olyan társaságba szocializálódtam, ahol illik azt mondani, hogy a politikát jobb híján és csak szükséges rosszként csinálja az ember, mert valójában az íróasztala mellé vágyik, arra, hogy tudományos tevékenységet végezzen. Ezzel együtt úgy érzem, hogy van tennivalóm a politika területén."[56] Noha eddig azt mondtad, nem választottad szét az értelmiségi és a politikusi szerepeidet, ha az életpályádat nézem, azt látom, a rendszerváltás időszakában mégis megtörtént, és eldöntötted, politikus leszel.*

hogy dekriminalizáljuk a tudományos gondolkodást. Ne fogadjuk el, hogy szabadon gondolkodni bűncselekmény, amit legfeljebb titokban lehet csinálni. Nagyon fontosnak láttuk a szamizdat funkcióját, de társadalomtudományi folyóirat esetében döntőnek tartottuk a normális nyilvánosságot, azt, hogy ne újságpapírba csomagolva kelljen olvasni a szövegeket, mert úgy nem lehet szabadon tudományos vitát folytatni." Miklós Tamás: „A szavak tettek" II. Jánossy Lajos Interjúja Miklós Tamással. In: *litera.hu*, 2019. augusztus 15. https://litera.hu/magazin/interju/miklos-tamas-a-szavak-tettek-ii.html (letöltés: 2019. augusztus 20.)

[56] Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988), i. m.*, 359.

Igen. Egy diktatúrában az autonóm értelmiségi szerepnek vannak politikai konzekvenciái. De a rendszerváltással megteremtettük a szakmailag vállalható politikusi szerepet is. Kézenfekvőnek tekintettem, hogy a szükségesnek vélt mértékben és módon szerepet vállaljak a rendszerváltásban.

■ *Mi motivált e döntés meghozatalában? Van konkrét, a döntéshez köthető mozzanat?*

Ahogy utaltam rá, a demokratikus ellenzék másod-, harmadvonalához tartoztam 1988 elejéig. Ismét kitérnék a családi szocializációra. Apám ugye színházigazgató volt, tehát abban nőttem fel, hogy mások sikerének örüljek, mások teljesítményét el tudjam ismerni, adott esetben a sajátomnak tudjam érezni, és ne akarjak a színpadon állni. Egy színigazgató magatartása ez: a társulat sikere a saját sikere, és sohasem az a feladat, hogy ő maga álljon a színpadon. Ráadásul miközben az anyám és a húgom is színházi emberek lettek, én kilógtam a családból a szociológusi ambíciómmal. Egyébként szerepelni sem tudtam soha, irtóztam tőle. 1982-ben vagy 1983-ban például elhívott Barth István Újpestre egy általa vezetett klubba a lengyel mezőgazdaságról beszélni. 30-40-en voltak ott, én pedig úgy izgultam, hogy rosszul lettem, kimentem a teremből, és elájultam, nem tudtam ennyi ember elé kiállni, és beszélni.

■ *Ez aztán nagyon megváltozott...*

A helyzet hozta. Nem szerettem, ha rám irányul a figyelem. Gyerekként sok sportágat űztem, nem is voltam rossz például a vívásban, de amikor ki kellett állni akár háziversenyre is, akkor teljesen leblokkoltam. Még egy verset sem tudtam soha megtanulni, így az iskolai színpadi fellépésekből is értelemszerűen kimaradtam. Éppen ezért nyilvános vezető szerepre nem vágytam. Mindig akkor léptem be valahová, ha úgy érzetem, nincs elvégezve az, amit szerintem el kéne végezni, és valamiért más nem csinálja.

Így volt ez a politikával is. Ugye a Szabad Kezdeményezések Hálózata 1988 tavaszán alakult, ennek a tág vezetésébe kerültem be. Ekkor két kihívás ért, az egyik a bázisdemokrata működéssel való szembesülés, amivel nem lehet egy hatékony szervezetet felépíteni. A Hálózat úgy épült fel, úgy születtek volna a tervek szerint programok, hogy a különböző civil kezdeményezéseknek kellett volna készíteni ezeket, amelyeket

a Hálózat vezetésének érdemi hozzájárulás nélkül csak össze kellet volna gereblyézni. Így soha semmi komoly dolog nem születik. A másik kihívás pedig az volt, hogy a demokratikus ellenzék vezetői ebben az időben kaptak először útlevelet, és mentek ki sokan Amerikába, illetve más nyugat-európai országokba. Kis János, Demszky Gábor, Haraszti Miklós stb. – szerteszét szaladt a csapat. Ott voltunk 1988 nyarán egy működésképtelen szervezettel, és ismét választás elé kerültem. A Galamb utcában, a szüleim egykori lakásában laktam, elővettem a Hálózat alapítóinak listáját, negyvenvalahányan alapították, harmincegynéhány volt közülük itthon, Magyarországon, összehívtam őket a lakásomra, ahol javasoltam, tervezzük meg a párttá alakulás lépéseit. Úgy gondoltam, amennyiben ez nem megy, akkor itt hagyom az egészet. Szabó Miklós, Kenedi János, Kőszeg Ferenc, Solt Ottilia támogattak, de ezt már többé-kevésbé én irányítottam, miközben ehhez a megfelelő súlyom még nem volt meg ebben a társaságban. Érdekes volt, hogy hirtelen ketten is az élére álltak annak, hogy a Hálózat maradjon mozgalom, Bába Iván és Miszlivetz Ferenc. A Hálózat 1988. november 13-ai közgyűlésére terveztük az átalakulást.

■ *Tehát ezen a ponton érezted úgy, ha ebből párt lesz, akkor Te beleállsz?*

Igen, ha sikerül, akkor maradok, beleállok. Olyan volt, mint '79-ben az aláírás, morális okokból az ember aláírja, ebből pedig egy sor olyan dolog következik, ami már nem választás kérdése. Tehát november 13-án megalakult az SZDSZ, a Hálózat is maradt egy ideig, de az aztán elhalt. Amikor megalakult a párt, nem volt elnöke, hanem egy 9 tagú testület irányította, amibe bekerültem, és kézbe vettem a dolgokat. A közgyűlésre Szabó Miklóssal írtuk az *Elvi Nyilatkozat*ot, ami döntően az ő munkája, és ez volt az első olyan nyilatkozata egy legális szervezetnek Magyarországon, amely forradalomnak nevezte '56-ot. Három forradalom örökösének tekintette magát, és ellenzékiként definiálta. Az MDF pedig ekkor még függetlenként és nem ellenzékiként definiálta magát. Ez politikai tartalommal bíró megkülönböztetés volt akkor: függetlenek (reformerek) és ellenzékiek (rendszerváltók). Tehát ezt az *Elvi Nyilatkozat*ot fogadtuk el november 13-án. A név tekintetében szerettem volna, ha a párt neve Szabad Polgárok Szövetsége lesz, de a polgárokat elutasították, mondván, hogy az túl szűkre szabja a potenciális bázist, így aztán Szabad Demokraták Szövetsége lettünk. Nekiláttunk a programalkotásnak, és 46 szerző

hozzájárulásával létrehoztuk *A rendszerváltás programját*, ami 1989. március közepére már nyomtatott formában is elkészült. Ez csak a demokratikus ellenzék *Beszélő*-körének és a *Medvetánc* szerzői gárdájának köszönhetően volt lehetséges. Nem a semmiből indultunk.

■ *2009-ben egy, a* Népszabadság*nak adott interjúdban így fogalmaztál: „Az SZDSZ az egyetlen párt, ahol a belső kritikai él mindig nyilvánosan jelent meg."*[57]

Igen, mindig nyilvánosan, és ráadásul ennek volt igazán becsülete a tagság és a támogatók körében. A demokratikus ellenzék alapvetően értelmiségi ellenzék volt, nem is lehetett más Magyarországon. Tagjainak egy vagyona volt: a szabad, korlátozások nélkül vállalt és kinyilvánított véleménye. Ebből az értelmiségi szabadságból átlépni egy olyan politikai szerepbe, ahol bármilyen korlát megkötheti a saját véleményed nyilvánosságra hozatalát, ez sokaknak elfogadhatatlannak tetszett. Miközben nemcsak az értelmiségi, hanem a politikusi szerepre is vágytak. Egyszerre vágytak arra, hogy reggel képviselők legyenek az Országházban, délben OT-tagok az SZDSZ-ben, délután vagy este pedig szuverén, individuális kritikusok a mindettől független szerkesztőségben. Márpedig ez a dolog természetéből adódóan nehezen fér össze, és okozott is némi konfliktust. A politikában magától értetődő önkorlátozás nálunk egyszerűen nem működött. Az SZDSZ egyik strukturális problémája az volt, hogy nekünk nem értelmiségi holdudvarunk volt, hanem a holdudvar maga volt a párt. Ez nyugati demokráciákban nem fellelhető képződmény. Innen adódott, hogy az SZDSZ hagyományaival, szellemiségével nem fért össze a fegyelmezés, politikai értelemben. Az, hogy az összeférhetetlen vagy személyes ambícióikat a közös politika fölé helyező figurákat pártszerű, nyugat-európai értelemben bevett eszközökkel kipasszírozzák az érdemi pozíciókból, nem volt szokás. Egyedül talán Tölgyessy Péter frakcióvezetésből való elmozdítása volt ilyen lépés. De például a máshol bevett eszközök: a zsarolás, a pozíciókkal történő fizetés is hiányzott a repertoárból.

[57] Magyar Bálint: Ennek az SZDSZ-nek vége. Ónody-Molnár Dóra interjúja Magyar Bálinttal. In: *Népszabadság*, 2009. július 17., http://nol.hu/belfold/20090717-ennek_az_szdsz-nek_vege-341674 (letöltés: 2019. július 22.)

■ *Mi volt az oka, hogy ez így alakult? Miért nem tisztultak le a szerepek?*

Az volt az oka egyrészt, hogy azoknak az értelmiségieknek, akik beszálltak a politikába, a jelentős része politikusnak alkalmatlan volt, másrészt pedig, hogy a rendszerváltás nyomán óhatatlanul depolitizálódó értelmiségi szerepek nem elégítették ki őket.

■ *Kaptál olyan kritikákat, kvázi vádakat – például Eörsi Istvántól és Kőszeg Ferenctől –, hogy próbáltad az értelmiséget (holdudvart) az SZDSZ-en belül marginalizálni. Vagy ha tetszik, arra késztetni őket, válasszanak a két szerep között. A máról visszanézve hogy látod, lehetett volna ezt kevesebb konfrontációval csinálni? Vagy esetleg épp ellenkezőleg, még radikálisabban kellett volna „határokat" húzni?*

Az az igazság, hogy ez – ahogy az előbb erről már szóltam – egy megnyerhetetlen történet volt. Ebben nekem és az SZDSZ más vezetőinek csak elbukni lehetett. Nehéz ügy volt ez, például az értelmiségi megközelítés egyik béklyója az volt, hogy legitim módon feltehetetlen kérdés volt, hogy az SZDSZ-nek mint pártnak lehet-e önérdeke, ha ez csak áttételesen használ az országnak. Mert az igazi értelmiségi csak a haza hasznát nézi, és abban semmilyen pártérdek nem szerepel. Az, hogy ennek a konstrukciónak a nyomán az SZDSZ eltűnt, és az, hogy nincsen ezt az értékrendet képviselő párt, az már nem volt érdekes.

■ *Úgy érzed, tehetetlen voltál politikusként azzal szemben, hogy ezzel az értelmiségi „kint is vagyok, bent is vagyok" attitűddel bármit is csinálj, akár azt is mondhatjuk, politikai öngyilkosság lett volna szembemenni ezzel?*

Szembementem vele, nemcsak én, sokan mások is, Pető, Kuncze, Szabó Miklós, Rajk, Haraszti, és sorolhatnám tovább. De bőven voltak olyan, a párt vezetésében közvetlenül részt nem vevő, nagy tekintélyű értelmiségiek, akik abszolút értették a politikai és értelmiségi szerepek egymáshoz való viszonyát, s akikkel nemhogy konfliktusom nem volt, de mindig szoros baráti kapcsolatunk volt, mint például Konráddal, Litvánnal, Vásárhelyivel.

■ *Kissé olyan érzése támad az embernek, mintha olykor csak azért is szembementél volna a párt értelmiségével...*

Mire gondolsz konkrétan?

■ *Például Eörsi István egy 2002-es cikkében[58] több mindent is felsorol, így például a '94-es koalícióban való bennmaradást, ami az ő interpretációjában a Te akaratod szerint történt, noha 1996-tól már szinte mindenki a kilépés pártján volt. Számodra ez az értelmiséggel való szembemenést jelentette, vagy egyszerűen úgy érezted, a pártpolitikai racionalitás nem azt az utat követeli meg, amit az értelmiség mond?*

Egyik kérdésben sem volt többségi vélemény, csak utólag annak képzelt. Ráadásul az SZDSZ nem volt egy erősen centralizált párt, pláne nem egy ember határozta meg a lényegi döntéseket. A nekem tulajdonított mindenható szerep akár hízelgő is lehetne, csak nem helytálló. Én tudom, hogy miben mi volt a szerepem és a súlyom az SZDSZ történetében. A saját hibáimmal és tévedéseimmel is többé-kevésbé tisztában vagyok. Ugyanakkor a bukást általában szeretik az emberek megszemélyesíteni, és különböző mitológiákat építeni köré. Ez annál inkább így van, minél erőteljesebb volt a csodavárás. Az SZDSZ esetében szeretnek két ősbűnről beszélni: ezek a koalícióba történő belépés és a Tocsik-ügy. Nézzük a koalíciókötést! Az 1994-es választás második fordulójában érte el az SZDSZ a történetének abszolút számban a legnagyobb szavazatmennyiségét, 1 millió 200 ezer körül. Kampányfőnökként 1994-ben direkt megrendeltem egy közvélemény-kutatást arról, milyen lenne a szocikkal való koalícióra lépés fogadtatása, s ezt tudatosan a második forduló eredményének – azaz az MSZP 54 százalékos parlamenti súlyának – ismeretében[59] kérdeztettük le. Vasárnap volt a választás, kedden-szerdán lement a közvélemény-kutatás, ami szerint az SZDSZ szavazóinak 86 százaléka azt mondta, hogy lépjünk be a koalícióba; az MSZP híveinek 82 és az ellenzéki pártokéinak összesen 51 százaléka mondta azt, hogy lépjünk koalícióra a szocikkal. Feltettük azt a kérdést is, hogy mit gondolnának akkor, ha Horn Gyula lenne a miniszterelnök, erre az SZDSZ szavazóinak 75 százaléka azt mondta, hogy akkor is legyen koalíció. Azt a kérdést is feltettük, mi van, ha nem tudjuk teljesíteni a programunkat, még ebben az esetben is 70 százalék támogatta a koalíciót. Ezen felül Genschertől[60]

[58] Eörsi István: A szabad demokraták és az értelmiség. In: *Élet és Irodalom*, XLVI. évfolyam 34. szám, 2002. augusztus 23. https://www.es.hu/cikk/2003-01-13/eorsi-istvan/a-szabad-demokratak-es-az-ertelmiseg.html (letöltés: 2019. július 20.)

[59] Akkor még kétfordulós volt az országgyűlési választás, a két forduló között két hét volt.

[60] Hans-Dietrich Genscher német jogász, politikus.

kezdve jó néhány nyugati politikustól kaptuk a telefonokat, hogy nehogy már engedjük a szocikat egyedül kormányozni. Előttünk volt az EU-s és a NATO-s csatlakozás... Továbbá Horn Gyula, tudva, hogy nem lehet a gazdaságot rendbe tenni nélkülünk, mert a saját pártján belül nem tudja azokat az intézkedéseket keresztülvinni, melyek a gazdaság stabilizálásához szükségesek lennének, felkért minket a koalícióra. Ezek után két SZDSZ-es küldöttgyűlés szavazta meg – kétszer is – 80 százalékkal a belépést. Ha pedig az informális tekintélyeket nézzük, Kis Jánosnak még volt akkora tekintélye, hogy ha akkor azt mondja, ne lépjünk koalícióra, akkor nem valószínű, hogy létrejött volna.

Az SZDSZ kis párttá válását nem a szocikkal történő koalíció okozta. A koalíciókötést követően az SZDSZ támogatottsága a közvéleményben 26 százalékra emelkedett. Se előtte, se utána soha nem volt ilyen magas. Hogy ki kellett volna lépni a koalícióból? Igen, valószínű. De ennek se volt soha többsége. Akkor már az SZDSZ számtalan helyen a szocikkal koalícióban volt jelen az önkormányzatok vezetésében, programjának számtalan eleme a kormány programjává vált, és sok minden a megvalósulás útján volt. Amit Eörsi puszta hatalomszeretetnek vélt, az részemről biztos nem állt, viszont tény, hogy láttam, hogy a koalícióból való kilépés miatt mi minden menne a semmibe.

A másik ősbűn a Tocsik-ügy volt. Pártfinanszírozási botrányba a nyugati demokráciákban is keveredtek pártok. Valóban, itt a fundraiser-ek mellényúltak. Magánlenyúlás nem történt, az összeg is visszakerült az államkasszába. Ráadásul az ügy nyomán lemondott az Állami Vagyonügynökség teljes vezetősége, Kuncze nem állította le a rendőrségi vizsgálatot, a politikai felelősséget magára vállalva Pető lemondott a pártelnökségről, megszavaztuk a parlamenti vizsgálóbizottság felállítását, és bírósági szakaszba került az ügy. Mondjanak egyetlenegy ügyet, ahol ez azóta bármikor megtörtént. Ezzel szemben az SZDSZ belső narratívája 20 éve az, hogy ezért és a koalíció miatt nincs liberális párt. De az SZDSZ népszerűsége nem önmagában ezért úszott el. Két nagy esése volt 1994 és 1998 között az SZDSZ-nek. Amikor jött a Bokros-csomag, az SZDSZ támogatottsága esett 5 százalékpontot, csakúgy, mint az MSZP-é, de az MSZP-é később visszament, az SZDSZ viszont megmaradt 15 százalékon. Jött a Tocsik-ügy, az SZDSZ megint esett 5 százalékpontot, ahogy újra az MSZP is, az MSZP azonban egy idő után most is visszaemelkedett, miközben az SZDSZ támogatottsága beragadt 10 százalékon. Ebben szerintem döntő szerepe volt az állandósult önmarcangolásnak, az „ősbűnök" napirenden tartásának. Körülbelül az derült ki, akárhogy is vezekel az SZDSZ, nincs bűnbocsánat, kicsit tágítva a nézőpontot: akinek nincs bűntudata, vagy úgy tud tenni pártszinten, mintha nem volna, mint ebben az esetben a szocik, később folyamatosan a Fidesz, annál a közvélemény gyorsan felejt, aki viszont elismeri, hogy vétett, pláne, ha még ezt saját hívei állandóan napirenden is tartják, annak nincs feloldozás. Aztán más hibák mellett 1998-ban jött egy rossz választási kampány, amit kampányfőnökként elszúrtam. De abban benne volt az is, hogy Horn három fronton indított teljesen értelmetlenül támadást az SZDSZ ellen: közbiztonság, Bős–Nagymaros, vatikáni szerződés – hogy majd egyedül ő kormányozzon.

■ *De akkor mi volt az oka az SZDSZ kis párttá válásának?*

Én három strukturális okát látom annak, amiért az SZDSZ kis párttá válása bekövetkezett. Az SZDSZ ugyanis semmilyen körülmények között sem válhatott volna egyedüli kormányzó párttá, még a 20 százalék kétszeri elérése is óriási dolog volt. Ha nagyon fegyelmezett a társaság, akkor 8-10 százalékon megragadhatott volna, de az, hogy 5 százalék után eltűntünk, az már tisztán rajtunk állt. Tehát a három strukturális ok: (1) a történelmi félreértés. Ugye azért voltunk mi a liberális párt, mert a halálbüntetést az SZDSZ tagjainak csak 60 százaléka támogatta, szemben a 90 százalékos országos átlaggal. Amikor megvizsgáltuk 1991-ben, hogy az emberi jogi, illetve a gazdasági kérdésekben a párt programjával összhangban lévő álláspontot képvisel-e a csúcson lévő 30 ezres párttagságunk, akkor azok aránya a párttagok között, akik a gazdasági és emberi jogi kérdésekben egyaránt következetesen liberális álláspontot képviseltek, mindössze 5 százalék volt. Lehetett ábrándozni hatalmas liberális pártról, de ezt a szakadékot a képzelt és a ténylegesen vallott értékstruktúra között áthidalni hosszú távon nem lehetett. De jellemző, hogy a csodavárás nyomán ezt az SZDSZ belső ellenzéke nem akarta megérteni, és állandóan visszatérő morális vád volt ellenünk, hogy az SZDSZ vezetése elárulja a liberális értékeket, nem elég liberális, és ezért csúszunk lejjebb, tehát legyünk még liberálisabbak. Csak ha te tudod azt, hogy a tagjaid körülbelül 5 százaléka osztja ezt a nézetrendszert, akkor ez a „még liberálisabbnak kell lenni" szöveg fogja még jobban lehúzni a pártot, s taszít bele egy olyan spirálba, aminek a végén aztán eltűnsz. (2) A másik strukturális

SOMOGYI KÖNYVTÁR 943789 1831 SZEGED

ok a mostani témánkhoz kapcsolódik: az értelmiségi és a politikai szerep szétválasztásának a hiánya. Ahogy már mondtam, a holdudvar volt a párt. A Fidesznek holdudvara se volt, nemhogy értelmiségi társasága lett volna a pártban, mint nekünk. És szinte egy kézen megszámolható, hogy a szoci pártot hány igazán ismert értelmiségi vállalta névvel. (3) A harmadik ok pedig az, hogy nem építettünk klientúrát. Nem azt mondom, hogy kellett volna, nem építettünk, rendben van, de ez egy választás volt. Azzal viszont tisztában kell(ett) lenni, hogy a két nagy tömb, a szocik és a Fidesz rendelkezett ezzel. Az MSZP-nek volt egy, a gazdaságban csökkenő, egyébként a közalkalmazottak körében, egyetemeken, kutatóintézetekben is még meglévő, de folyamatosan elöregedő, szétporló klientúrája, a Fidesz pedig felépített egy vazallusi klientúrát, de az SZDSZ-nek – bárki bármit mond – nem volt. A mi eszméinkkel szimpatizáló vállalkozók is előbb-utóbb besoroltak vagy a Fideszhez, vagy az MSZP-hez, ha el akartak érni valamit. Nem tagadom, helyi szinten az SZDSZ-ben is megjelent a klientúraépítés kezdeménye, például támogató vállalkozók megbízással jutalmazása, de ez soha nem lett az SZDSZ egészének célja, gyakorlata. Ezek az alapvető strukturális okok, természetesen van egy sereg más eseti dolog, hibás döntés, megannyi személyi alkalmatlanság, értelmetlen rivalizálás stb., ami a zsugorodáshoz, majd az eltűnéshez vezetett.

■ *Ugye Te abból a közegből jöttél, ahol az értelmiségi lét volt az etalon. Menyire kezelted nehezen ezt a saját közegedben? Kaptál rosszalló megjegyzéseket, amikor már egyértelmű lett, hogy a politikusi utat választod?*

Nem, akkor a rendszerváltás eufóriája volt a meghatározó élmény. Ráadásul nagyon sok embert próbáltunk bevonni, borzasztó nehéz volt képviselőjelölteket találni, és sok szakember értelmiségi barát vissza is utasította a kérésünket, akik közül aztán a következő alkalommal néhányan meg is bántódtak, mikor már jöttek volna, de nem tudtak bekerülni a parlamentbe, mert már más volt a helyzet.

■ *Később sem volt ebből a szerepválasztásból konfliktusod?*

Az értelmiség ambivalens a politikával, a politikusokkal szemben: nem kis részük imádja, hogy bejáratos a politikusokhoz, és kézből etetik. Ez a szocializmusban is így volt, imádták ezt a típusú intimitást, a személynek szóló, kitüntetett figyelmet, támogatást, miközben az is kellett és kell nekik ma is, hogy lenézhessék a politikust. A kijárás lelki igényeihez jobban illik, ha az értelmiségi, miközben a politikus diszkrecionális segítségét kéri, eközben le is nézheti, hogy az mégiscsak egy bunkó. Előtte kevésbé szégyelli, hogy kér. Ha a politikus abból az értelmiségi körből, esetleg bizonyított értelmiségi teljesítménnyel jön, akkor felborul ez a lelki helyzet. Ilyenkor jön olykor az a szöveg, hogy a politikusnak állt értelmiségi elárulta a hivatását, már nem értelmiségi többé. Holott én például úgy érzem, hogy amit az oktatási tárca vezetőjeként tettem, az intellektuális teljesítményként semmivel sem kevésbé összetett, komplex, mint amit értelmiségiként korábban. Utána, amikor megfordul a viszony, akkor jön az – mondhatnám ironikusan –, hogy nem elég, hogy politikus lett, most visszajön, és a mi tudományos terepünkön dumál, akkor azt is nehezen viselik: a napi politikától távolabbi témákban is a pártpolitikusi szereplőt „leplezik le".

■ *Ezek szerint az sem volt egyszerű, mikor újra értelmiségi lettél. Mennyire volt részedről tudatos a politikusi pálya lezárása? Miben volt nehéz vagy épp könnyű visszatérni az értelmiségi létbe?*

2008 tavaszától többen gyakorlatilag nem vettünk részt az SZDSZ mindennapjaiban. Még 2008-ban tettem kísérletet arra, hogy az SZDSZ-t újra Kuncze vezesse, ez végül nem sikerült. Ekkor látszott, hogy az MDF-et a Fidesz próbálja felőrölni, bennünket pedig saját magunk. Amikor 2008 tavaszán kikerültünk a kormányból, próbáltam – nem először egyébként – összehozni az MDF-et és az SZDSZ-t egymással, de ezelől az MDF elzárkózott, azt gondolták, hogy Bokros Lajossal majd elszipkázzák az SZDSZ szavazóbázisát. Azt kikutattuk, hogy az SZDSZ-nek és az MDF-nek a megmaradt szavazóbázisai ugyan nem nagyon vándorolnak egymáshoz, de nem voltak rosszindulatúak egy esetleges összefogással szemben. De ez nem valósult meg. Ezzel a végjáték elkezdődött. 2009-ben ki is léptem a pártból, 2010-ben pedig végképp látszott, hogy nincs tovább.

Akkor azért kérdés volt, mit is kezdek magammal. Egy ideig oktatáspolitikai tanácsadó voltam, sokáig Moldovában, majd Romániában, de ezeknek a munkáknak akkor van értelmük, ha az adott ország minisztere tudatosan akar is valamit csinálni. Ha nem, akkor az efféle tanácsadói munkának megvannak a korlátai. Az ilyen típusú tanácsadás egyfajta köztes állapot a politikusi és értelmiségi szerep között. Ezt követően viszont szociológusként kezdtem el az Orbán-rendszert elemezni. Az előzménye annak, amit most is csinálok, a 2001-es cikkem, a *Magyar polip – a szerve-*

zett felvilág.[61] (Bár véletlenül előkerült – már nem is emlékeztem rá – az 1999-es SZDSZ-küldöttgyűlés előkészítő anyaga, amiben a Fidesz maffiaállamát hasonlítom össze a liberális államberendezkedéssel). Majd 2011-ben írtam egy hosszabb tanulmányt, *A visszautasíthatatlan kétharmados ajánlat*ot.[62] 2013-ban pedig ismét visszajött a nyelv problémája: amíg nincs megnevezve valami, nem lehet mit kezdeni vele. Ekkor csinált velem egy interjút Rádai Eszter, és akkor mondtam, hogy legyen a címe az, hogy *A posztkommunista maffiaállam,*[63] legyen ez világos.

■ *Visszatekintve a múltra: mindabban, ami ma Magyarországon tapasztalható, van felelőssége az értelmiségnek és a rendszerváltó politikusoknak?*

A rendszerváltó politikusok esetében nem lehet azt kérdezni, van-e felelőssége, vagy nincs, van egy path dependence is, de azért azt látni kell, hogy Orbán nélkül nem lenne ilyen rendszer, mint ami most van. Az, hogy ez hogyan tudott előállni, más kérdés. Nem volt szükségszerű, ugyanis egymással kapcsolatban nem lévő elemek, tényezők együttes jelenléte és összeadódása vezetett el ide. Szerintem ezt okozta a 100 napos programból adódó túlköltekezés, majd az abból való folyamatos visszalépés, vagyis a program fenntarthatatlansága. Valamint a korrupciós esetek, a 2008-as pénzügyi világválság, a költségvetési vonzatú, szerintem alkotmányellenes népszavazás, amivel megbénították a reformokat (az egészségügyi és oktatási reformot), de megemlíthetjük természetesen az őszödi beszédet és Orbán Viktort magát, aki erre rákészült. És azt se felejtsük, hogy a főügyészi pozíció a kezükben volt, a kormány semmilyen ügyet nem tudott kivizsgálni, Medgyessyt feltehetőleg már korán megzsarolták, nem is ment utána az egykori fideszes ügyeknek. Lényegében 2002-től egyfajta kettős hatalom létezett. A politikai pártok patrónus-kliens hálózatokká váltak. Mindehhez hozzájárult később az aránytalan választási rendszer, melynek révén a Fidesz a szavazatok 53 százalékával kétharmadot, azaz teljhatalmat tudott szerezni a parlamentben és azon kívül.

[61] Magyar Bálint: Magyar polip – a szervezett felvilág. In: *Magyar Hírlap*, 2001. február 22.

[62] Magyar Bálint: A visszautasíthatatlan kétharmados ajánlat. In: *Népszabadság*, 2011. március 12. http://nol.hu/belfold/20110312-a_visszautasithatatlan_ketharmados_ajanlat-1008751 (letöltés: 2019. augusztus 20.)

[63] A posztkommunista maffiaállam. Rádai Eszter interjúja Magyar Bálinttal. In: *Élet és Irodalom*, 2013. június 14. https://www.es.hu/cikk/2013-06-14/radai-eszter/a-posztkommunista-maffiaallam.html (letöltés: 2019. augusztus 20.)

A 2010-et követő választásokon sokaknak, így a politikusoknak és az értelmiségnek egyaránt volt felelőssége. Az előbbiek esetében kérdés, hogy háziasított, megvásárolt pártok-e az ellenzéki pártok. Belehelyezkednek-e a Fidesz-nyelvbe, vagy túllépnek rajta? Trükközgetnek, vagy beleállnak a nemzeti ellenállás feladatába? Ugyanis amorális alapon lehet diktatúrát építeni, de amorális alapon nem lehet diktatúrát megbuktatni. Tehát ha ők megtűrik azokat az embereket a körükben, akik korruptak, a Fidesz által kitartottak, akkor ezt a rendszert nem dönthetik meg. Az értelmiség esetében pedig az van, hogy vagy kialakít egy saját rendszerkritikai nyelvet, vagy enélkül nem sokat tehet. Ennek a nyelvnek a hiányában nem lehet fellépni a rendszer ellen, és ezt mintha képtelenek lennének megérteni. Közös nyelv nélkül nem történik meg a gondolatok egymásba építése. Annak idején az intézeti viták, a demokratikus ellenzékben lefolytatott viták kitermelték, megalkották azokat a kategóriákat, amelyek rendszerkritikai nyelvvé épültek. Most viszont, úgy látom, egymásra reflektáló, egymástól tanuló, építkező szakmai közélet nincs. Ez alatt azt értem, hogy ahelyett, hogy megvitatnánk egymás gondolatait, vitáznánk, vagy valamit igyekeznénk közösen megalkotni, publikációs kényszer van, és egymás mellett való elbeszélés.

■ *Visszatérve a politikus létedhez: ha 2010-ig áttekinted az életpályádat, van, amit a máből visszanézve másként tennél? Van, amit hibának tartasz?*

Ezt nehéz megmondani, mert az ember kényszerek között szerepel, él. De biztos van. Mondjuk, a '98-as kampányban kampányfőnökként másképp kellett volna reagálnom egy sor dologra. Az is lehet, hogy – amit korábban felvetettél – 1996-ban meg kellett volna jobban fontolni a koalícióból való kilépést, de ha azt nézem, hogy a koalícióból való kilépés által az SZDSZ elkerülhette-e volna a kis párttá válást, akkor azt mondom, nem, feltéve, ha ragaszkodik az általa képviselt liberális értékrendhez. Hogy csináltam volna valamit másként esetleg? Az tudatos volt, hogy milyen eszközöket nem alkalmazunk még akkor sem, ha esetleg politikai értelemben eredményesebb lett volna. De ez nem értelmiségi, hanem morális korlátok miatt volt így. De például az oktatási reform esetében tudtam, hogy nem lehet meghirdetni egyben az egészet, mivel azt a szocialisták képtelenek lenyelni, azáltal azonban, hogy részenként próbáltam az egyes elemeket bevezetni, a nagyközönség számára vált kevésbé átélhetővé. De vajon hogy tudtam volna azon változtatni, hogy semmilyen refor-

mot nem lehetett végigvinni úgy, hogy még a hatalmon lévő pártok se támogatták teljes mellszélességgel? Ettől még nem hiszem, hogy azt kellett volna mondanom, akkor inkább nem kezdek bele, az ember megpróbálja, még akkor is, ha a lehetőségei korlátozottak.

■ *Voltaképp az eddigiekből következik a válasz, de azért felteszem a kérdést: kell ma az értelmiség? Ha kell, hogy lehet jól csinálni ezt a szerepet, és miben más ez most, mint az 1990-es és 2000-es években?*

Inkább csak a hiányaimat sorolnám. Egyrészt megismétlem, hogy értelmiségi közgondolkodás gyakorlatilag nincs, szemben azzal az idővel, amikor volt, még ha csak informálisan is, de volt, hatottak egymásra, beépültek egymás munkáiba. Ez szerintem most nincs, helyette egymással bizonyos értelemben öncélúan versengő egyének vannak. Amit nem lehet megkerülni ennek kapcsán, az az egzisztenciális kérdés. 2010 után soha nem szóltam meg azokat, akik, mondjuk, a közoktatásban dolgoznak, hogy miért nem bátrabbak, mert a rendszer államosításával olyan függő helyzetbe kerültek, ami egzisztenciálisan teljesen tönkretehet embereket. De bizonyos értelemben felháborít, vagy inkább elszomorít, hogy azok, akiknek nincs igazi vesztenivalójuk, azok milyen gyáván viselkedtek, mondjuk, a felsőoktatási intézmények élén: olyanok nem mernek fellépni például, akik már nem újraválaszthatók rektorként, ezáltal kisebb a vesztenivalójuk, mint a rendszerváltás előtt volt a hasonló helyzetben lévőknek. A vazallusi rendszer kiépítése, az alávetés egyre szélesebb területeket, értelmiségi intézményeket érint. Az állam által alávetni kívánt, függő helyzetbe hozott területeken meg újra virágzik az öncenzúra.

NÉVJEGY

Magyar Bálint (1952) szociológus, politikus. Az ELTE-n szerzett diplomát szociológia–történelem szakon. 1980-ban szerzett doktori címet. 1977-től 1981-ig az MTA Világgazdasági Kutató Intézet kelet-európai osztályának munkatársa volt. 1981-ben lengyelországi tanulmányútja közben kiutasították, majd az állásából elbocsátották. Ezt követően Hankiss Elemér értékszociológiai műhelyének munkatársa lett. 1982-től 1987-ig a Szövetkezeti Kutató Intézetben dolgozott. Az 1980-as évek első felétől szervezett falukutatások, falujárások vezető munkatársa. 1988–1990 között a Pénzügykutató munkatársa. 1979-től vett részt a demokratikus ellenzék tevékenységében. Aláírta a Charta '77 tagjaival szolidaritást vállaló nyilatkozatot. 1981 és 1985 között összekötő volt az illegálisan megjelenő *Beszélő* szerkesztősége és nyomdája között. A folyóiratban, apai dédapja nevét használva, Kürthy Emilként publikált. 1982 és 1989 között a *Medvetánc* című folyóirat egyik szerkesztője volt. 1988-ban a Szabad Kezdeményezések Hálózatának, majd a Szabad Demokraták Szövetségének alapítója, e párt képviseletében vett részt az Ellenzéki Kerekasztal-tárgyalásokon. Az SZDSZ-ből való 2009-es kilépéséig több cikluson át a párt ügyvivője, 1998 és 2000 között elnöke volt. 1990-től 2010-ig országgyűlési képviselő. 1996 és 1998, majd 2002 és 2006 között oktatási miniszter, 2007-től másfél évig európai uniós programokért felelős államtitkár. 2008 és 2012 között az Európai Innovációs és Technológiai Intézet vezető testületének tagja. Jelenleg a Pénzügykutató Intézet munkatársa.

Az interjú a 2019. augusztus 14-ei beszélgetés szerkesztett változata.

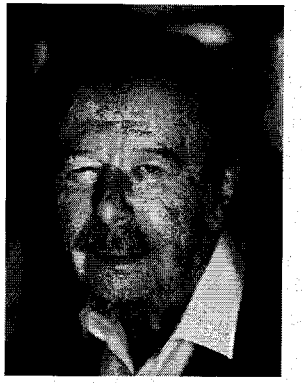

Juhász Pál

■ *Mit jelent Önnek az értelmiség fogalma?*

Többféle megközelítés lehetséges. Magam is örököltem egy olyan kultúrát, ahol az intelligencia valamilyen különös misszióval bír. Ugyanakkor a döntő élményem az 1970-es évekhez, azoknak is az elejéhez kötődik, amikor is két oldalról is elhatárolódtam az értelmiségtől. Az egyik, amikor megkérdezte valaki, miért olvasom az *ÉS*-t, vagy miért jár, akkor azt találtam mondani: azért, hogy én ne akarjak magyar értelmiségi lenni. Mert ugye nyafogó, fontoskodó, kioktató modorral lehetett találkozni a lap hasábjain. Időnként most is, de akkor (a '70-es évek *Élet és Irodalmá*ban) még inkább. Ezzel pedig nem tudtam azonosulni. Mivel gazdasági növekedéssel, majd agrárszociológiával foglalkozom, jóval rétegzettebb világ- és társadalomképem van, mint a lapban megjelent közíróknak, akik merészen ítélkeznek és véleményt mondanak, pedig csupán felületes képük van a világról. Ezt értettem azon, hogy nem akarok magyar értelmiségi lenni. A másik elzárkózásom – noha ez nem volt olyan erős – abban állt, hogy érzékelnem kellett: abban a társaságban, ahol szocializálódtam, én vagyok a kispolgár. Ez a társaság jelentette a filozófia szakot, majd a Közgázt, ahhol több társaságképző központ volt. Az egyik ilyen volt Solt Ottiliáék társasága, ahová, elsősorban a kulturális gyökerek miatt, én is el-elmentem, talán itt voltam leginkább kispolgár. Sok bohém, értelmiséginek készülő diák volt ott, köztük én, aki nem ment együtt a bandával, amit úgy is megfogalmazhatunk, hogy nem voltam, nem vagyok közértelmiségi, csak egy kispolgár.

■ *Mit ért azon, hogy nem ment együtt a bandával? Sok dologban mások voltak az elképzelései?*

Nem, tételesen nem, egyszerűen arról van szó, hogy amikor ők a szokásos fiatal, ítélkező modorban véleményt mondtak a világról, egymásról, akkor ehhez én nem csatlakoztam. Nem is zárkóztam el előlük, csak nem hangolódtam rá erre az ítélkező modorra. Nagyjából úgy gondolkoztak, mint én, a világnézeti különbségek csupán árnyalatnyiak voltak. Solt Ottiliával a haláláig jóban voltam, tehát nem erről volt szó; és 10 évvel később, amikor a SZETA-t csinálta, meg is barátkoztam ennek a társaságnak modorával. Időközben felnőttek lettek.

■ *Azáltal, hogy a demokratikus ellenzék elkezdett megszerveződni a '70-es évek végén, a '80-as években, változott az értelmiségi szerep, történt valamiféle „érés", erre utal azzal, hogy „felnőttek lettek"?*

Az értelmiség ebben a kontextusban ugye az, aki véleményt mond a világról, meg kiáll vezetni, amire a világnak szüksége van, de azért érettebb személyiségek tegyék ezt, mint akik akkor magukat kijelölték erre. És igen, gyakorlatilag 1974-75-től érzékeltem magam körül a tanulni vágyást, az emberek lelkesen kezdtek tanulni. A '70-es években megszaporodtak az önművelődő körök. Azért jártak össze, hogy a maguk szakmájában, értelmiségi körében egymástól tanuljanak. Elmondták, amit itt-ott olvastak, ami kitekintés volt a világra. Talán érésnek is nevezhetjük. Idővel valóban volt, aki éretté vált, de volt, aki annak ellenére, hogy megöregedett, nem változott a személyiségét tekintve, éretlen maradt.

Magam rendkívül sokféle körrel voltam kapcsolatban, mert ugye az agrárszociológus sehová sem tartozik, de mindenütt szívesen látják. Közgazdász körökben a fiatalabbak és az idősebbek egymástól elváló társaságok voltak, de mindkettejükkel éppúgy kapcsolatban voltam, mint agronómus közösségekkel, vagy mint az egykori filozófia szakosokkal, Kis

Jancsiék társaságával, de Zsiliékkel[64] is, vagy Solt Ottiliával. Ezek egymástól elváló szellemi központok voltak, noha együtt jártunk filozófia szakra, több csoport is kialakult ekkoriban. Volt köztük magányos utat járó is, mint Endreffy Zoli,[65] aki katolikus teológus lett. Színes társaságok voltak ezek. Aztán átmentem a Közgázra, közgazdászból agrárszociológus lettem, így egy sor újabb ismeretségre tettem szert, újabb körökkel, társaságokkal kerültem kapcsolatba. A népi írók neveltjeivel vagy az ő táborukban lévő tanulni vágyókkal éppúgy jóban voltam, mint a csalódott NÉKOSZ-osokkal, tehát mindazokkal, akik nem kinyilatkoztattak... Egyik társaságba sem tartoztam igazán, mivel elsősorban a falvakat jártam – Pesten csak vendégszereplő voltam. Tudtam, hogy van olyan, hogy értelmiségi hivatás, láttam ennek mintáit, ahogy például a szüleim, nagyszüleim éltek. Ha úgy tetszik, otthonról hoztam, hogy nekem közszolgának kell lennem. Banálisan hangzik ez így kimondva, de ez nem parancs volt, ez volt a természetes út.

■ *Részletesebben is elmondaná, mit ért azon, hogy közszolgának lenni?*

Az embert csak az igazolja, ha hasznos mások számára. Ha nem értek egy szakmához sem, marad a tanítói hivatás, tehát hogy megértsem a világot, és segítsek az embereknek megérteni a világot. Ez is banálisan hangzik. A szüleim kitértek a családi misszió elől, orvosok lettek, az ugye legalább tudja, mit csinál, mikor közszolga. De nekem nem volt kézzelfogható szakmám, ezért maradtam a lebegő létben.

■ *Hogy látja, szükségszerű volt, hogy az értelmiség egyfajta vezető szerepet vállalt Magyarországon a '70-es, '80-as években, és hozzájárult a rendszerváltás bizonyos mértékű előkészítéséhez, vagy az arra való felkészüléshez?*

E szerepe, e tevékenység tagadhatatlan. Nálunk, szemben a többi szocialista országgal, mindjárt voltak receptek, sokan akkor már 10-15 éve tájékozódtak a világban, tehát tudták, milyen szerepkészletek léteznek. Ez a gazdaságpolitikára biztosan igaz, de az egészség- és kultúrpolitikára is. Mivel ezt témává tudták tenni a '80-as évek során, például a repülő egyetem által (de létezett más forma is, más tanfolyamok). Utóbbit rengeteget tartottam, ezeket nem neveztük repülő egyetemnek, de ugyanaz volt a funkciója, még ha szűkebb területen is, mert nem a világ nagy kérdéseiről volt szó, hanem arról, hogy a mezőgazdaság miként szerveződik. De ez a téma is mindig vonzotta az embereket, mert e téma is a világra való rálátást segíti. Gazdaságszociológusként – végül is 1972 óta formálisan az vagyok – számos szemléletre, fogalomra, elemzési szempontra, együttműködési lehetőségre, hierarchiára ráláttam, vagy akár a második gazdaság szerveződésére is, vagyis egy sor olyan jelenségre, ami ahaélményt okoz, tehát segíti a magunk körüli világra, önmagukra való ráismerést. Talán ezért is voltam népszerű felnőttoktató.

[64] Zsille Zoltán (1942–2004) szociológus. Juhász Pál az 1960-as évek derekán Kis Jánossal, Zsille Zoltánnal, Ludassy Máriával marxológiai és szociológiai önképzőkört szervezett.

[65] Endreffy Zoltán (1944–2005) filozófus, fordító, katolikus és liberális gondolkodó.

■ *Az oktatói tevékenysége, illetve a repülő egyetemeken történtek másfajta értelmiségi közeget, szerepet, létet jelentettek, mint amit otthon, gyerekkorában ennek tartott vagy gondolt?*

Nem igazán. Ha megnézem, apám vagy anyám ugyanilyen társas életet élt a '30-as évek óta. De ezt azért felnőttként mondom, mert akkor természetesen egy másik világban éltek ők és én, de nyilvánvalóan számos gesztus visszaköszönt később. Emlékszem, hozzánk bármikor bejöhettek, és be is jöttek fiatal kollégák beszélgetni, illetve amikor az apám a '60-as évek végén váratlanul meggazdagodott, és új feleségével nagy lakáshoz jutott, nyílt szombat délutánokat tartott. Hetente náluk gyűltek össze nemcsak orvosok, hanem fiatal írók is. Nem azért jöttek, mert ez elvárt dolog volt, hanem mert természetesnek tartották. Én is természetesnek tartottam, hogy hozzánk (az anyám lakásába, majd a külön lakásunkba) is sokan jönnek. Ez részben borzasztó nevetséges utólag nézve – ezt a '70-es évek önképzőköreire mondom, nem a '80-as évekre –, mert ugye vak vezet világtalant: öntelt előadások egy olvasmány alapján. Utólag nézve nagyon esetleges volt az egész, magam is annyi csacsiságot beszéltem a '70-es évek első felében – nem a mezőgazdaságról, hanem, mondjuk, a világtörténelemről –, utólag szégyellem is.

■ *Mi változott meg a '80-as évekre?*

Módszeres lett az egész. 1977-ben jelent meg a *Profil* című gyűjtemény, amiben képet kaptunk arról, mit csinálnak a többiek. 1975–76-ban tudatosodott, hogy meg kell tanulnunk, amiről beszélünk. Ha nem akarunk olyanok lenni, mint a magyar értelmiség az *ÉS*-ben... Kis Jancsi nagyon jó példát adott, ő mindig megtanulta. A legelső társaskörüm a Vasárnapi

Kör volt a filozófia szakon, ami döntően azért ment tönkre, mert egyedül Kis Jancsi vette komolyan, és készült rendesen, a többiek úgy remélték, megússzák, mint az egyetemi szemináriumokon. Tehát volt példa arra, hogy valaki mindig készül arra, amiről szó van, de ez egy szűk kisebbség volt, a '70-es évek közepétől tanultuk csak meg, hogy ezt komolyan kell csinálni. Kis Jancsi hatása persze nem volt ennyire közvetlen, a legtöbbeknek nem is volt vele kapcsolata, mégis minta volt. Nyilván voltak mások is, mondjuk Bertalan Laci,[66] aki szintén mindig felkészült arra, ha szerepelt, és bár nem volt az ellenzéki kör tagja, de az egyetemről frissen kikerülőkre nagy hatással volt, hozták magukkal az egyetemről a „bertalani mintát".

■ *Rátérve a személyes pályájára, tevékenységére: érdekes, ahogy magáról ír:*[67] *„[...] társszerzőjévé váltam A rendszerváltás programjának"; „[...] a sors úgy hozta, hogy képviselő lettem. Nem ambicionáltam ezt a szerepet"; „[...] Bálint javasolta, hogy induljak el Zemplén északi részén képviselőjelöltnek". Úgy hatnak ezek a kijelentések, mintha csak úgy sodródott, belecsöppent volna különböző helyzetekbe, szerepekbe, amit azért nehéz elhinni. Mégis mi motiválta, mozdította például arra, hogy egy program megírásában részt vegyen?*

Nehéz ezt megmagyarázni. A „körökben" való részvétel: bizonyos értelemben ezek a körök a születésemtől kezdve jelen voltak az életemben, aztán volt olyan kör, amelyikben meg a születésétől jelen voltam, így volt ez például a Szabad Kezdeményezések Hálózatával, amelynek tagjai azért tudtak egymásról, mielőtt formálisan is egybeértek. Magukhoz a résztvevőkhöz is kötődtem: Magyar Bálint például az asszisztensemmé lett, mikor a Világgazdaság Kutató Intézetből kirúgták. Az akkor népszerű szerzők közül Laki Mihály vagy Antal László[68] is a környezetemben voltak, és

[66] Bertalan László (1941–2001) az 1960-as években újjászerveződő magyarországi szociológia kiemelkedő alakja.

[67] Az interjúra való felkérést követően Juhász Pál megosztott velem egy egyelőre nem publikált visszaemlékező írást, ami a közelmúltban készült, és döntően a rendszerváltásra, illetve az azt követői 8 évnyi képviselőségre koncentrál.

[68] Antal László (1943–2008) közgazdász, az MTA doktora, 1968–77 között a Pénzügyminisztérium munkatársa. 1990–91-ben a Magyar Nemzeti Bank elnöki tanácsadója volt. 1994–98 között pénzügyminiszteri tanácsadóként dolgozott Békesi László, Bokros Lajos és Medgyessy Péter pénzügyminiszterek mellett. 1997–98-ban a Budapesti

az, hogy ők szerettek, azt jelentette, hogy bármit csináltak, akarták, hogy menjek én is, így meglehetősen sok helyen jelen voltam, ezek pedig hozták a többit. Nehéz lenne ma már rekonstruálni, kivel hogy és mikor ismerkedtem meg, vagy hogy hogyan lettem részese egy-egy körnek, kezdeményezésnek. Azt még el kell mondanom, hogy vannak nagyon inaktív szakaszaim, ilyenkor szinte képtelen vagyok írni. Történetesen *A rendszerváltás programja* pont egy ilyen inaktív szakaszban ért, ezért abban úgy lettem szerző, hogy a korábbi írásaimat használták fel.

■ *Így érthető a megfogalmazás, de abba azért már tényleg nehéz belesodródni, hogy valaki képviselő legyen. Noha végül nem egyéni kerületben, hanem területi listán jutott be, azért mégis indult egy egyéni körzetben, tehát csak kellett kampányolni helyben. A döntés, hogy politikus legyen, miként született meg Önben?*

Magyar Bálint felhívott, hogy ott nincs képviselőjelölt, menj oda. Odamentem, több csoport is lelkesen fogadott, így jelölt lettem.

■ *Nem is volt dilemma, hogy akkor beleálljon-e, vagy sem, egy politikusi szerepbe? Ez egyszerűen természetesnek tűnt?*

Nem fogtam fel. Ugye a gazdaságpolitikával kapcsolatos vitákon a '70-es évek közepe óta mindig ott voltam, és úgy éreztem, ha itt egy új rendszert kell csinálni, a játékszabályait kialakítani, ott kell lennem. De politikusnak lenni, aki kiáll az emberek elé, és a saját kompetenciáján túli dolgokról beszél, az más, ezt nem fogtam fel akkor. Nagyon bánom, hogy nem gondoltam végig, mert ez azt jelenti, hogy sohasem gondoltam végig, mit jelent ez a pálya. Ha egyszer végiggondoltam volna, vagy nem vállaltam volna, vagy megtanultam volna. Magamat ismerve valószínűleg inkább megtanultam volna, mert abban a helyzetben az ember elhiszi, hogy szükség van rá. De nem tanultam meg, sőt fel sem fogtam, mit kéne csinálni politikusként.

■ *Mi történt, amikor mégis „beleesett" ebbe a szerepbe?*

Egyes törvények kidolgozásában nagyon aktívan részt vettem, ezekben felkészült voltam. Bár a szakmai szempontjaimnak csekély hatása

Pénzügyi Központ Rt. felügyelőbizottsági elnöke volt. 1995–2001 között ismét a Magyar Nemzeti Bank elnöki tanácsadója, már csak részmunkaidőben.

volt, be kell látnom. Rögeszmések, harsányak voltak a *másként gondolkodók*, a józanság sok hatást nem tudott elérni náluk, néha még azt is éreztem, hogy csak azért se, ha én, ha mi mondjuk – persze ez öntúlértékelés is lehet, de talán mégsem. De az is nyilvánvaló volt, hogy amit tényleg csinálnom kellett volna a szakértői fontoskodás helyett: a közönség felé való beszéd, az értelmezés, az elmaradt, erre egyszerűen nem jutott időm, illetve technikám sem volt hozzá (például nem tudtam, hogy lehetne, kellene ezt jól csinálni). Nem tudtam, hogy kell egy újságíróval beszélni. Ha az újságíró jött és kérdezett, arra persze válaszoltam, de mindig ők kérdeztek, és az, hogy én mit szeretnék elmondani, aktívan és nem reaktívan, az mindig elmaradt. Erre lelkileg fel kellett volna készülni. De mivel elkényeztetett gyerek vagyok, soha semmire nem készültem, csak átéltem az életemet, hát ezt is átéltem, anélkül hogy rendesen készültem volna rá.

■ *1994-ben miért gondolta, hogy még egy ciklust vállal?*

Eszembe sem jutott, hogy nem. Természetes volt a folytatás, hiszen nem sikerült megcsinálni, amit terveztünk. A koalíciós szerződében az szerepelt, hogy az én területemmel, vagyis a földtörvénnyel kezdünk, amit a februári utolsó ülésen végképp elrontottak, azt visszahozzuk, ráadásul úgy, ahogy az eredeti beterjesztés volt, tehát még azt sem mondhatják majd, hogy mi most valami újat szeretnénk átvinni. Az előző kormány szellemében kívántuk megcsinálni a törvényt. Végül elszabotálta a minisztérium, bár tény, hogy ebben az SZDSZ is benne volt.

■ *Azt is írja a visszaemlékezésében, 1997-ben „beláttam, hogy a képviselőség nem nekem való". Hogyhogy hét év után érezte ezt?*

Valamit nagyon fontos tudni: képviselőnek lenni rohadt fárasztó. Annyi dologban válik illetékessé az ember, ami fizikailag és szellemileg egyaránt lehetetlen. Képtelenség ennyi ügyet, témát, területet követni. Iszonyú fárasztó életforma: mindig készenlétben kell lenni, mert ugyan általában semmi jelentősége annak, amit csinálok, de sose lehet tudni, hogy éppen minek lesz egy véletlen folytán jelentősége. Nem lehet tudni, hogy, mondjuk, egy módosító javaslat átfut-e vagy elfelejtődik, tankönyvekbe kerül, vagy soha senkinek eszébe sem jut az, hogy valaha is felmerült. Teljességgel a véletlenen múlik, mi ugrik ki, mi szökik ki. Mindig mosolyogtam, mikor dicsértek, milyen sokat ülök a parlamentben: én ott pihentem ki magam, annyira fáradt voltam. A képviselő lopja a napot, ha bent ül, csak a kívülálló hiszi, hogy, mint az iskolában, ott kell ülni. Tehát egyrészt ezt a fárasztó életformát nem akartam már. Másrészt az volt az érzésem, hogy ide gyógypedagógus kéne. Ugyanis kicsit rosszabbá vált 1994 után a helyzet, mint előtte volt. 1994-ig legalább a bizottságokban lehetett a tárgyról beszélni, hogy milyen hatással, az egy másik kérdés, de mégis a tárgyról volt szó. 1994 után nem lehetett, mert a Fidesz úgy döntött, hogy minden színpad, így a bizottságokban sem a tárgyról beszéltek, hanem olyan szövegeket mondtak, melyek célja az volt csupán, hogy az újságírók átvegyék. Így a bizottságokból is kiveszett a szakmai párbeszéd, elvitte a Fidesz színjátéka.

■ *Ez már az 1994–98-as ciklusban ilyen élesen jelentkezett?*

Igen, ez nagyon tudatos volt. Ezért egyszerűen nem volt értelme ott lennem. Addig legalább úgy voltam vele, a bizottsági tagokkal kölcsönösen tanítjuk egymást, eszmecserét folytatunk, amolyan szemináriumot tartunk. De a bizottság mint szeminárium is megszűnt. Miért legyek itt? Nem gyógypedagógus vagyok, hogy olyanoknak magyarázzak, akik nem értik!

■ *Ekkor megfogalmazódott Önben, mi lenne igazán a testhezálló terepe?*

Soha nem fogalmazódott meg. Amikor az iskolában egyszerre kaptam matematikai és irodalmi díjat, az iskolaigazgató-helyettes azt mondta, döntsem el, melyik akarok lenni. Most voltam 75 éves, és gondoltam, ideje lenne eldönteni, mi akarok lenni – nem sikerült.

■ *1998-ban is megoldotta ezt az élet: megkeresték, hogy egyetemi közegben folytassa a pályáját. Egy pillanatig is gondolkodott rajta, hogy ez jó lesz-e?*

Természetesnek tűnt ez is, ahogy furcsa mód a képviselőség is anno. A szemináriumokon, a felnőttoktatásban is ezt csináltam, tehát nem volt ismeretlen a tanítás.

■ *Idéznék egy mondatot a visszaemlékezéséből: „A Parlamentbe kerülvén [...] ritkán tudtam kívülről szemlélni a kialakult helyzeteket." Arra utal ezzel, hogy egyszerűen annyira sűrű egy képviselő napirendje, hogy nincs idő...*

Igen, igen. Részben a leterheltségre akartam ezzel utalni, de többről is szó van itt. Van egyfajta lelki nyomottság, nem elég felszabadult az ember,

nem elég szabad az ember ahhoz, hogy ironikusan tudja kezelni a helyzeteket, és ebbe az önirónián is beleértem, sőt leginkább azt értem alatta. És ez nagyon rossz, mert rengeteg helyzetben rosszul viselkedünk, magamat is beleértve, különösen utólag nézve.

■ *A kívülről szemlélés lehetőségét visszakapta az egyetemi közeggel?*
Szép lassan igen, de idő kellett hozzá.

■ *Mennyire volt nehéz a váltás, 8 évnyi politikusi lét után visszalépni egy értelmiségi, egyetemi közegbe? Hogy reagált a környezete? Visszafogadta?*
A közgazdászok Juhász Palit fogadták be, nem a volt politikust. Ezzel azt akarom mondani, hogy nem voltam idegen, hanem egy szakmabeli, aki kicsit elment politizálni. Ilyen előfordul közgazdásszal, szociológussal is. Nem a volt politikust látták bennem. A diákok is tudták, hogy voltam képviselő, de azt hitték, kereszténydemokrata voltam – végül is konzervatív közgazdász vagyok... De nem okozott hátrányt a politikusi kitérő.

■ *Visszatérve az általánosabb szintre és a politikusi, valamint az értelmiségi szerepre: Önnek sikerült ezeket elválasztania?*
Igen, amikor politikus voltam, akkor arra a szerepre figyeltem, amikor nem voltam, akkor nem arra figyeltem. Az a szörnyű, hogy a napi hírek máig idegesítenek. Képviselőként sem érdekeltek, most sem, a napi hírek mindig lényegében félreértések, nem teljesen, de mégis, mivel hiányzik a kontextus.

■ *Ez az „elválasztás" nem mindenkinek sikerült. Mennyire látja ezt problematikusnak?*
Nagyon. Nekem szerencsém volt, mikor bekerültem a politikai hangadók közé, már két szakmában is volt saját nevem, sokan figyeltek rám mint szociológusra, illetve mint közgazdászra. Ez a pártban is súlyt adott: ha agrárügyekben mondtam valamit, senkinek nem jutott eszébe, hogy vitassa, ami talán nem helyes, de így volt. Más témájú vitákban mint rezonőr voltam jelen, soha nem kezdeményezőként, de csípős vagy játékos megjegyzéseket tettem, és az többnyire hatásos volt, leginkább lélektanilag. Szóval szerencsém volt, de a nálam 5-10 évvel fiatalabbak baromira megjárták azzal, hogy elmentek képviselőnek.

■ *Rosszul döntöttek?*
Azt nem tudom megmondani, hogy rosszul döntöttek-e, de hogy utána nagyon megnehezedett a szakmai pályafutásuk, az biztos.

■ *A politikára, pártpolitikára, a politikai kultúrára, illetve az érintett politikusokra, értelmiségiekre nézve voltak következményei a szerepváltásoknak vagy olykori összecsúszásuknak?*
Nehéz ezt megítélni, ehhez közelebbről kellett volna figyelnem, mi történt velük. Tény, hogy voltak furcsa sorsok, tudok olyan agrárjogászról, aki megtartotta politikusi attitűdjét, volt olyan rendkívül művelt atomfizikus, akinek munkahelyi konfliktusai támadtak, mikor visszatért a politikusi létből. Olyan modorba ragadtak bele, ami disszonáns volt a másik környezettel. Olyan is volt, aki erdészetben, komoly beosztásban dolgozott, majd képviselő lett, utána pedig nem tudott állást szerezni a korábbi szakmájában. De a kifejezett értelmiségi foglalkozásúak, a diplomához kötött foglalkozásúak formálisan azért tudtak állást szerezni a politikai kitérőt követően. Akiknek nem volt diplomájuk, azok viszont nehezen találtak állást a „civil" életben.

■ *Hogy látja, a humán értelmiség esetében mennyiben volt más a politikusi és értelmiségi szerep, illetve ezek összecsúszása, elválása?*
Természetesnek tartottam, hogy a közíró az közíró, még ha politikus is, és nem mindig a párt által képviselteket mondja, írja meg, hanem időnként a pártra akar hatást gyakorolni. Én ennek sokkal kevésbé tulajdonítottam jelentőséget, mint ők maguk. Volt, akiben sértettség volt, elhúzódás a párttól, mert úgy érezte, megbántották, én viszont semmi okát nem láttam ennek. Elfogadtam, hogy, mondjuk, Havas Gábor azt gondolta, ő a saját világához tartozik. Miért ne? Vagy Kőszeg Feri úgy gondolkodik, ahogy. Miért ne? De más volt a helyzet azokkal, akik mindig *az Igazat, a Helyes* álláspontot írták meg szemrehányó éllel. A magamfajta ember inkább mosolygott ezen, a kevésbé magamfajta viszont dühöngött.

■ *A mosoly és a düh is lehet jó reakció. Mégis miként csapódott le ennek a jelenségnek, ennek az attitűdnek a hatása?*
Azért volt hatása, mert nem jól kezeltük. Önmagában nem hatott volna. Nem az a baj, amit egy párt tesz, ezt abszolút komolyan mondom.

Utólag teljesen biztos vagyok benne: nem az a baj, amit egy párt tesz, ha nem disznóságot csinál – bármilyen furcsa, de mi nem csináltunk, mármint a párt mint olyan. Sokkal inkább arról van szó, mennyire tudja értelmezni a világ számára, amit csinál. Ezzel viszont nem foglalkoztunk. Vagy nem jól foglalkoztunk.

■ *Ami ma Magyarországon tapasztalható, abban van felelőssége a rendszerváltó értelmiségnek, politikusoknak?*

Persze. Mindig azt mondják, hogy aki a lehetőséget megteremtette, az hibás. De ezt így azért nem tudom elfogadni. A betörésért sem az felel, aki nem csinált erős zárat.

■ *Értem, mégis maradjunk még ennél. Azt írja – ugyancsak a visszaemlékező írásában –, hogy „a másik helyzetének megértésére való törekvés kevéssé van jelen kultúránkban". Ez a politikai kultúrában sincs másként...*

Igen, ez így van. Mi is gyakran voltunk türelmetlenek, túlreagáltunk dolgokat. Például egy-egy cikk esetében nem az írójára, hanem a pártja egészére ugrottunk, tehát nem Csurkára, hanem az MDF-re: „Az MDF nem tud úrrá lenni azon, hogy..." Az egészet túlemeltük. Az ilyenfajta túlemelések terjesztik a rossz modort és a téves gondolkodást, a gondolkodási sínekbe terelést, ez pedig didaktikailag és morálisan is nagyon helytelen.

■ *Az 1994-es koalíciókötésnek híve volt, sőt, ma is jó döntésnek tartja. Miért?*

Azért, mert valóban így van, a koalíciós kormány fő vonalában benne lehetett tartani a rendszerváltáshoz kapcsolódó további lépéseket, intézményépítéseket. Például a kamarák rendszere akkor épült ki. 1996-ban változott a helyzet, lélektanilag biztosan jobb lett volna, ha kiszállunk, de ha lett volna, ami nem volt az előző ciklusban sem, azaz nyugodt, enyhén ironikus modorunk, és abban adtuk volna elő magunkat, akkor az MDF-fel való háború nem lett volna olyan kemény, az MSZP-től, Horn Gyulától való eltávolodás pedig játékosabb lett volna.

■ *Ha a jelent nézzük, szükség van ma az értelmiségre?*

Kellenek olyan emberek, akik tájékozottak, és írnak róla, hogy a közönség is értse, mi zajlik körülöttünk. Tanítók és elemzők kellenek, tanítók, akik elmagyarázzák, és elemzők, akik meditálnak rajta nyilvánosan. A nyilvános meditációhoz többféle műfaj is kell, attól függően, ki miben jó.

■ *Arra is szükség lenne, amire a '70-es években figyelmet fordított, vagyis kisközösségekbe elmenni, ott beszélgetni?*

Annak ma nincs terepe. Ne felejtsük el, hogy az új mechanizmus minden szakmába hozott egyfajta megújulást, az orvosiba és a mérnökibe is, nemcsak a közgazdász meg a bölcsész szakmákba. Tehát a szakmai klubok ekkor jöttek létre, minden szakma nekiállt művelni önmagát és egymást. Az egy sajátos történelmi helyzet volt. 1938 óta nem volt normális szakmai közélet, a '70-es évek második felében indult el újra lassan. De akkor akkora volt a szomj, hogy nagyon változatos formákat öltött.

■ *Ha visszatekint ma az eddigi pályájára, van bármi, amit másképp csinálna?*

Sokkal kevesebb embert bántottam volna meg.

■ *Újra lenne politikus?*

Egy helyzetben egy leckét, ha az politikai szerepet kíván, elfogadok. Arra, hogy hivatásos politikus legyek, arra nem vagyok jó.

NÉVJEGY

Juhász Pál (1944) közgazdász, agrárszociológus. Az ELTE TTK matematika–filozófia szakára járt, majd a Marx Károly Közgazdasági Egyetemre, ahol 1969-ben végzett elméleti és tervező közgazdász szakon, ezt követően az ELTE hároméves történelem kiegészítő szakát is elvégezte. 1969-től mint okleveles közgazdász és faluszociológus a Szövetkezeti Kutató Intézetben kapott állást, 1987-ig agrár- és faluszociológiai vizsgálatokat vezetett. 1988-tól két évig a Pénzügykutató Rt. tudományos főmunkatársa volt. Több tanulmányt írt az agrárgazdaság vállalatrendszere, az első, a második és a harmadik gazdaság, illetve a falusi társadalom rétegződése témaköreiből. 1963 és 1966 között az ELTE-n Vasárnapi Kör néven az akkori filozófushallgatókkal – így Kis Jánossal, Zsille

Zoltánnal, Ludassy Máriával – együtt marxológiai és szociológiai önképzőkört szervezett. 1968-ban, Csehszlovákia megszállása idején szembefordult az MSZMP-vel. 1973-ban egy előadásában szembehelyezkedett az országos településfejlesztési koncepcióval, állásfoglalásáért 1987-ig szerzőként és előadóként is indexre tették, külföldre sem utazhatott. Részt vett a *Profil,* a Bibó-emlékkönyv létrehozásában, aláírta a Charta '77 tagjaival szolidaritást vállaló nyilatkozatot, álnéven (B. P.) publikált a *Beszélő*be, társszerzője lett *A rendszerváltás programjá*nak. Több száz előadást tartott klubokban és falukutató táborokban, szamizdatot terjesztett. A Szabad Kezdeményezések Hálózatának, majd az SZDSZ-nek is alapítója, a pártban több ízben töltött be vezető tisztséget, 1990 és 1998 között országgyűlési képviselő, ezt követően a Közgáz (ma Budapesti Corvinus Egyetem) oktatója.

Az interjú a 2019. november 5-ei beszélgetés szerkesztett változata.

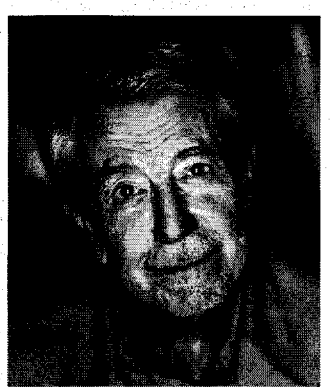

Kőszeg Ferenc

■ *Mit jelent az értelmiség fogalma, illetve mit jelent az Ön számára értelmiséginek lenni?*

Ez rögtön nehéz kérdés. Lehet rá azt a triviális választ adni, hogy aki magasabb iskolai végzettséggel, diplomával rendelkezik, az értelmiségi. Lehet fennköltebb választ is adni: olyan ember, aki a világ, a társadalom dolgait megpróbálja valamiféle általános szinten szemlélni. Ugyanakkor abban az értelemben, ahogy itt most beszélni akarunk erről a témáról, azok tekinthetők értelmiséginek, akik szélesebb áttekintéssel, illetve ennek az igényével rendelkeznek, vagyis hogy a világ dolgait saját, szorosabban vett szakmai, mondhatni, önző érdeklődésükön túl is szemléljék. De ez nincs feltétlenül egyetemi végzettséghez kötve.

■ *Ehhez képest mit jelentett értelmiséginek lenni Magyarországon a rendszerváltás körüli vagy az azt megelőző időszakban?*

Konrád Györgynek és Szelényi Ivánnak volt egy emlékezetes könyve: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* A lényege egy kézenfekvő, de igen fontos felismerés volt. A marxista, történelmi materialista felfogás szerint a termelési mód megváltozásával az új termelési módhoz kötődő

osztály kerül hatalomra, a feudális földbirtokra épülő hatalom helyett az árutermelést a kezében tartó polgárság lesz az új uralkodó osztály, míg végül a munkásosztály kerül hatalomra. Ahogy ezt József Attila nagyon szépen, de végtelenül leegyszerűsítve elmondja:[69] „Papok, katonák, polgárok után / igy lettünk végre mi hű / meghallói a törvényeknek". Konrád és Szelényi értelmezése szerint azonban a marxizmus jegyében létrejött társadalmi berendezkedés nem erről szólt. Hiába hivatkozott a rendszer a munkásosztályra a marxizmus szellemében, a munkásosztály sosem vált uralkodóvá a szovjet típusú rendszerben. Ez a rendszer egy értelmiségi csoportnak, méghozzá az értelmiség egy nagyon szűk csoportjának a kreációja. A nyugat-európai szociáldemokráciákban volt szerepe a munkásosztálynak, Németországban és Angliában, de Oroszországban, Kelet-Európában, ahol a marxizmusra hivatkozó társadalmi berendezkedés megvalósult, nem volt. Kizárólag az ún. forradalmi értelmiség rendezte be a világot a maga elképzelései szerint. Meg voltak róla győződve, hogy ők látják helyesen a történelmi szükségszerűséget, és ezért mindenkinek azt kell csinálni, amit ők mondanak, mert ők ismerték fel a szükségszerűséget. Ennek következtében az az értelmiség, amely létrehozta és a kezében tartotta ezt a rendszert, olyan, egészen kivételes és megkülönböztetett helyzetben volt, amilyenben talán soha. Mert még akkor is, amikor a középkori papság mint középkori értelmiség természetesen kiemelt pozíciót foglalt el a társadalomban, akkor is voltak uralkodók, lovagok, földesurak, arisztokraták, akiknek a létezése korlátozta a papi hatalmat. De ez messzire vezetne.

Abban a társadalomban, amelyben én és kortársaim több mint negyven éven át éltünk, nem volt más, mint egy önmagát kitenyésztő értelmiségi közösség, amelyik megmondta a társadalom egészének, mi a helyes. Ez egészen kivételes fejleménye a létező szocializmusnak. Minden döntéshozói hatalom valamilyen módon a bürokráciának, az értelmiségnek nevezhető réteg kezében összpontosult. A kapitalista társadalomban elsősorban a tőketulajdonos kezében van a döntés, de itt nem volt tőketulajdonos. A kinevezett vezetők hozták meg a döntéseket, és ezeket a döntéseket sok esetben nem a racionalitás vezérelte, hanem az illető vélt vagy valós helye a bürokratikus hierarchiában. Ilyen értelemben nagyon sok igazság van abban, hogy létrejött egy olyan értelmiségi hatalom, amely-

[69] József Attila: *A város peremén*

hez fogható nem volt korábban. A rendszer hanyatló korszakában viszont, amikor a rendszer hagyományos keretei meggyöngültek, elkezdtek szétbomlani, egy már nem egészen bürokratikus, a pártbürokráciától, az állami bürokráciától valamennyire független értelmiség tett szert egyre növekvő hatalomra. Ez gyermeteg eufóriába ragadta azt az értelmiségi réteget, amely váratlanul a döntések részese lett. „Lám, mi húsz éve mondjuk, mit kellene csinálni, de sosem hallgattak ránk" – mondták ezek az emberek a saját szerepükről a kilencvenes évek elején. „Most végre már hallgattak ránk, de erre jöttek a választások, és olyan emberek kerültek kormányra, hatalomra, akik semmihez sem értenek, és megint nem hallgatnak ránk. Bezzeg a pártvezetésnek az az utolsó maradéka, amelyik még valamilyen pozícióban volt '89-ben, az hallgatott ránk. Nagyon rosszkor jött ez a választás, pedig már olyan jól haladtak a reformok." Persze, omló falba könnyű szöget verni...

■ *A rendszerváltást követően, Csizmadia Ervinnek adott nagyinterjújában úgy fogalmaz, „[...] az ellenzéket mindig is politikai közösségnek fogtam fel."*[70] *Mit ért pontosan ezalatt? Mikortól érzete úgy, hogy az ellenzék politikai közösséget alkot?*

Gyerekkoromtól kezdve volt bennem politikai érdeklődés. 1956. november 4-ének hajnalán tizenhét éves voltam. Akkor úgy éreztem, szembekerültem a rendszerrel, amely tankokkal és repülőgépekkel támadt rá Budapestre, ahol kezdett volna kibontakozni egy demokratikus, igazságos társadalom. Néhány napon át röpcédulákat ragasztgattam telefonfülkékbe, emiatt aztán később egy időre vizsgálati fogságba is kerültem, de hamar rájöttem, hogy ebben a helyzetben a politikai cselekvés egyetlen lehetséges formája a nem-cselekvés: kimaradni mindenből, amit a rendszer elvár. Sikerült nem belépnem a KISZ-be, persze sosem voltam párttag, nem lettem besúgó sem, pedig a vizsgálati fogság idején megpróbáltak beszervezni. Csak az Újságíró Szövetségbe léptem be, onnan meg kizártak. No, nem engem, hanem megszűnt az Újságíró Szövetség könyvkiadói szakosztálya, ahová mint a Szépirodalmi Könyvkiadó munkatársa léphettem be, és ezzel az én tagságom is megszűnt. Ez azért volt rossz, mert addig az újságíró szövetségi tagságra hivatkozva nem léptem be a szakszer-

[70] Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988), i. m.* Interjú Kőszeg Ferenccel: 119–156.

vezetbe, de aztán ez a „védelem" megszűnt, és egy idő után feltűnt a tagságom hiánya. Bejött a szobámba a szakszervezeti bizalmi, akivel jóban voltam, és azt mondta: Feri, ne hülyéskedj, mindenki tag, itt írd alá. Aztán amikor kirúgtak a kiadóból, a szakszervezeti tagságom is megszűnt.

A politikához való passzív viszonyomban az hozott fordulatot, hogy 1970-ben, Kenedi János révén, akit régebben ismertem, megismerkedtem Bence Györggyel – aki itt lakott egy ideig[71] –, és Bence baráti körével, amelyet később Lukács-óvoda néven emlegettek. Ez a kapcsolat számomra nagy felfedezés volt, akkor éreztem először, hogy olyan közösségbe, közegbe kerültem, amelynek a tagjaival többé-kevésbé egyetértek. A társaság ekkor még nem tekintette magát politikai közösségnek. Utóbb, szembeállítva ezt a korszakot a demokratikus ellenzék létrejötte utánival, az volt a használatos kifejezés, hogy ekkor a rendszerkritikus értelmiség értelmiségi szubkultúrát alkotott. Való igaz, olyan fajta politikai tevékenységre, mint később a szamizdatkészítés, nem került sor, de Bence már 1970 őszén szervezett egy politikai szemináriumot, amely a félig-meddig titkos heti összejöveteleit Donáth Péter festőművész és Gáspár Zsuzsa lakásán tartotta. Ez a szeminárium Márkus György egyetemi szemináriumának az újjáélesztése volt, a lakásszeminárium hallgatóinak nagy része korábban a Márkus-szemináriumon résztvevője volt. Mire az egyetemi szeminárium megindult, én már végeztem, így a résztvevőket korábban nem ismertem. A megismerkedés egyik nagy meglepetése az volt, hogy ezek a nálam három-hat évvel fiatalabb emberek 1968-ról, a Csehszlovákia elleni intervencióról úgy beszéltek, mint ami alapjaiban változtatta meg a világképüket. Ezt a hangulatot rögzítette Várady Szabolcs nevezetes verse, a *Rádiózás lecsószezonban.*[72] Én azt nem értettem, mi volt az a nagy felismerés 1968 Prágájában, hiszen csak megismétlődött, ami 1956. november 4-én Budapesten történt. Lassanként azonban megértettem, ebben a nemzedékben volt egy illúzió, hogy ami Csehszlovákiában elindult, az a kezdete egy hosszú folyamatnak, és ebből kialakulhat az emberarcú vagy demokratikus szocializmus. Ez az illúzió omlott össze a '68-

[71] Az interjú Kőszeg Ferenc otthonában készült. A lakás cselédszobáját Bence György és Kenedi János 1970-ben kibérelték dolgozószobaként, melynek falait Kemény György seccója tette egyedivé. https://hvg.hu/kultura/20180923_Egig_ero_fuck_mostantol_barki_megnezheti_a_legendas_lakasfestmenyt (letölve: 2020. augsuztus 1.)

[72] Várady Szabolcs: Rádiózás lecsószezonban. http://mek.oszk.hu/02900/02986/02986.htm#18

as intervencióval. Megkérdeztem Bence Gyurit, hogy tulajdonképpen '56 után – amikor már egyszer átéltük (legalábbis én), hogy ne reménykedjünk, mert ha egy kicsit túlmegy a dolog a megengedetten, akkor elkezdenek ágyúzni és bombázni (mondjuk, Prágában nem rombolták le a fél várost, de azért ott is lőttek) – mégis mi az új, mi az, amit nem lehetett tudni? Akkor Bence azt mondta, afféle illúzióik, hogy most majd jó útra térnek, nem voltak, de azt gondolták, remélték, van bennük, mármint a szovjet vezetésben, annyi józan belátás, hogy megpróbálnak valamiféle kompromisszumot találni. Tehát hogy nem az az egyetlen válaszuk arra, ami történik, történt, hogy bevonulunk és lövünk. Kiderült, nem lehet olyan illúziónk, hogy a reformok végül keresztültörnek. Az események újra és újra bebizonyították, hogy ez nem lehetséges.

Azt gondolom, az, amit úgy neveztünk, hogy értelmiségi szubkultúra, a '70-es évek második feléig valóban csak egy többé-kevésbé egyetértő értelmiségi csoportot jelentett, általában magas szakmai színvonalon dolgozó embereket, akiknek egy része kutató, egyetemi oktató volt valamilyen területen. Politikai közösség annyiban volt, hogy létezett egy alapvető egyetértés a társaságban. A fennálló rendszert mindenki elutasította, de ebben a tekintetben ez a társaság nem különbözött az értelmiség, sőt a magyar társadalom többségének az álláspontjától, beleértve a nyolcszázezer párttag többségét is. Amiben ez a szubkultúra mégis más volt, az nem annyira politikai állásfoglalás, inkább morális tartás volt. Ennek része volt a szakmai igényesség, az ember nem adott ki a kezéből odakent, komolytalan írást, művet. Továbbá nem vállalt el olyan feladatot, amellyel másoknak kárt okozott, nem hirdetett a magáétól idegen nézeteket, hiába várták el tőle. Ludassy Mária nem folytatott aktív politikai tevékenységet, mégis hosszú időre eltiltották az egyetemi oktatástól, mert a francia felvilágosodásról vagy a francia forradalom eszméiről nem volt hajlandó mást tanítani, mint amit az eredeti szövegek ismerete alapján igaznak tekintett.

A Donáth Péter–Gáspár Zsuzsa lakásán összegyűlő lakásszeminárium résztvevőinek egy része, de távolról sem mindenki, marxistának vallotta magát. A megvitatott témák nagy része is a marxizmushoz kapcsolódott: hogyan egyeztethető össze a forradalomban elkerülhetetlen erőszak a szabadság elvével, elképzelhető-e a modern nagyipari termelés körülményei között a munka felszabadítása, a munkás alkotó azonosulása a munkájával. Ezekre a kérdésekre persze nem született, nem is szület-

hetett meggyőző válasz. A résztvevők azt kívánták, hogy legyen szó olyan kérdésekről is, amelyek nem tartoznak a marxizmus szigorúan vett kérdései közé, így megfogalmazódott az az igény, hogy legyen szó a magyarországi zsidókérdés történetéről, és hívjuk meg előadónak Szabó Miklóst. Bence egy ideig ellenállt ennek az igénynek, mert a téma kívül esett az egykori Márkus-szemináriun tematikáján, de végül engedett a többségi akaratnak. Attól kezdve Szabó Miklós állandó résztvevője volt a szemináriumnak.

Bence György, Kis János és Márkus György akkor már dolgoztak a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* című könyvükön, amelyet utóbb csak *Überhaupt* címen emlegettek, ironikusan jelezve, hogy ebben a műben mindenről szó van. A mintegy hatszáz oldalas mű Marx, elsősorban *A tőke* átfogó kritikája volt – de marxista alapon. (Én magam nem voltam marxista, főképp azért nem, mert nem volt olyan erős bennem a teoretikus, filozófiai érdeklődés. Akkoriban, ha valami, leginkább kritikus, irodalmár akartam lenni, meg is jelent néhány írásom Kosztolányiról, Vas Istvánról, Zsolt Béláról. Ugyanakkor – ellentétben a nálam idősebb irodalmárnemzedékkel – nem voltam ellenséges a marxizmussal szemben. Bencéék, azt hiszem, valami érdekes csudabogárnak tekintettek.) A készülő mű befolyásolta a szeminárium tematikáját, bár ezt akkor nem tudtuk. A könyv, marxista intenciója ellenére, a marxizmustól való eltávolodás első nagy lépése volt. A Marx-kritika elméleti következetességéhez képest a jövő perspektívájáról szóló zárófejezet kevéssé volt meggyőző. Ha a világot nem a munkásság osztályharca fogja átalakítani, akkor különböző, egymástól független szabadságmozgalmak, az egykori gyarmatok antiimperialista mozgalmai, az etnikai kisebbségek polgárjogi mozgalma, egyes munkavállalói csoportok önigazgatási törekvései, a nőmozgalom fogják részleges sikerekkel, fokról fokra átalakítani a világot. A szabadságmozgalmak katalógusa nagyrészt a nyugati újbaloldal eszmetárából származott, a marxizmusból megőrizte a szocializmus célképzetét, de határozottan elutasította a természettörvények szigorával érvényesülő történelmi szükségszerűség gondolatát. Ebben a felfogásban a marxizmus a szükségszerűség filozófiájából a szabadság filozófiájává alakult: minden változás emberi, társadalmi döntések, alternatívák közötti választások következménye, és nincs egy kész végeredmény, amelyet el kell érni. Nyilvánvaló volt, hogy ez a teória a marxizmusra hivatkozó fogalomkészlete ellenére teljes mértékben szemben állt a szovjet rendszer ideológiájával.

A megtorlás nem is váratott magára sokáig. 1973-ban, egy évvel Lukács György halála után, a Lukács-iskola és a Lukács-óvoda tagjait párthatározattal ítélték el, aki párttag volt, kizárták a pártból, valamennyiüket megfosztották az állásuktól, eltiltották a tudományos munkától, a publikálástól, és nyomást gyakoroltak rájuk, hogy távozzanak az országból. Az idősebb nemzedék tagjai ezt meg is tették, Bence György és Kis János viszont ellenállt a nyomásnak, nem voltak hajlandók emigrálni. A megélhetésüket biztosító, többnyire álnéven végzett fordítói, szerkesztői munka mellett Kenedi Jánossal együtt elkezdték kialakítani az ellenzéki politikai tevékenység formáit. A kommunista mozgalom elsősorban a szociáldemokráciával szemben fogalmazta meg a kérdést, lehetséges-e békés átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba. Bence a kérdést a helyzetnek megfelelően átalakította: lehetséges-e békés átmenet a szocializmusból a szocializmusba? Lehetséges-e békés átmenet a létező, a szovjet típusú álszocializmusból a marxi szándékban rejtőző szocializmusba? A nemleges válasz azonban nem a forradalom meghirdetését jelentette, hanem a politikai küzdelem vállalását a rendszer mélyreható átalakítása érdekében. E küzdelem két alapvető formája a cenzúrázatlan írások publikálása és tiltakozó aláírások gyűjtésének kezdeményezése volt. Mindkét formára ráillett Kis János később használt kifejezése: *emberi jogaink kihívó gyakorlása*. 1977 januárjában 34-en írták alá a tiltakozást a csehszlovákiai Charta 77 aláíróinak az őrizetbevétele ellen; az aláírók névsorát a Szabad Európa Rádió ismertette. Ugyancsak 1977-ben került forgalomba a *Marxizmus a negyedik évtizedben* című gyűjtemény, amely huszonegy gépiratos választ tartalmazott Kovács András körkérdésére: mit jelent a marxizmus a hetvenes években, miután 1945 óta a marxizmus az állam kötelező filozófiája? Ugyanebben az évben kezdett terjedni ugyancsak gépiratos formában Kenedi János *Profil* című gyűjteménye, amelynek írásait a formálisan nem is létező cenzúra nem engedte megjelenni. Ettől kezdve rendszeresen jelentek meg „Szamizdat" kiadói jelzéssel a cenzúrázatlan kiadványok. 1979-ben Prágában a két évvel korábban őrizetbe vett, majd szabadon bocsátott chartásokat börtönbüntetésre ítélték. Ez ellen 1979 novemberében már 250-en tiltakoztak. Ma ha egy tiltakozást 250-en írnak alá, az semmit sem jelent. De nem sokat jelent húszezer aláírás sem, hiszen a hatalom birtokosai joggal mondhatják, hogy nekik másfél millió szavazójuk van. Akkor azonban 250 aláírás hatalmas szám volt, hiszen az aláírókat zaklatás, állásvesztés, publikálási és kiutazási tilalom fenyegette,

és azt sem lehetett tudni, mikor fordul a kocka, mikor büntetik az ellenzéki tevékenységet börtönnel, mint a Szovjetunióban vagy a szomszédos szocialista országokban. Végül akár 1977 januárját, akár 1979 novemberét tekintjük a demokratikus ellenzék születési idejének, nem kétséges, hogy az aláírásokat összegyűjtők, a szamizdatkészítők már egy politikai mozgalom résztvevői voltak. A korábbi értelmiségi szubkultúra résztvevői közül csak kevesen csatlakoztak a politikai mozgalomhoz: nem is volt annyiféle tevékenység, hogy a demokratikus ellenzék mindenkinek feladatot biztosítson. Mégis a hetvenes évek elején létrejött szubkultúra összetartó erejét mutatja, hogy az egykori közösség tagjai közül szinte senki sem fordult szembe a demokratikus ellenzékkel, nem fordult el a barátaitól, akik kockázatos politikai tevékenységbe kezdtek.

A demokratikus ellenzék létrejöttének Magyarországon, a Szovjetunióban, Csehszlovákiában és mindenekelőtt Lengyelországban volt még egy fontos mozgatórugója. 1975. augusztus 1-jén Helsinkiben harmincöt európai és észak-amerikai ország vezetői aláírták az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Záróokmányát,[73] amely a nyugati és a szocialista világrendszer biztonsági kérdéseiről és gazdasági kapcsolatairól szólt. Az egyezmény megkötését a szovjet politika szorgalmazta, elgondolásuk szerint a záróokmány nemzetközi egyezménnyel szentesítette volna a valójában nem létező jaltai megállapodást Európa kettéosztásáról. Az aláírás feltételeként a Nyugat vezető politikusai ragaszkodtak hozzá, hogy a Szovjetunió is vállaljon kötelezettséget az alapvető emberi jogok, a vallásszabadság, az eszmék szabad áramlása ügyében. Az egyezmény azonban semmit sem tartalmazott, ami ezeknek az ígéreteknek a tiszteletben tartását biztosította volna, így a szocialista sajtó a záróokmány aláírását a szovjet diplomácia hatalmas győzelmeként ünnepelte. 1976. május 12-én azonban néhány szovjet értelmiségi létrehozott egy csoportot a Szovjetunió által vállalt kötelezettségek nyomon követésére. A csoport, amelyet hamarosan Moszkvai Helsinki Csoport néven emlegettek, néhány hónap alatt jelentések sorában számolt be a vallási kisebbségek üldözéséről, cenzúrázatlan kiadványok szerzőinek és terjesztőinek bebörtönzéséről, egyes nemzeti kisebbségek elnyomásáról. Ezek a jelentések eljutottak a nyugati követségekre, a nyugati sajtóhoz, és miután egy olyan megállapodásra hivatkoztak, amelyet a Szovjetunió vezetői is aláírtak, nem volt olyan kézenfekvő a belügyekbe való beavatkozásként visszautasítani őket. A Moszkvai Helsinki Csoport tagjait sorra letartóztatták, sokévi kényszermunkára ítélték őket, de a politikai érintkezésben az emberi jogok megsértésének számonkérése állandó témává vált. Hogy Helsinki fordulatot jelentett a két világrendszer kapcsolatának történetében, és fontos szerepe volt a szovjet rendszer összeomlásának az előkészítésében, abban meghatározó jelentősége volt a néhány elszánt értelmiségi által létrehozott Moszkvai Helsinki Csoportnak. A civil Helsinki-mozgalom nélkül a helsinki záróokmány feltehetőleg elsüllyedt volna az elfeledett diplomáciai megállapodások tömegében. A helyzet megváltozásában persze nagy szerepe volt annak, hogy 1979-ben és 1980-ban Margaret Thatcher, illetve Ronald Reagan személyében olyan konzervatív politikusok lettek az Egyesült Királyság, illetve az Egyesült Államok politikai vezetői, akik elszántak voltak, hogy útját állják a Szovjetunió további térhódításának. Magyarországon a rendszer ellenzéki bírálatában a marxi jövőkép mindinkább elvesztette a jelentőségét, helyette az emberi jogok ügye és a politikai demokrácia eszméje került a rendszerbírálat középpontjába. Ez egyúttal lehetővé tette, hogy a különböző ellenzéki csoportok közeledjenek egymáshoz. Hadd említsem a magam példáját. Amikor 1980 első munkanapján elvesztettem könyvkiadói állásomat, mert az előző évben aláírtam a tiltakozást a helsinki egyezményre hivatkozó Charta 77 mozgalom vezetőinek börtönbüntetésre ítélése miatt, sőt az aláírásgyűjtésben is részt vettem, elhatároztam, hogy erőteljesebben részt veszek az ellenzéki tevékenységben. Hogy az állampárt propagandájának nyelvén, ironikusan fejezzem ki magam, elhatároztam, ha már úgy sincs állásom, „hivatásos forradalmár" leszek. 1980 áprilisában, Nagy Bálint szokásos húsvét hétfői kerti összejövetelén aláírtam a Szegényeket Támogató Alap, a SZETA felhívását. Mindebben az az érdekes, hogy jóllehet akkor már tíz éve benne voltam abban a körben, amelyet „értelmiségi szubkultúrának" neveztem, és baráti kapcsolat fűzött a Lukács-óvoda tagjaihoz, mindenekelőtt Bence Györgyhöz (de ebbe a körbe tartozott a feleségem, Fekete Éva is), Solt Ottiliával személyesen csak 1980-ban ismerkedtem meg. Holott a következő tíz évben talán nem volt olyan hét, hogy ne jártam volna kétszer-háromszor is Ottiliáék Komjádi utcai lakásában. Ennek a távolságnak a Luk-

[73] A helsinki záróokmány az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (az EBESZ elődszervezete) országai által 1975. augusztus 1-jén aláírt dokumentum. Az aláírt okmány nem szerződés, hanem politikai kötelezettségvállalásokat tartalmazó egyezmény, többek között az emberi és kisebbségi jogok területére vonatkozóan.

ács-óvoda és a Kemény István köréhez tartozó szociológusok között feltehetőleg az is az oka volt, hogy Kemény az amerikai közgazdász, Henry George híve volt. George azt hirdette, hogy a társadalmi egyenlőtlenség alapvető oka, hogy a földet és a természeti kincseket, amelyek egy ország közös tulajdonát képezik, az emberek egy kisebb csoportja kisajátította. Álláspontja szerint az államnak kizárólag a földtulajdont kellene megadóztatni, a föld tényleges értéke alapján, beleértve tehát a városi telkeket, amelyeken bérházak állnak, és azokat a földeket, amelyekben kibányászható értékek találhatók. Ezzel szemben a munkával vagy a befektetéssel szerzett jövedelmet nem volna szabad adóval terhelni. Kemény nem fogadta el a marxizmus determinizmusát, nem fogadta el azt a marxista nézetet, hogy a történelem szükségszerű menetelés a végcél, az osztály nélküli társadalom felé. Bár ezzel a felfogással az 1960-as, 1970-es évek fordulóján Márkus György köre, a Lukács-tanítványok mindkét nemzedéke szembefordult, a régebbi keletű ellentétek nem tűntek el. Az ellentéthez az is hozzátartozott, hogy Kemény szociológusként, a történész Hajnal István köréhez tartozó kutatóként a terepen végzett szociológusi munkát, az interjúkészítést, a valóságos történelmi folyamatok értelmezését többre tartotta, mint a társadalmi folyamatokra vonatkozó elméleteket.[74]

■ *Tehát '79-ben a második Charta-aláírás adott egy olyan lökést, valamint az ebből következő állásvesztés, hogy azt tudta mondani, igen, én egy olyan értelmiségi-ellenzéki szerepet veszek fel, ami tulajdonképpen egy akcionista megközelítés?*

Igen, ez így igaz. A helsinki záróokmány aláírása után nem gondoltam azt, hogy a tevékenységünknek kizárólag emberi jogi sérelmek gyűjtésére és regisztrálására kellene szorítkoznia. 1981-ben, amikor Lengyelországban megint csak fegyveresen véget vetettek a pártállam és a Szolidaritás kettős hatalmának, azzal kellett szembenéznünk, hogy immár a harmadik nagy társadalmi mozgalmat verik le, és talán nincs is értelme az egész szervezkedésnek. '56-ban a felkelők megpróbáltak frontálisan szembeszállni a hatalommal, megpróbálták megdönteni a rendszert. Nem sikerült. '68-ban Csehországban megpróbálták átformálni a rendszert, és elkerülték mindazt, amire Magyarországon hivatkozni lehetett, hogy azért kellett beavatkozni, mert... Lengyelországban megvalósult az, amit Michnik javasolt: a rendszert nem lehet megdönteni, nem lehet megreformálni, csináljuk meg a saját rendszerünket, tegyük magunkat függetlenné a hatalomtól. Az egyik következtetés a helyzetből az volt, ha ez sem ment, ha a harmadik kísérlet sem sikerült, hagyjuk abba. Ott tartunk, ahol Lenin 1895-ben, amikor megalapította a Harci Szövetséget a munkásosztály felszabadítására. Most tíz évig megint nem történik semmi, térjünk vissza a szakmánkhoz. A másik következtetésnek két része volt. Az egyik azt mondta, lám, nem igaz, hogy a harmadik mozgalmat is leverték. Úgy is lehet fogalmazni, hogy ez az első olyan társadalmi mozgalom, amit igazából nem sikerült leverni. Lengyelországban a Szolidaritást, az ellenállást nem tudták úgy megsemmisíteni, ahogy Magyarországon és Csehszlovákiában. A másik ehhez kapcsolódó, ám differenciáltabb válasz Kis Jánosé volt, ezt meg is írta az akkori cikkeiben. A Szolidaritás, amikor hatalmi helyzetbe került, nem volt tisztában azzal, valójában mire törekszik, milyen társadalmi megegyezést vagy kiegyezést lehetne, kívánna létrehozni. János erre állította rá, építette fel a *Beszélő*t, hogy olyan javaslatokat próbáljunk tenni, amik az adott hatalmi viszonyok között sem kizártak. Persze szinte minden kizárt volt... Mégis igaznak bizonyult azonban, hogy tárgyalásos folyamatban kell megegyezni a pártállammal, a hatalommal, hiszen megdönteni a szovjet világrendszert nem tudjuk, és abban, hogy jön egy világforradalom, amely majd elsöpri a szovjet rendszert, abban csak Krassó György hitt. Persze voltaképpen ez is „bejött", Krassónak is igaza lett, csak a rendszert nem világforradalom döntötte meg, hanem összeomlott, ahogy egy elöregedett tévé képernyője beleroskad a dobozba. Ezt az *implóziót*, a rendszer „berobbanását" leginkább Petri György költészete tükrözi. A Beszélő-kör, a demokratikus ellenzéknek ez a csoportja végül is jól látta a jövőt, hiszen Kádár, ahogy Haraszti Miklós fogalmazta, „ment", és elkezdődött egy egyezkedési folyamat. De azt is lehet mondani, hogy nem láttuk jól a jövőt. 1987-ben, amikor a *Társadalmi szerződés*t írtuk, nem gondolta senki, hogy két év múlva vége a rendszernek. De nemcsak mi nem gondoltuk, hanem az amerikai titkosszolgálat sem gondolta...

[74] Kőszeg Ferenc megjegyzése: Kemény a rendszerváltáskor, hazatérve a kényszerű franciaországi emigrációból, a Szociológiai Intézet munkatársaként, Demszky Gábor főpolgármester tanácsadójaként is georgiánus nézeteket képviselt, ebben a szellemben érvelt a hetilap *Beszélő*ben a telekértékadó mellett, meggyőző módon, de politikai eredmény nélkül. Mindazonáltal a saját tapasztalataimból nem akarnék általános következtetéseket levonni, hiszen Kenedi János közeli, jó kapcsolatban volt Kemény Istvánnal, és ez megmaradt azután is, hogy baráti kapcsolatba került Bencével és Kis Jánossal.

■ *Ezek szerint a mozgalmárság egyfajta értelmiségi attitűd volt ekkor, és a sajátos történelmi helyzetből adódóan szükségszerűvé vált a belépés a politikai térbe, vagy legalábbis valami olyannak a felépítése, ami segíthet a rendszer bomlasztásában, adott esetben pedig az átmenetben?*

Eltérőek voltak a fejlődési vonalak. Lengyelországban volt egy munkásmozgalom, amely megelőzte a '80-as fordulatot. Éveken át voltak sztrájkok, volt diáklázadás, volt sztrájkmozgalom, de a hatalomnak sikerült ezeket szembefordítania egymással. Viszont a radikális értelmiség olyan helyzetet tudott teremteni, hogy 1980-ban már nem álltak szemben egymással. A Szolidaritás ugyan munkásmozgalomként indult, de nagyon hamar elfogadták a KOR[75] tanácsadóit, akik évek óta aktívak voltak, vállalták például letartóztatott munkások védelmét, így jöhetett létre a bizalom a munkásvezetők és a KOR-ban tömörült értelmiség között. Ez volt a háttere annak a hatalmas áttörésnek, hogy a Szolidaritásnak nagyon rövid idő alatt 8 millió tagja lett. Magyarországon ennek nyoma sem volt. A magyarországi ellenzéknek semmiféle kapcsolata nem volt senkivel, önmagán kívül. Bár sok mindenről tudtak az emberek, mert a Szabad Európa nagyon következetesen ismertette az ellenzéki tevékenységet, és volt is valami távoli rokonszenv az ellenzék iránt, de tényleges kapcsolat egyáltalán nem volt. Kis János mindig mondta, ne számítsunk arra, hogy létrejön Magyarországon is egy Szolidaritás, arra számíthatunk itthon, hogy sok kis csoport alakul ki különböző témákban, olyan, viszonylag nagyok is, mint a Duna-mozgalom. Ezek közeledhetnek egymáshoz, és egymásra találhatnak, de az, hogy Magyarországon egy elementáris munkásmozgalom létrejönne, nem életszerű. Egyrészt nincs hagyománya, másrészt egyre több olyan érvényesülési, megélhetési lehetőséget kínált az akkori rendszer, amely részben kiutat jelentett az adott helyzetből. Létrejöttek a vállalati gmk-k, tehát az önkizsákmányolás különböző

[75] 1976. szeptember 4-én tizennégy ismert varsói ellenzéki értelmiségi megalakította a Komitet Obrony Robotnikówt (Munkásvédelmi Bizottság), amely Lengyelország határain túl is eredeti nevének rövidítésével, KOR-ként vált ismertté. A KOR segítséget nyújtott a munkásoknak és családjaiknak, ami mindenekelőtt azt jelentette, hogy – a hátrányos munkaköri áthelyezésektől és elbocsátásoktól az „ismeretlen tettesek" által elkövetett, titokzatos utcai bántalmazásokon át a rendőrségi fogdában történtekig vagy a bírósági perekig és ítéletekig terjedő – mindennemű megtorló eljárást nyilvánosságra hoztak, mindent megtettek a hazai és a külföldi közvélemény tájékoztatásáért. Bővebben ld. http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-kor-es-kora (letöltve: 2020. augusztus 1.)

formái, amelyek lehetővé tették, hogy bizonyos szorgalommal és invencióval egyes munkáscsoportok jóval többet keressenek, mint mások. Ez nagyon elvitt attól, hogy kialakuljon a lengyelországihoz hasonló egymásra találás, és olyannyira nem is alakult ki, hogy a választási részvétel a nyugati választási arányokhoz képest nagyon alacsony volt az első szabad választáson, 60%, miközben az utolsó még nem szabad választáson 80% feletti volt. Ez a súlyos társadalmi érdektelenség nagyon rányomta a bélyegét az ország fejlődésének egészére. Ugyan korábban, a legjobb korszakban, amikor az SZDSZ toborzó nagygyűléseket rendezett vidéki városokban, pl. Veszprémben, Szombathelyen, nagyon sokan voltak, 300-an, 500-an, de az ember mégsem érezte, hogy elementáris tömegek állnának a mozgalom mögött. Elég csak arra gondolni, mennyien mentek el Kádár temetésére.

■ *Kijelenthető, hogy mivel Magyarországon nem volt a munkásságnak semmiféle megszerveződése, ezért az értelmiségnek kellett mozgalmi szerepet vállalnia?*

Igen, bizonyos fokig igen. Tulajdonképpen az ellenzék nem nagyon tudott kitörni ebből az értelmiségi szerepkörből, és bizonyos értelemben nem is tudta igazán komolyan venni ezt a szándékot. Az ún. népi ellenzék, amelyik állandóan a népre hivatkozott, azt mondta, azért nem akar párttá szerveződni, mert ők az egész nemzetet képviselik. De azért ezt sajátosan értelmezték. 1986-ban Szilágyi Sándor nemzetközi aláírásgyűjtést kezdeményezett '56 harmincadik évfordulója alkalmából. Az volt a megállapodás, hogy nem lesz tömeges aláírásgyűjtés, azt próbáljuk elérni, hogy Csehszlovákiából, Lengyelországból és Magyarországról is 25-25 aláíró legyen – nem a tömeg számít, hanem a reprezentáció. Benne voltam az aláírásgyűjtés szervezésében, én is azt gondoltam, mindegy, hogy 25 vagy 60 aláíró lesz, így elfogadtam, Csehszlovákiából nem is nagyon lehetett volna sokkal több aláírót összegyűjteni. Csakhogy Pesten az ilyen dolgok elterjednek, és jöttek hozzám ismerősök, meg nem ismerősök is, akik benne voltak az ellenzékben, de nem voltak benne az ellenzék értelmiségi elitjében. Becsöngettek, és azt mondták, szeretnék aláírni a nyilatkozatot. Az, hogy a monori konferencián csak kijelölt meghívottak vehettek részt, az rendben van, végül is egy konferencia az nem nagygyűlés, egy konferenciára azt hívják meg a szervezők, akit meg akarnak hívni, és akitől valami fontos megnyilvánulást várnak. De hogy egy nyilatkozatot

■ *Ezek szerint a mozgalmárság egyfajta értelmiségi attitűd volt ekkor, és a sajátos történelmi helyzetből adódóan szükségszerűvé vált a belépés a politikai térbe, vagy legalábbis valami olyannak a felépítése, ami segíthet a rendszer bomlasztásában, adott esetben pedig az átmenetben?*

Eltérőek voltak a fejlődési vonalak. Lengyelországban volt egy munkásmozgalom, amely megelőzte a '80-as fordulatot. Éveken át voltak sztrájkok, volt diáklázadás, volt sztrájkmozgalom, de a hatalomnak sikerült ezeket szembefordítania egymással. Viszont a radikális értelmiség olyan helyzetet tudott teremteni, hogy 1980-ban már nem álltak szemben egymással. A Szolidaritás ugyan munkásmozgalomként indult, de nagyon hamar elfogadták a KOR[75] tanácsadóit, akik évek óta aktívak voltak, vállalták például letartóztatott munkások védelmét, így jöhetett létre a bizalom a munkásvezetők és a KOR-ban tömörült értelmiség között. Ez volt a háttere annak a hatalmas áttörésnek, hogy a Szolidaritásnak nagyon rövid idő alatt 8 millió tagja lett. Magyarországon ennek nyoma sem volt. A magyarországi ellenzéknek semmiféle kapcsolata nem volt senkivel, önmagán kívül. Bár sok mindenről tudtak az emberek, mert a Szabad Európa nagyon következetesen ismertette az ellenzéki tevékenységet, és volt is valami távoli rokonszenv az ellenzék iránt, de tényleges kapcsolat egyáltalán nem volt. Kis János mindig mondta, ne számítsunk arra, hogy létrejön Magyarországon is egy Szolidaritás, arra számíthatunk itthon, hogy sok kis csoport alakul ki különböző témákban, olyan, viszonylag nagyok is, mint a Duna-mozgalom. Ezek közeledhetnek egymáshoz, és egymásra találhatnak, de az, hogy Magyarországon egy elementáris munkásmozgalom létrejönne, nem életszerű. Egyrészt nincs hagyománya, másrészt egyre több olyan érvényesülési, megélhetési lehetőséget kínált az akkori rendszer, amely részben kiutat jelentett az adott helyzetből. Létrejöttek a vállalati gmk-k, tehát az önkizsákmányolás különböző

[75] 1976. szeptember 4-én tizennégy ismert varsói ellenzéki értelmiségi megalakította a Komitet Obrony Robotnikówt (Munkásvédelmi Bizottság), amely Lengyelország határain túl is eredeti nevének rövidítésével, KOR-ként vált ismertté. A KOR segítséget nyújtott a munkásoknak és családjaiknak, ami mindenekelőtt azt jelentette, hogy – a hátrányos munkaköri áthelyezésektől és elbocsátásoktól az „ismeretlen tettesek" által elkövetett, titokzatos utcai bántalmazásokon át a rendőrségi fogdában történtekig vagy a bírósági perekig és ítéletekig terjedő – mindennemű megtorló eljárást nyilvánosságra hoztak, mindent megtettek a hazai és a külföldi közvélemény tájékoztatásáért. Bővebben ld. http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-kor-es-kora (letöltve: 2020. augusztus 1.)

formái, amelyek lehetővé tették, hogy bizonyos szorgalommal és invencióval egyes munkáscsoportok jóval többet keressenek, mint mások. Ez nagyon elvitt attól, hogy kialakuljon a lengyelországihoz hasonló egymásra találás, és olyannyira nem is alakult ki, hogy a választási részvétel a nyugati választási arányokhoz képest nagyon alacsony volt az első szabad választáson, 60%, miközben az utolsó még nem szabad választáson 80% feletti volt. Ez a súlyos társadalmi érdektelenség nagyon rányomta a bélyegét az ország fejlődésének egészére. Ugyan korábban, a legjobb korszakban, amikor az SZDSZ toborzó nagygyűléseket rendezett vidéki városokban, pl. Veszprémben, Szombathelyen, nagyon sokan voltak, 300-an, 500-an, de az ember mégsem érezte, hogy elementáris tömegek állnának a mozgalom mögött. Elég csak arra gondolni, mennyien mentek el Kádár temetésére.

■ *Kijelenthető, hogy mivel Magyarországon nem volt a munkásságnak semmiféle megszerveződése, ezért az értelmiségnek kellett mozgalmi szerepet vállalnia?*

Igen, bizonyos fokig igen. Tulajdonképpen az ellenzék nem nagyon tudott kitörni ebből az értelmiségi szerepkörből, és bizonyos értelemben nem is tudta igazán komolyan venni ezt a szándékot. Az ún. népi ellenzék, amelyik állandóan a népre hivatkozott, azt mondta, azért nem akar párttá szerveződni, mert ők az egész nemzetet képviselik. De azért ezt sajátosan értelmezték. 1986-ban Szilágyi Sándor nemzetközi aláírásgyűjtést kezdeményezett '56 harmincadik évfordulója alkalmából. Az volt a megállapodás, hogy nem lesz tömeges aláírásgyűjtés, azt próbáljuk elérni, hogy Csehszlovákiából, Lengyelországból és Magyarországról is 25-25 aláíró legyen – nem a tömeg számít, hanem a reprezentáció. Benne voltam az aláírásgyűjtés szervezésében, én is azt gondoltam, mindegy, hogy 25 vagy 60 aláíró lesz, így elfogadtam, Csehszlovákiából nem is nagyon lehetett volna sokkal több aláírót összegyűjteni. Csakhogy Pesten az ilyen dolgok elterjednek, és jöttek hozzám ismerősök, meg nem ismerősök is, akik benne voltak az ellenzékben, de nem voltak benne az ellenzék értelmiségi elitjében. Becsöngettek, és azt mondták, szeretnék aláírni a nyilatkozatot. Az, hogy a monori konferencián csak kijelölt meghívottak vehettek részt, az rendben van, végül is egy konferencia az nem nagygyűlés, egy konferenciára azt hívják meg a szervezők, akit meg akarnak hívni, és akitől valami fontos megnyilvánulást várnak. De hogy egy nyilatkozatot

valaki ne írhasson alá, ha nem József Attila-díjas író, az mégis abszurdum. Úgyhogy amikor jött valaki, és azt mondta, szeretné aláírni, odaadtam, hogy írja alá. Ezen halálosan megsértődtek a népiek, konkrétan Csurka. Volt egy másik dokumentum is, 100 értelmiségi levele a kormányhoz, ott is ki volt dekázva, ki írhatja alá. Csurka rám pirított, megint becsaptuk őket, most is bennünk van a tüske, mondta. A nyilatkozatot olyan emberek is aláírták, akik nem lettek volna méltók arra, hogy egy papíron szerepeljenek velük – szerinte.

Ugyanakkor a másik oldal sem volt jobb. Amikor a megalakult SZDSZ-be kellett az Országos Tanács megválasztott tagjaiból kiszemelni 11 ügyvivőt, köztük volt Vas István, nem a költő, hanem egy munkás. Írt a *Beszélő*be pár cikket, értelmes cikkeket írt, és én szorgalmaztam, hogy ő is legyen benne az ügyvivői testületben, be is került. Magyar Bálint nagyon súlyos szemrehányásokat tett nekem, hogy miért erőszakoltam be: ki ez a „együttment"? Végül is igaza volt. Egy darabig SZDSZ-képviselő volt, aztán az első ciklus végén nem indult újra, majd benne volt mindenféle szélsőjobboldali mozgalmakban. Mindkét eset jól mutatja, hogy nagyjából ez volt a viszonyulás. Rendkívül zárt volt ez a közeg, de nem is lehetett más. Hozzám, mivel a címem ismert cím volt, és a város közepén lakom, sokan jöttek azzal, hogy részt akarnak venni az ellenzéki tevékenységben. Nem tudtam mást mondani, mint hogy árulják a *Beszélő*t, vagy segítsenek a SZETA-nak gyűjteni, ruhákat csomagolni. Utóbbi kicsit jobb volt, de az sem volt forradalmi cselekvés, nem volt olyan tevékenység, amilyet vártak volna.

■ *Említette, hogy sokáig úgy tűnt, a rendszer belátható időn belül nem fog megdőlni, nem dönthető meg. Ennek fényében mennyire volt tudatos a tevékenységük? Mennyi volt benne abból, hogy ránk ez a szerep osztatott, csináljuk, aztán majd jutunk valamire?*

Úgy gondoltam, az, hogy bosszantjuk a rendszert, önmagában olyan élvezet, amiért megéri. De nálam komolyabb emberek, mint például János [Kis János – Sz. K.], nem így gondolta. János azt gondolta, az ellenzéki tevékenység építkezés, előkészület a változások kikényszerítésére. Nem arra, hogy megdől a rendszer, mert erre 1988 előtt senki sem számított, hanem arra, hogy a hatalom tárgyalásra kényszerül, és törvényekben rögzíti az engedményeket. A *Társadalmi szerződés*nek talán a legfontosabb követelése az volt, hogy „törvényt a pártról", tehát hogy az állampárt működését alkotmányos rendelkezések korlátozzák, szabályozzák. Az ellenzék radikálisai között ezt sokan félreértették, úgy vélték, a Beszélő-kör ezzel elismeri a párt kivételes hatalmát. Nagyon nehéz volt elmagyarázni, elfogadtatni, hogy nem erről van szó, hanem arról, hogy a párt jelenleg korlátozatlan hatalommal rendelkezik. Ha azt mondjuk, tessék törvénybe foglalni, milyen hatalommal rendelkezik, meddig terjed a hatalma, mi a korlátja, ez óriási hatalomkorlátozás. Tehát nem a párthatalom elfogadásáról van szó, hanem a párthatalom keretek közé szorításáról. De ezt nagyon nem akarták elfogadni, és azt mondták – és ez még ma is viszszaköszön –, hogy a Beszélő-kör ki akart egyezni a párthatalommal. Ez igaz ugyan, de azt gondoltuk akkor, hogy a hivatkozási alap főleg az angol XVII. századi forradalom, ahol meghatározták a korona jogait és a parlament jogait. Persze nyugodtan lehetett volna a magyar kiegyezésre is hivatkozni, akkor is meghatározták, mi a közös, és mi a magyar szuverenitás hatalmába tartozó ügy.

■ *A kiegyezés akarása mögött egy újabb '56 elkerülése állt, vagy egyszerűen ez tűnt megugorhatónak, elképzelhetőnek, beláthatónak?*

Az a szándék, hogy elkerüljünk egy '56-ot, nem lett volna időszerű, nem lett volna reális, mert egyáltalán nem volt forradalmi hangulat, forradalmi helyzet. Egyáltalán, a forradalmak nem akkor szoktak kitörni, amikor számítanak rá, 1956. október 23-án, amikor a tüntetés elkezdődött, senki sem gondolt rá, hogy estére utcai harcok lesznek, ezt csak a kádárista bíróságok próbálták utólag bebizonyítani. Megtervezni csak a puccsokat, az államcsínyeket lehet, ahogy Lenin és Trockij megtervezte a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat. 1988-ban nem arról volt szó, hogy a tömegeket vissza kell tartani a fegyveres felkeléstől – nem voltak tömegek, nem volt ilyen szándék. Krassó körét vádolták ilyesmivel, de Krassó nem szervezett semmiféle felkelést, csak álmodozott róla. Az, hogy a Nagy Imre újratemetése idejére titokban szerveződik egy felkelés, arról – Kenedi János kutatásai alapján[76] – ma már lehet tudni, hogy az állambiztonsági szolgálat által kreált legenda volt, amit rengeteg emberrel elhitettek.

Abból kiindulva, hogy a rendszer többé-kevésbé szilárd, az egyetlen dolog, amit el lehetett képzelni, hogy sikerül megegyezni velük. A *Tár-*

[76] Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv*. Magvető Kiadó, Budapest, 1996, II. kötet, 219–411.

*sadalmi szerződés*ben még arról volt szó, hogy ki kell találni, milyen pozíciók legyenek a párt kezében, hogy legyen a választás, hogy az ne semmisítse meg teljesen a párt hatalmát. Nemzetközi ügyekre például nem vonatkozhat a szuverenitás, hiszen egy újabb kilépés a Varsói Szerződésből újra kiválthatja a szovjet beavatkozást. A *Társadalmi szerződés* 1987-es, jól mutatja, mennyire nem láttuk még ekkor, milyen kevés ideje maradt a rendszernek. Az SZDSZ Országos Tanácsának talán 1989. februári ülésén a *Társadalmi szerződés* három szerzője közül csak én voltam jelen. Magyar Bálint megkérdezte, mit kellene megtartani a kedvezmények közül, amelyeket a *Társadalmi szerződés* ígért az állampártnak. Kicsit gondolkoztam, és azt mondtam: semmit. Ez már elmúlt, most már nem olyan helyzetben vagyunk, legyen szabad választás, ahol mindenki olyan helyet ér el, amilyet elér. Ha a szerzők egyetlen jelen lévő tagja azt mondja – felelte Magyar Bálint –, hogy nem kell beleépíteni a követeléseinkbe kedvezményeket, akkor ne építsünk bele.

Ami még a *Társadalmi szerződés* körüli időkhöz képest változott, az az SZDSZ körüli közgazdászok hatására történt. Jelesül, hogy ki kell dobni az elképzeléseinkből minden harmadikutas gondolatot. Nem kell szégyellni, hogy mi piacgazdaságot akarunk. Olyan értelemben valóban nincs harmadik út, hogy nem lehet kitalálni valamit a szocializmus és a kapitalizmus között. Ugyanakkor a kapitalizmus sokarcú. Mi olyan kapitalizmust szeretnénk, mint a svéd, és nem olyat, mint a török.

■ *Bár több ponton érintettük, de térjünk rá a személyes történetére, szerepválasztására! Hogy emlékszik, mennyire volt tudatos döntés a rendszerváltás idején, hogy elindul a választáson, és politikus, képviselő lesz?*

Az előző kérdésére visszatérve még valamennyire: Kis János kérdezte meg tőlem egyszer, mit gondolok: az, amit mi csinálunk, az az emberi jogok központja, szervezete legyen, vagy pedig politikai párt? Természetesen politikai párt – válaszoltam. Később a Helsinkivel az előbbi került számomra a középpontba, de mindig úgy gondoltam, hogy a demokratikus ellenzék politikai mozgalom, és az emberi jogok ügye nemcsak arról szól, hogy ne verjék össze a fogvatartottakat, és az iskolában ne különítsék el a cigányokat, hanem arról, hogy érvényesüljenek az alapvető szabadságjogok, hogy a társadalomnak joga legyen a választásokon leváltani a kormányt. Ez pedig politikai ügy. Nem volt számomra kérdés, hogy a demokratikus ellenzéknek politikai pártként kell működnie.

■ *Úgy gondolta, hogy a demokratikus ellenzék egészének be kellene vonulnia a direkt pártpolitikába, vagy csupán valamilyen formában megindítani a szükséges folyamatokat, a pártosodást?*

Ez így nem vált el. Létrejöttek a különböző pártjellegű szerveződések. Azt nagyon elutasítottuk, amit az MDF hirdetett, hogy ők nem ellenzék, és nem is kormánypárt. Az a népfronttörekvés, amire a Szabad Kezdeményezések Hálózata létrejött, hamar idejétmúlttá vált. Ezt látva egyértelműen azt képviseltem, hogy ennek a társaságnak pártot kell létrehoznia. Ezt akkor úgy fogalmaztam meg, hogy egy jobban szervezett társadalmi szervezetet kell létrehoznia, alapszabállyal, felelős, választott tisztségviselőkkel – ami nem más, mint egy párt. Ebből természetszerűen adódott, hogy belekerülünk a politikába. Bennem nem volt olyan jellegű elutasítás a politikával szemben, hogy az nem való egy finom értelmiséginek. Egyrészt nem éreztem magam finom értelmiséginek, másrészt azt gondoltam, hogy politikával nem lehet úgy foglalkozni, hogy az ember ne vegyen részt a pártok működésében és ne legyen jelen az Országgyűlésben. Megértettem Kis János törekvését, hogy kimaradjon, de azt gondoltam, mégiscsak abszurdum, hogy egy párt tényleges vezetője nem hajlandó beülni a parlamentbe. Azt hiszem, ez tényleg hiba volt. Volt egy időszak, amikor János volt az SZDSZ elnöke, de csak heti két vagy három alkalommal, mert a másik három napon filozófiával foglalkozott.

■ *Tehát természetes út volt, hogy legyen párt, hogy politikus, hogy képviselő lesz?*

Nem is volt más tevékenységem. Korábban írtam kritikákat, szerkesztő voltam, de ezek nem voltak olyan jelentősek, hogy úgy érezzem, valami fontos dolgot hagyok el a politika kedvéért. Az íráshoz is a megfelelő közeget a *Beszélő*ben találtam meg. Tehát ez nem volt választási helyzet számomra. Választásra akkor került sor, amikor kezdtem nem egyetérteni azzal a politikával, amely az SZDSZ-ben kialakult.

■ *Mintha erre utalna az is, amit a már idézett, Csizmadia Ervinnek adott interjúban említ: „[...] az SZDSZ-vezetés átalakulása arra szorít, hogy elsősorban újságírónak és szerkesztőnek tekintsem magam, olyannak, aki nem a politikus, hanem az újságíró módján politizál."[77] Ez a nyomás valóban*

[77] Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988), i. m.* Interjú Kőszeg Ferenccel: 119–156.

érezhető volt a párt részéről? Ezt miként élte meg, érezte, hogy el kellene dönteni, melyik szerepet választja?

Igen, volt nyomás. Nemrég Magyar Bálint nyilatkozott úgy, hogy a *Beszélő*-kör belső ellenzéki csoportot jelentett az SZDSZ-en belül, ami többé-kevésbé igaz. Ebben is benne volt, hogy azt az utat, amit az SZDSZ bejárt, hogy belép az MSZP vezette koalícióba, azt én tévútnak gondoltam. Solt Ottilia és Havas Gábor, akik ugyancsak a SZETA felől jöttek, és mindketten fontos szerepet játszottak a *Beszélő*ben, úgy határoztak, hogy nem indulnak 1994-ben a választáson, én azonban meg akartam maradni itt is, meg ott is. Amikor végül is létrejött a koalíció, és az SZDSZ benne volt a Horn-kormányban, akkor el kellett gondolkodnom, mit csináljak. Elég komolyan felvetődött bennem a mandátumomról való lemondás. Azt, hogy független legyek, vagy átmenjek más pártba, azt képtelenségnek tartottam. A maradásban egzisztenciális megfontolások vezettek, ahogy ezt már meg is írtam.[78] Azt gondoltam, ha akkor, '94-ben elmegyek, akkor még körülbelül 10 évig kell dolgoznom, hogy nyugdíjam legyen, ellenben ha bent maradok a parlamentben, akkor a ciklus végén automatikusan, korkedvezménnyel elmehetek nyugdíjba. Még az is közrejátszott ebben a döntésben, hogy többen voltak az SZDSZ-ben, akik nem illeszkedtek bele a képviselői munkába, én meg azt gondolom, szorgalmas képviselő voltam, amit számomra az is megerősített, hogy a listán meglehetősen hátul kaptam helyet, majd Kis János és Tölgyessy Péter – a két legendás ellenfél – egyszerre tette szóvá, hogy előrébb kellene venni. Ez is arra sarkallt, hogy maradjak. De a ciklus első pillanatától kezdve úgy gondoltam, 1998-ban biztosan abbahagyom. A ciklus közepe táján Pető Ivánnak, aki akkor frakcióvezető volt, írtam egy levelet, hogy a következő választáson nem indulok. Pető Iván megköszönte a levelet, de jelezte, épp lemondott a frakcióvezetésről, így nem tudja, kinek kellene bejelentenem. Aztán persze megoldottuk.

■ *A tényszerű, egzisztenciális okokat, amik szerepet játszottak a maradás melletti döntésében, őszintén megírta 2009-ben. A döntés megszületésekor nem gondolta, hogy ez olyan pillanat, amikor azt mondhatná, én most politikus vagyok, és az egyéb tevékenységekkel felhagyok? Hiszen valóban aktív volt a politikusi tevékenysége, például a nemzetbiztonsági bizottságban. Miért érezte mégis, hogy nem tudja elengedni az értelmiségi szerepet? Noha a* Beszélőt *közben átvette Havas Gábor, Ön életre keltette a Helsinki Bizottságot, ami talán még inkább problémás történet volt...*

Volt egy állandó rosszallás, hogy hogy lehet valaki egy úgymond független lapnak a munkatársa, vezetője, közben pedig egy pártnak a képviselője. Sokszor beszéltünk arról, ki vehetné át a *Beszélő*t: Solt Ottilia és Havas Gábor neve merült fel, de ők is képviselők voltak 1994-ig. Akkor azt mondtam, most, hogy nem lesztek képviselők, ti vegyétek át a lapot: írni továbbra is írok, de nem leszek főszerkesztő. Ottilának ekkor volt a balesete, illetve elsősorban arra koncentrált, hogy a Wesley-főiskolán a SZETA hagyományaira támaszkodva kialakítson egy korszerű szociálismunkásfőiskolát. Így Gábor vette át a lapot, de ekkor már a hetilapként megjelenő *Beszélő* a végét járta.

Hogy miért ragaszkodtam össze nem férhető szerepekhez, arra más okom is volt, nemcsak a szerephalmozás vágya, bár azt sem akarnám tagadni, hogy a sikerre való törekvés bizonyos határok között jogos motivációja az ember tevékenységének. Az 1994–98-as ciklusban több olyan törvénytervezet került a parlament elé, amelynek a megformálásában részt akartam venni. Már a kormányprogramról folytatott tárgyalások során javasoltam az ombudsman jogkörének a bővítését. Hack Péter akkor úgy vélte, a törvény az előző ciklusban is nehezen ment keresztül, ne provokáljuk most az ellenzéket azzal, hogy ismét hozzányúlunk a törvényhez. A javaslatom le is került volna a napirendről, hiszen Hack Péter jogászi tekintélye vitán felül állt. Ekkor azonban Sajó András, aki szakértőként vett részt a tárgyaláson, azt mondta, nagyon fontosnak tartja a javaslatomat, az ombudsmantörvény módosítása feltétlenül kerüljön bele a kormányprogramba. Be is került, az Országgyűlés módosította a törvényt. Napirenden volt a nemzetbiztonsági törvény, a menedékjogi törvény megalkotása, az ügynöktörvény átformálása az Alkotmánybíróság határozatának megfelelően. Részsikereket minden ügyben sikerült elérni. Kormánypárti képviselő létemre a fegyveres testületek tagjainak szolgálati viszonyáról szóló törvény ügyében szembefordultam a kormány előterjesztésével. Ennek azonban semmi köze nem volt a parlamenten kívüli tevékenységemhez. Azért léptem fel, mert úgy véltem, hogy a törvény révén a rendőrlobbi olyan jogállást vívott ki a fegyveres testületeknek, amilyennel a pártállam idején sem rendelkeztek. Szikinger István szakértői véle-

[78] Kőszeg Ferenc: Hidegvérrel. In: *K. történetei*, Magvető Kiadó, Budapest, 2009, 283–291. o.

ménye alapján újságcikkben és vezérszónoki beszédben érveltem a törvény ellen. A frakcióban már unták a témát, rám is szóltak, hogy maradjak végre nyugton. Ekkor is Kuncze védett meg: „Ferinek teljesen igaza van – mondta –, de már késő, már nem lehet kihátrálni az ügyből, előbb kellett volna szólnod." Sajnos ebben neki volt igaza. A sok munka és a részsikerek ellenére nem bántam meg, hogy 1998-tól nem voltam képviselő. 2001-ben hallgatóságként elmentem a fideszes menedékjogi törvény vitájára. Amikor a vita végeztével kiléptem a parlament épületéből, fellélegeztem, hogy szabadon távozhatok.

A jogvédelemhez való ragaszkodás szubjektív indokairól már beszéltem, így most más szempontokat is elmondanék. Eredetileg, amikor 1989-ben a Helsinki megalakult, Jerry Laber, az amerikai Helsinki Watch vezetője arra kért, a bizottság ne csak SZDSZ-esekből álljon, vonjuk be az összes ellenzéki pártot. Így volt benne MDF-es, fideszes, kisgazda, szociáldemokrata. Az 1990-es választásig ez szépen működgetett is, a legnagyobb tette az volt, hogy felkértük a Nemzetközi Helsinki Szövetséget, küldjön ki egy csoportot a magyar választások megfigyelésére. A később jobboldalinak számító képviselők tiltakoztak ellene, Antall ellenben elég okos volt ahhoz, hogy belássa, ez jó dolog. Az Ellenzéki Kerekasztal megbeszélésén támogatta a megfigyelő csoport meghívását, Antall ügyvéd fia pedig belépett a Helsinki Bizottságba. A választás után azonban a Bizottság teljesen működésképtelenné vált, mert ha bármilyen hazai eseményt bíráltunk, azt mondták, ez pártpolitika: mi ne azzal foglalkozzunk, hogy Nyíregyházán megverték a cigányokat, hanem azzal, hogy miképpen bánnak Erdélyben a magyarokkal. Aláírtam egy nyilatkozatot, amire válaszul Kodolányi Gyula kilépett a Helsinkiből, mondván, a Helsinki pártpolitikai tevékenységet folytat.

Az újraélesztés egyik fontos mozzanatát picit talán messziről kezdem. Bence György – aki hajdan nagyon közeli barátom volt, nagyon sokat köszönhetek neki, Magyarországon valószínűleg elsőként került kapcsolatba a Helsinki-mozgalommal – a nyolcvanas évek végén a Fideszhez kapcsolódott, és hamarosan Orbán Viktor egyik legfontosabb tanácsadója lett. Valamikor 1993 táján levelet küldött Gerald Naglernek, a Bécsben működő Nemzetközi Helsinki Szövetség főtitkárának, hogy a Magyar Helsinki Bizottság nem működik, mert a vezetője pártpolitikus, akit a Helsinki-ügy nem is érdekel. (Tudomásom szerint a levelet nem ő írta alá.) Nagler eljött Budapestre, Bencével leültünk hárman tárgyalni a kérdésről. A megbeszélésen Gyuri azt javasolta, adjam át a Helsinki vezetését Körmendy-Ékes Juditnak:[79] tehetséges jogász, tudományosan foglalkozik az emberi jogok kérdéseivel, kiválóan tud angolul, pártkötöttsége nincs. Nagler a javasolt személyről semmit sem tudott, de Budapesten közismert volt, hogy Judit Orbán Viktor bizalmi körébe tartozik, a javaslat célja tehát, hogy a Helsinki a Fidesz szervezetévé váljon. Nehéz helyzetben voltam, hiszen az alapvető állítás, hogy a Helsinki nem működik, igaz volt. Különben sem szeretek kerek perec nemet mondani valamire, meg nem is voltak erős érveim az elutasításhoz. Kompromisszumot javasoltam, lépjen be Judit a Helsinkibe, és próbáljuk meg együtt életre kelteni a bizottságot. Ha Bence nem olyan pukkancs, amilyen volt, elfogadja a javaslatot: egy éven belül valószínűleg kiszorítottak volna a bizottságból. De Gyuri nem bírta elviselni a részleges elutasítást sem, lezárta a megbeszélést. Számomra nyilvánvalóvá vált, hogy minél hamarabb működésbe kell hozni a bizottságot, addig azonban így is eltelt vagy másfél év. Ugyanakkor a Gerald Naglerrel és Bence Györggyel lezajlott megbeszélés nyilvánvalóvá tette, hogy a bizottságnak el kell kezdenie a tényleges tevékenységet, különben megszűnik.

Az 1994-es választás után a korábbi megállapodás értelmében, az összeférhetetlenség megszüntetése érdekében lemondtam a *Beszélő* főszerkesztői tisztségéről, a *Beszélő*ben töltött sok-sok óra egyszerre felszabadult. A Nemzetközi Helsinki Szövetség minden évben máshol tartotta az éves közgyűlését, 1994 őszén Budapesten. Ez megadta a kellő lökést. Nyilvánvaló volt, hogy a felszabadult időmet a Helsinki felélesztésére, működtetésére kell fordítanom, ehhez kedvem is volt. Összehívtam egy ülést, amire a sértődött jobboldaliak nem jöttek el, de éppen megvolt a határozatképességhez szükséges létszám. Felvettünk 4-5 új tagot, részben a *Beszélő*ből, megszavaztuk a további működést, attól kezdve a Helsinki ténylegesen működő szervezet lett. Ezzel újabb összeférhetetlenség jött létre. De korábban a nemzetközi szövetség ülésein láttam, hogy a skandináv államok Helsinki-bizottságaiban is részt vesznek parlamenti képviselők, így az összeférhetetlenségnek nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget. Persze ezek az észak-európai bizottságok nemigen foglalkoztak belpolitikával, hiszen jogsértés kevés volt, jogvédő szervezet viszont számos.

[79] Körmendy-Ékes Judit 1994-ben a Fidesz szóvivője, az első Orbán-kormány idején pedig az Országos Rádió és Televízió Tanács elnöke lett.

A skandináv Helsinki-bizottságok főként a kelet-európai jogvédő szervezetek támogatására jöttek létre, így az összeférhetetlenségnek a gyakorlatban nem volt jelentősége. Nálunk elsőként az SZDSZ-ben vetődött fel, hogy lehet az, hogy egy szervezet, amelyet egy SZDSZ-es képviselő vezet, bírálja azokat a szervezeteket, a rendőrséget, a menekültügyi szerveket, amelyeket egy SZDSZ-es miniszter irányít. Kuncze Gábor azonban belügyminiszterként korrektül, tisztességesen viselkedett. A bírálatokra azt felelte, ha nem egy SZDSZ-es lenne a belügyminiszter, hanem Boross, akkor a Feriéket nem engednék be sehova, és csak annyit írhatnának, hogy már megint nem engedték be őket. Én beengedem őket, írják meg, amit látnak, ez mindenkinek jó. Vagyis Kuncze nemcsak eltűrte, de kifejezetten támogatta a Helsinkit. A bizottság első nagyobb akciója az volt, 1995 tavaszán, együttműködve az Ill Márton vezette Magyar Emberi Jogvédő Központtal (MEJOK), valamint a menekültek pszichiátriai problémait kutató és kezelő Cordélia Alapítvánnyal, hogy tényfeltáró vizsgálatot szerveztünk a kistarcsai zárt táborba, ahol a külföldieket tartottak fogva.[80] A vizsgálatot Kuncze Gábor határozottan támogatta, ahogy később támogatta azt is, hogy a rendőrségi fogdákban megfigyelhessük a fogvatartottak helyzetét, a rájuk vonatkozó jogszabályok érvényesülését. A kistarcsai tényfeltárásról írtunk egy könyv terjedelmű jelentést, amelynek a fő tanulsága az volt, hogy ez a tábor jelen formájában nem működhet tovább. Ez nem azt jelentette, hogy be kell zárni, hanem azt, hogy át kell alakítani. A rendőrség azonban kapott az állásfoglaláson, és az úgynevezett közösségi szállásokat, amelyek idegenrendészeti börtönként működtek, átpasszolta a határőrségnek. Persze tartottunk tőle, ha új kormány jön, akkor ezeket a jogosítványokat visszavonják. De nem így történt. Dávid Ibolya kérésünkre bővítette a Helsinki jogosítványait, pedig akkor már nem voltam országgyűlési képviselő. 1999-ben kezdtünk a büntetés-végrehajtási intézetekbe járni, addig csak rendőrségi fogdákat és a menekültszállásokat látogathattuk. A büntetés-végrehajtás nagyon ellenezte, hogy oda bejárjunk, Dávid Ibolya viszont azt mondta, járjunk csak be oda is. A Fidesz-kormány azóta persze mindezeket az engedélyeket visszavonta.

[80] Bővebben ld. http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-kintlet-elviselhetetlen-konnyusege; http://koszegferenc.hu/minden-hatalmat-a-rendvdelmieknek

■ *Azt mondja, nem, vagy csak részben, bizonytalanul érezte, hogy ez miért is lenne összeférhetetlen, és voltaképp lett is haszna, hogy a két szerep némileg összecsúszott. Vagyis el lehetett érni olyasmit, amit máskülönben valószínűleg nem, vagy nehezebben?*

Igen. És érdekes módon ahol tényleg működött Helsinki Bizottság – Magyarországon kívül leginkább Lengyelországban és Bulgáriában –, a menekültügy valahogy kiemelt témája lett, mert az ugye nem létezett korábban. Tehát a legkiszolgáltatottabbakkal foglalkoztunk, legyen szó akár fogvatartottakról, akár menekültekről, akár pszichiátriai kezelés alatt állókról.

Kérdezhetné, hogy ezzel az emberi jogi érdeklődéssel miért nem az emberi jogi bizottságba mentem. Azért mentem a nemzetbiztonságiba, mert részben evidens volt az ellenzéki múlt miatt, illetve az érdeklődésem egyik fő iránya lett az állambiztonsági szolgálatok tevékenysége, másrészt pedig azt gondolom, hogy az emberi jogokat legjobban védeni azzal lehet, ha az ember olyan helyen tevékenykedik, ahol a jogsértéseket elkövetik, azaz azokat a szervezeteket próbálja megfigyelni, amelyek elkövetik a jogsértéseket. Szerintem ez a számítás bevált.

■ *A szerepösszecsúszásról azt írta, hogy talán mégsem volt annyira rendben. Mikor érzete, hogy változott az álláspontja, megítélése e téren? Milyen következményeit látta ennek a szerepösszecsúszásnak? Ezek hatására gondolta, hogy hiba volt, vagy más okok miatt?*

Azt valóban be kellett látnom, hogy a civilségnek az a vetülete, hogy nem politikamentes, de pártpolitika-semlegesnek kell lennie egy civil szervezetnek, az a politikusi léttel nem egyeztethető össze. Abban a szemléletben csináltam, hogy ennek megvan az időbeni határa, ezt a ciklust [1994–98 – Sz. K.] még végig akarom csinálni, részben egzisztenciális okokból. Abban pedig egy pillanatig nem volt bennem konfliktus, és nem is hittem abban, hogy egy pártnak árt – persze ha egy párt alapvetően hazug, akkor árt – ez a, mondjuk úgy, kontroll. Azt a szabályt, ha úgy tetszik, erkölcsi parancsot mindig szem előtt tartottuk, hogy amit a Helsinki a megfigyelései során tapasztal, azt pártérdekből nem hallgatjuk el. Ezt tekinthetjük morális konfliktusnak, de valójában fel sem merült bennem, hogy valami ne szerepeljen a jelentésünkben, mert a belügyminiszter SZDSZ-es. Ez valószínűleg a demokratikus ellenzékben töltött évek hagyománya volt. Arra viszont nagyon ügyeltünk, hogy a jelentések pon-

tosak, hitelesek legyenek. Kialakult az a gyakorlat, hogy a jelentést a nyilvánosságra hozatala előtt megküldtük az intézmény felettes szervének. Ha egy állításunk megalapozatlannak bizonyult, azt töröltük a jelentésből, ha egy jelenség értékelésében nem tudtunk megegyezni, mindkét véleményt közöltük. A Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságával kifejezetten jó, korrekt együttműködés alakult ki. Egyébként pedig nem hagytam fel annak a szorgalmazásával, hogy az SZDSZ váljon ki a koalícióból. Emlékszem, beadtam egy javaslatot valamelyik küldöttgyűlésen, hogy a küldöttgyűlés hozzon egy határozatot, miszerint a következő küldöttgyűlésnek meg kell vizsgálnia, milyen eredményei voltak a koalíciós kormányzásnak, és akkor a küldöttgyűlés döntsön, akarunk-e maradni a koalícióban, vagy sem. Attól kezdve, hogy ezt előterjesztettem, a küldöttgyűlés csak arról szólt, hogy milyen helytelen kezdeményezés. Kis János azt mondta, a javaslatom politikai hiba volt, mert nem lehet az ügyvivők kezét előre megkötni. Mint előterjesztő a vita végén zárszót mondtam, ami a szabályok szerint a vita zárása is egyben, de Tamás Gáspár Miklós ismét szólásra jelentkezett, Világosi Gábor levezető elnök pedig szót adott neki. Jeleztem, ez nincs rendjén, mire az volt a válasz, „hadd beszéljen Gazsi". Bibó azt mondja, a demokrácia eljárási szabályok összessége. Az a demokratikus, liberális párt, amelyik nem veszi komolyan a saját eljárási szabályait, azzal valami nem stimmel... A Tocsik-ügy kapcsán aztán elég általános lett az a nézet, hogy ki kellene szállni a koalícióból. Kis János ekkor már ugyan kivonult a közvetlen politikai részvételből, de óriási tekintélye volt továbbra is. Ekkor beszélt Magyar Bálinttal, hogy fogadja el a kilépést. Bálint erre azt felelte, oktatásügyben olyan jól haladnak a dolgok, ezt most kár lenne otthagyni. Való igaz, Magyar Bálint sokat tett az oktatás korszerűsítése, az integrált oktatás, illetve a szegregáció elkerülése ügyében. Hogy mennyire komoly volt a kilépés szorgalmazása, mennyire komoly volt a konfliktus, azt abból lehetett látni, hogy Eörsi István több cikkében leírta „az SZDSZ elmagyarbálintosodása" kifejezést. Tapasztalataim szerint kényes ügyekben Eörsi semmi olyat nem írt le, amit Kis Jánossal nem egyeztetett.

Visszatérve az összeférhetetlenség kérdésére, egy pillanatig sem volt olyan érzésem, hogy nekem valami helytelen gyakorlatot el kell hallgatnom azért, mert az nem tesz jót a liberális belügyminiszternek. Kuncze viselkedése, úgy látszott, hogy ezt igazolja is. Kuncze és a közvetlen stábja meglehetősen egyedül volt a hatalmas minisztériumban, amely a rendőrséget, a határőrséget, a menekültügyet felügyelte és irányította, miközben ezeknek a szervezeteknek a mentalitása alig változott. Kuncze nem érezte sértőnek, személyes támadásnak, ha a Helsinki jelentéseket írt arról, milyenek a körülmények a rendőrségi fogdákban, a határőrség közösségi szállásain.

■ *Valóban nem magával Kuncze Gáborral volt konfliktus, hanem a párt egészét tekintve alakult ki egyfajta feszültség ebből eredően, hiszen távolabbról nézve úgy tűnt, a Helsinki nem Kunczét bírálja, hanem az SZDSZ-t.*

Igen. Leginkább személyesen Magyar Bálinttal voltak konfliktusok, de ahogy említettem már, többen is mondták, micsoda dolog az, hogy egy SZDSZ-es képviselő vezet egy olyan szervezetet, amelyik állandóan bírálja azokat a szerveket, amelyek SZDSZ-es miniszter irányítása alatt állnak. Kuncze viszont mindig megvédett.

■ *A K. történetei sorozatban mégis megírta, kissé szembenéző jelleggel, hogy talán mégsem kellett volna ennyiféle szerepet együtt, egyszerre vállalni...*

Mert nem voltam benne biztos, és most sem vagyok benne biztos, jól tettem-e, hogy egyszerre működtem két különböző szerepben. Vitatható helyzet volt, azt belátom és beláttam. Közben azonban nagyon haragudtam azokra, akik azt írták, hogy azért tudom vezetni a Helsinkit, mert jó hátterem van a kormányban. Ez nem volt igaz. Nem hallgattam el semmit azért, mert az SZDSZ-nek esetleg rosszat tennék vele. 2006-ban, az elnökségem utolsó évében a Helsinki élesen bírálta a rendőri intézkedéseket, a rendőri brutalitást, az őrizetbe vettek bántalmazását. Akkor egy ideig nagyon szerettek a jobboldalon. Aztán amikor a Helsinki azt is megírta, hogy a tüntetések egy része egyáltalán nem volt békés, hogy az erőszakos tüntetőkkel szemben a rendőrségnek kötelessége fellépni, akkor nyomban ismét hazaáruló lettem.

■ *Ha most visszatekint az életpályájára, különösen az 1994–98 közti időszakra, akad esetleg, amit másként csinálna?*

Azt hiszem, nem. Az biztos, hogy a *Beszélő* és a Helsinki is nagyon fontos volt számomra és nagyon jó is volt, mindkettőt szívesen is csináltam. A *Beszélőt*, mondjuk, lehetett volna jobban is csinálni. Magyar Bálint egyszer azt írta a Facebookon, hogy a *Beszélő* abba bukott bele, hogy

nem tudott alkalmazkodni az új körülményekhez, és nem tudott korszerű lap lenni. Azt írtam vissza a Facebookon, lehet, hogy ebben sok igazság van, de az SZDSZ tudott?

■ *Visszatérve az általánosabb szintre: mit gondol, a rendszerváltás megtörténtét követően, túljutva a speciális, szükségszerűnek tekinthető mozgalmi, politikusi szerepvállaláson, az értelmiség szerepe, viselkedése helyénvaló volt? Tudott az értelmiség alkalmazkodni a megváltozott helyzethez? Jól csinálta, amit csinált? Egy alkalommal úgy fogalmazott, „[m]ár Petőfi is mélységesen tévedett, amikor lángoszlopnak képzelte önmagát és a költőket".*[81]

Akárhányszor hallom a kifejezést, hogy *profi politikus,* azt gondolom, nem lehet csak úgy semmibe venni azt az arisztotelészi mondást, hogy a politika nem techné, nem olyan mesterség, amit meg lehet tanulni. Nagyon sok mindent lehet a politikával kapcsolatban tanulni, de a politika elsődlegesen mégis képesség. Az írást, a festést is tanítják, de nem feltétlenül abból lesz jó író, akinek az íróiskolában jó a bizonyítványa. Ez így van a politikával is, sok olyan dolog van, amit meg lehet tanulni, el lehet sajátítani, de a politikai siker nagyrészt képességeken múlik. Azt is figyelembe kell venni, hogy a politikusi lét bizonytalan, nincs arra garancia, hogy a képviselő egy újabb választás után is képviselő lesz. Persze a szakmák egy része sem állandó, olyan gyorsan változik minden, hogy van, hogy szakmát is többször kell váltani.

A politikai profizmuson ráadásul sokszor azt értik, hogy egy ember mindenre képes. Kétségtelen, egy politikus számára kiemelkedően fontos a szavazatmaximalizálás. Egy párt nem létezhet úgy, hogy nem törekszik arra, hogy a lehető legtöbb szavazatot kapja. És az is biztos, hogy ehhez sok esetben kompromisszumokra van szükség, nem lehet valaki mereven az elvei képviselője, ha ez csökkenti a szavazatok számát. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy ennek vannak határai. Az, hogy egy párt, egy politikus egészen mást hirdet egy új helyzetben, tehát az ellenkezőjét mondja annak, mint amit korábban mondott, az normális körülmények között a szavazatmaximalizálás szempontjából is ártalmas. El lehet fogadni és

[81] Kőszeg Ferenc levele Farkasházy Tivadarnak. https://kettosmerce.blog.hu/2015/06/17/dermokratak_a_kertben_nyilt_level_farkashazy_tivadarnak (letöltés: 2019. március 24.)

el lehet hinni, ha azt mondja valaki, ezzel az iránnyal tévedtünk, a körülmények változtak, módosítanunk kell a politikánkat. Ez szerintem tisztességes eljárás. De ha valakik úgy tesznek, mintha mindig is azt mondták volna, amit éppen mondanak, és hogy ennek nincsenek súlyos következményei, hogy ez a párt meg tudja őrizni az első helyét a szavazási eredmények alapján, ez egészen furcsa helyzet. Nagyon nehéz erre magyarázatot találni. De az egészen biztosan benne van, hogy hiányoznak az alternatívák.

■ *Térjünk vissza a rendszerváltást követő időszakhoz! Hogy látja, az értelmiség kellő módon és „sebességgel" alkalmazkodott az új rendszerhez? Mely pontokon nem mentek ezek a kívánatos módon? Vagy szükségszerűen elhúzódó folyamattá kellett válnia a szereptisztázásnak? Jelesül azt eldöntendő, hogy valaki értelmiségi, vagy politikus lesz?*

Az értelmiségi versus politikus ellentét 1990 előtt nem létezett, és ma sem vagyok biztos benne, hogy létezik-e. Orbán, amikor az illiberális demokráciáról elmélkedik, politikus vagy értelmiségi? Nyilván politikus, hiszen a politikai koncepcióját adja elő, és közvetlen politikai hatást akar vele elérni. Közben azonban politikai filozófiát ad elő, értelmiségi módra rendszert alkot. Churchill parlamenti beszédei, amelyekkel maga mellé állította a képviselőket és a brit társadalmat, természetesen politikai megnyilvánulások, de egyúttal irodalmi alkotások is, amelyeknek híres mondatait máig idézzük. A politikus és az értelmiség kontroverziája akkor kerül előtérbe, amikor nyilvánvaló, hogy a politikus elhallgat, letagad vagy eltorzít valamit. De ha ez nyilvánvaló, akkor a politikus politikusnak is csapnivaló. Nem is beszélve arról, hogy hány értelmiségi válik a politika kiszolgálójává: az ilyen értelmiségiek értelmiségiek-e, vagy politikusok?

1992. február 25-én a *Beszélő* készített egy terjedelmes interjút a három ellenzéki pártelnökkel: Tölgyessy Péterrel, Horn Gyulával és Orbán Viktorral; a szerkesztőséget hárman képviseltük Havas Gáborral és Solt Ottiliával. Az interjú március 8-án jelent meg, a címet Orbán egyik megszólalásából vettük: *Elszabadult az úri pimaszság...*[82] Ez volt a heti-

[82] „Elszabadult az úri pimaszság..." F. Havas Gábor–Kőszeg Ferenc–Solt Ottilia interjúja Horn Gyulával, Orbán Viktorral és Tölgyessy Péterrel. In: *Beszélő,* 3. évfolyam 10. szám. http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Eelszabadult-az-uri-pimaszsag%E2%80%A6%E2%80%9D (letöltés: 2019. július 19.)

lap talán legsikeresebb száma, az összes példány elfogyott. Ma olvasva az az érdekes benne, hogy mi, a szerkesztők, Tölgyessy és Orbán minden lényeges kérdésben egyetértettünk, Horn viszont mintha megmaradt volna afféle kádárista funkcionáriusnak: a jogállamra, az alkotmányosságra vonatkozó kérdéseket nem is értette, mindig visszatért a pártok közötti erőviszonyok, a hatalmi harc kérdésére. Az interjút azért idézem, mert van benne Orbánnak egy mondata, amely a témánkhoz kapcsolódik. A beszélgetés az MDF 1990-es választási győzelmére terelődött. Horn azt mondta, az MDF a jelszavaival nyerte meg a választást, mert a képviselőjelöltjei nagyrészt ismeretlen, arctalan emberek voltak. Az SZDSZ-ben meg a Fideszben „akadnak, akik ellenzékiek voltak a régiben is. Az MDF-esek között jóformán nagyítóval keresve se találok olyat, aki ellenzéki volt". (Ebben azért Hornnak nem volt igaza). Horn szavaihoz kapcsolódva Orbán ezt mondta: „Fontos dolog, hogy a múltról beszélünk, és nem tudom, hogy az életben fogunk-e még egyszer hárman így beszélgetni, ilyen értelmiségi módon, mert most ugye itt ez folyik, nem politikai beszélgetés." Vagyis a politikus és az értelmiségi megkülönböztetése, szembeállítása, amiről most beszélünk, nem feltétlenül állandó meghatározója a személyiségnek. Egyazon ember egyszer inkább értelmiségiként, másszor inkább politikusként nyilvánul meg. Persze egy gyakorló politikus esetében az értelmiségi megnyilvánulásnak megvannak a maga határai, korlátai: a politikus az értelmiségi szókimondásával nem kockáztathatja a politikusi hitelét. De persze egy értelmiséginek, akár egy természettudományos kutatónak is, van stratégiája, taktikája. Egy kutatónak is meg kell gondolnia, mikor mennyit hoz nyilvánosságra kutatási eredményeiből, hiszen a kutatónak is vannak versenytársai, a kutatónak is ügyelnie kell arra, hogy megőrizze a hitelét azok előtt az emberek és testületek előtt, akik és amelyek a kutatás finanszírozásáról döntenek.

Ami a saját dolgomat illeti – bár erről már részben beszéltem –, az újságírást és a jogvédelmet, az ezekhez való ragaszkodásban nyilván elsődleges volt a személyes elem: szeretek írni, szeretem a nyilvánosságnak elmondani a véleményemet. Nagy példák vannak rá, hogy a képviselőséget és az írást össze lehet egyeztetni: mindenekelőtt Mikszáth. Képviselő volt, rendszeresen tarokkozott Tisza Kálmán miniszterelnökkel, de közben gyilkos szatírákat írt a képviselőházról, képviselőkről, miniszterekről, a választási rendszerről. Amikor a hetilap *Beszélő* megszűnt, sőt miután

a Helsinkiből nyugdíjba mentem, akkor is rendszeresen publikáltam, bizonyíték rá a honlapom. Hasonló a helyzet a jogvédelemmel. Nem vagyok jogász, de mindig vonzódtam a jogi gondolkodáshoz, és a Helsinki kapcsán, de még előtte is, ellenzékiként kerestem a lehetőséget, hogyan lehet jogi eszközökkel fellépni a jogsértések ellen. Jóval a Magyar Helsinki Bizottság megalakulása előtt, 1988 első hónapjaiban létrehoztam a Független Jogvédő Szolgálatot, amely ügyvédek közreműködésével ingyenesen vállalta a jogsértések áldozatainak a képviseletét. Egyszer dilettáns jogásznak neveztem magam, a dilettáns szó eredeti értelmében. A szó ugyanis eredetileg nem hozzá nem értőt jelent, hanem olyan embert, aki a maga örömére tesz valamit.

De hogy ne csak magamról beszéljek. Liberális oldalon nem nagyon szokták elismerni Antall *József* politikusi érdemeit. Bírálata persze sok okból jogos, gondoljunk csak a médiaháborúban játszott szerepére vagy a Torgyán József múltjára vonatkozó dokumentum önkényes nyilvánosságra hozatalára. Ugyanakkor politikai pályaképe tiszteletre méltó következetességet mutat. Egy baloldali értelmiségi pályája során volt sztálinista, revizionista, esetleg eurokommunista, esetleg újbaloldali, végül pedig liberális demokrata, a piacgazdaság híve. Ezzel szemben Antall De Gaulle, Adenauer, Erhard követője volt, jobboldali konzervatív demokrata, akinek demokráciafelfogásába belefért a tekintélyelvűség, de aki a szélsőjobboldaliságot, a populizmust éppúgy elutasította, mint a harmadikutas illúziókat. Értelmiségiként megtalált világnézetét rövid politikai pályája során is meg tudta őrizni: ez eléggé ritka dolog a magyar politikai életben. Amikor az MDF szakított, illetve Antall szakított Csurkával, akkor az SZDSZ-nek az volt a mintegy hivatalos álláspontja, hogy az „elvi elhatárolódás" nem történt meg. Pontosan lehetett tudni, ha Csurka kiválik az MDF-ből, körülbelül tízen fognak vele menni, a többi csurkista Antall-lal marad. Antall végig egy olyan párt vezetője volt, amelyben a párt szavazói, országgyűlési képviselői többségének kevés köze volt ahhoz, amit Antall próbált képviselni. Az SZDSZ-szel pedig az volt a baj, politikusai nem fogták fel, hogy a két párt együttműködése nem azt jelenti, hogy a másik párt ugyanazt teszi, mondja, amit mi. A kommunista népfrontpolitika hagyománya ez. De ilyen a Fidesz és a KDNP viszonya is. Ennek azonban az a feltétele, hogy a másik párt valójában ne is létezzen.

■ *De ott voltak azok az értelmiségiek, akik sok esetben szembementek a párt irányával, ami konfliktust is okozott.*

Az 1980-as évtized végén, amikor kezdett világossá válni, hogy lesznek választások, hogy Magyarországon alkotmányos (polgári) demokrácia jöhet létre, a pártok képviselőjelölteket kezdtek keresni. Demokratikus országokban a politikusi kiválasztódás szokásos útja, hogy a politika iránt érdeklődő fiatal emberek a pártok ifjúsági szervezeteiben kezdenek tevékenykedni, ott derül ki, melyikük alkalmas rá, hogy foglalkozásszerűen politikus legyen. Magyarországon a választáson induló pártok közül ezt az utat legfeljebb az MSZP képviselőjelöltjei járhatták be. Az SZDSZ alapítói a demokratikus ellenzék tagjai voltak, nekünk legfeljebb a rendszeren kívüli politizálásban voltak tapasztalataink. A választás előtt az SZDSZ részben tekintélyes és liberális szakembereket kért fel képviselőjelöltnek, részben különböző nemzetiségi csoportok képviselőit. De ekörül is voltak viták. Az egyik oldalon nem akartak bevenni olyanokat, akik túlságosan bensőséges kapcsolatban álltak pártállami vezetőkkel, a másik oldalon azokat ellenezték, akiket túlságosan radikálisnak gondoltak. Bekerültek a képviselők közé népszerű, kiváló emberek, akik azonban sosem akartak politikusok lenni, és nem is tervezték, hogy a politika kedvéért hátat fordítanak a szakmájuknak. Az MDF-ben talán még rosszabb volt a helyzet, ott az alapítók meg voltak győződve róla, hogy ők képviselik a magasban lebegő igazi Magyarországot, és azt képzelték, hogy egy olyan egységes, nagy mozgalom áll mögöttük, amilyen akkoriban Lengyelországban a Szolidaritás volt. A kampány kezdete előtt olyan népszerű helyi embereket kerestek, akikről feltételezték, hogy a *népnemzeti* szemléletű középosztályt képviselik. Aztán jött a meglepetés, hogy a törpepártocskának gondolt SZDSZ az 1990-es választás első fordulójában majdnem annyi szavazatot kapott, mint az MDF. Ekkor hangzott el először a feltételezés, hogy a magyar szavazókat amerikai (értsd zsidó) pénzen félrevezették, csak ez lehet a magyarázata, hogy a nemzet igazi képviselői helyett ezeket a semmirekellő liberálisokat választották képviselővé. De a választók hibáztatása korántsem kizárólag a jobboldal szokása. A nem kis részben az MSZMP, személy szerint Berecz János által mesterségesen feltámasztott történelmi pártok képviselői hajdani politikusok voltak, részint sokszorosan meghurcolt emberek, részint egykori besúgók. Talán a Fidesz állt a legjobban, ott olyan emberek találtak egymásra, akiket érdekelt a politika, de irtóztak attól, hogy a meglévő szervezetekben vállaljanak politikai szerepet. Aztán volt néhány szélhámos, akik kiemelkedési esélyt láttak a pártalapításban vagy a pártokhoz való csatlakozásban. Ezeknek egy részét a választók minőségérzéke kiakolbólította a képzelt politikai szerepükből. Az első ciklusban sok képviselő ragaszkodott az értelmiségi individualizmusához, ezért volt olyan gyakori a szétszavazás. Az a szomorú, hogy mire az országgyűlési képviselők és a helyi politikusok maguk mögött hagyták az értelmiségi individualizmusukat, magukévá tették, hogy frakciófegyelem nélkül nincs képviseleti politizálás, már afféle mamelukok lettek, akiket semmi más nem érdekel, csak a vezér útmutatása. Magammal kapcsolatban biztos vagyok benne, hogy a mai parlamentben nem tudnék politizálni.

1989-ben Magyarországra látogatott Mário Soares portugál államelnök. Akkor már szokásba jött, hogy az ilyen protokolláris találkozókra az ellenzéki pártokat is meghívták. Előfordult, hogy ilyenkor az SZDSZ engem jelölt ki a részvételre. Udvariaskodni akartam, azt mondtam, Magyarország számára fontos Portugália példája, hiszen ott is hosszú diktatúra után állították helyre a demokráciát. A szocialista politikus, aki hosszú éveket töltött börtönben, száműzetésben, elnézően pillantott rám. „A maguk dolga – felelte – sokkal nehezebb lesz. Nekünk csak a diktatúra intézményeit, törvényeit kellett eltörülnünk, maguknak át kell alakítaniuk a gazdaságot, az egész társadalmat. Erre még nem volt példa a történelemben".

De hadd mondjak néhány szót az SZDSZ és az úgynevezett „holdudvara" viszonyáról. Ez a holdudvar részben az SZDSZ-hez közel álló értelmiséget jelentette, de jelentette egyúttal azokat rokonszenvezőket is, akik eljártak az SZDSZ rendezvényeire, hangoztatták a véleményüket, esetleg tagjai voltak a pártnak, de nem volt választott tisztségük, funkciójuk a pártban. Nagyon sokszor azt éreztem, már a párt megalakulása előtt is, az erőteljes rokonszenv mellett és ellenére létezik egy állandó nyammogás, egy folytonos elégedetlenség, egy kevéssé konstruktív bírálat is. 1988 őszén, a párt megalakulása előtt a Bakony étterem pincehelyiségében voltak a párttá alakulást előkészítő gyűléseink. Eörsi egyszer azt mondta, egy párt, amelyik az üléseinek a szellőztetését sem tudja megoldani, nem alkalmas arra, hogy pártként sikeres legyen. Ez jól hangzott, volt benne némi igazság is, de hamar kiderült, hogy mégsem igaz. Az SZDSZ alakuló ülésén ezren vettek részt, a Szabad Kezdeményezések Há-

lózatának fenntartásával ellentétben elsöprő többség támogatta a párttá alakulást, az aggodalom, hogy nem sikerül párttá alakulni, indokolatlan volt. A „holdudvar" sápítozását hallgatva, főleg a későbbiekben olykor az az érzésem támadt, ennek a társaságnak az volna a jó, ha tényleg visszatérne a Horthy-rendszer, akkor siránkozhatnának kedvükre. Ez mostanra körülbelül be is következett.

■ *Mit gondol, a Demokratikus Charta megalakulásakor valóban reális veszélye volt egy hasonló korszak visszatértének?*

Nem. Nagyon hamar kiderült, hogy nem. És az is hamar kiderült, hogy amit a Charta csinál, az teljesen pártszerűtlen tevékenység. A Charta vezetői – Bodor Pál, Farkasházy Tivadar – mindenféle felhatalmazás nélkül kezdték kialakítani a maguk pártpolitikáját. Ezt nagyon rossznak tartottam, ennek hangot is adtam. Farkasházy volt az, aki megtestesítette azt az elgondolást, hogy mi, a „nagy nemzedék" hosszú ideje küzdünk a reformokért, és amikor kezdtek volna megvalósulni, jött ez a „gyüttment" banda, semmihez nem értenek, és elvitték előlünk a pozíciókat. Magyarán: nem is kellettek volna a szabad választások, ha a választások révén kiszorultunk abból a pozícióból, amit már elértünk. Ez pontosan az az értelmiségi magatartás, ami egy demokratikus politikai közegben elfogadhatatlan, abszurd. Fentebb azt mondtam, hogy a választók hibáztatása a nem tetsző választási eredményért nem csak a jobboldalra jellemző. Farkasházyék morgolódása az 1990-es választási eredmények miatt nem sokban különbözik a jobboldal morgolódásától. A Fidesz kormányra kerülése óta szinte állandósult a felfogás, hogy mindenről a magyar társadalom tehet. Talán a 2018-as választás után kezdett kialakulni az a szemlélet, hogy netán az ellenzéknek is van felelőssége abban, hogy a Fidesz újra meg újra kétharmados többséget szerez.

■ *Abban, ami ma Magyarországon tapasztalható, mekkora felelőssége van az értelmiségnek, akár az olyan szerveződéseknek, mint a Charta?*

Nagyon is van. Tölgyessy használta azt a kifejezést, hogy „kettős kötöttségű" emberek azok, akik úgy szeretnének az SZDSZ-hez tartozni, liberálisok lenni, hogy közben azért az MSZP-vel se kelljen szembefordulniuk. Eörsi sokat birkózott ezzel a problémával. Nagyon ellenezte a koalíciót azzal a párttal, amelynek a képviseletében, mint írta, nyolc futballcsapatnyi volt párt-, KISZ- és szakszervezeti funkcionárius foglal helyet. Aztán Békesi László a 2-es villamoson, a Lánchíd és a Szabadság híd között meggyőzte, szükség van a koalícióra, különben nem mennek keresztül a reformok, és az ország csődbe kerül. Nézetei átalakulásának történetét Eörsi a *Beszélő*ben írta meg, és valószínűleg sokakat meggyőzött vele, annak érdekében, hogy elkerüljük a csődöt. Aztán Békesi volt az első, akit Horn Gyula kirúgott a kormányából, a reformokat Bokros Lajos vitte keresztül, akit Horn nem tekintett politikai vetélytársnak, az SZDSZ pedig benn maradt a koalícióban.

2002-ben, amikor a Fidesz-kormány megbukott, azt írtam, ha az MSZP-nek megint abszolút többsége lesz, akkor nem szabad újra vállalni a koalíciót. Ezt akkor már az SZDSZ vezetése is így látta, az MSZP azonban másodszor már nem szerzett abszolút többséget, így az SZDSZ kénytelen volt belemenni a koalícióba. Igazi döntési helyzet sem a magánéletben, sem a politikában nem gyakori, de néha azért megadatik. Az SZDSZ történetében három ilyen döntési pontot látok. Az első ilyen döntésre 1989-ben került sor, akkor az SZDSZ bejelentette, hogy népszavazást kezdeményez azokról a kérdésekről, amelyeket az MSZMP-vel folytatott tárgyalások során nem sikerült lezárni. Némelyek úgy vélték, a legjobb lenne elfelejteni a kezdeményezést, mert (1) nagyon bizonytalan, sikerül-e összegyűjteni a népszavazás kiírásához szükséges számú aláírást, (2) a népszavazás érvénytelen lesz, mert a jogosultak fele sem megy el szavazni, (3) a köztársasági elnök megválasztásának ügyében a közvélemény megosztott, korántsem biztos, hogy ebben a kérdésben az SZDSZ álláspontja győz. Az ellenvetések jogosak voltak, a párt mégis vállalta a kockázatot, és a népszavazás lett az SZDSZ történetének legnagyobb sikere, ez tette az SZDSZ-t nagy párttá. A második döntési helyzet 1994-ben volt: koalícióra lépjen-e a demokratikus ellenzék pártja egykori ellenfele, a volt állampárt utódjával. A harmadik döntési helyzet 2008-ban jött létre: Gyurcsány kirakta az SZDSZ-t a koalícióból, ennek ellenére az SZDSZ bizalmat szavazott neki, és ezzel hatalomban tartotta a Gyurcsány-, majd a Bajnai-kormányt. Holott ha 2008-ban nem szavazza meg a kormányt, hagyja megbukni, és előrehozott választásokat kell kiírni, akkor valószínűleg nem lett volna a Fidesznek kétharmados többsége. És valószínűleg a Jobbik sem került volna olyan erős frakcióval a parlamentbe. (Talán negyedik döntési helyzetként 1996-ot lehet említeni: ekkor komolyan felvetődött a koalícióból való kilépés gondolata.)

■ *Akkor így, napjainkhoz érve mit gondol, mit jelent ma értelmiséginek lenni? Hogy lehet ezt az attitűdöt jól művelni? Kell egyáltalán ma az értelmiségi?*

Kell, persze. Vannak pártkezdeményezések, ezek többnyire értelmiségiek köréből származnak, és úgy tűnik, valami jó dologra törekszenek. Az a baj, hogy eddig ezek szerencsétlenül végződtek, a belső ellentéteket nem sikerült áthidalni, ez pedig – a Fidesz örömére – felmorzsolta a pártot. Az értelmiségi felfogásban sokszor találkozunk egy olyan morális kérlelhetetlenséggel, amely hosszabb távon lehetetlenné teszi különböző erők politikai összefogását, vagyis a tényleges népfrontpolitikát. Jó példa erre a kompromisszumképtelenségre az LMP korai története. Az LMP bekerülését a parlamentbe az akkor már széthullott SZDSZ egykori tagjai közül sokan mérhetetlen ellenszenvvel fogadták. Többen azt mondták, inkább a Kétfarkú Kutyára szavaznak, mint az LMP-re. Tudom persze, hogy az LMP zöld antikapitalizmusa távol áll a liberális felfogástól, meg azt is tudom, hogy az LMP parlamenti frakciójában voltak nehezen kezelhető személyi ellentétek. De ahelyett, hogy ezt a csatát a párton belül vívták volna meg, az LMP legjobb erői Bajnaihoz csatlakoztak abban a hiszemben, hogy Bajnai majd létrehozza azt a középpártot, amely az SZDSZ koalíciókötésével 1994-től eltűnt a magyar politikai életből. Pedig sokan elmondták, hogy Bajnait a jobboldalon mindig baloldalinak fogják tartani, alkalmatlan tehát egy középpárt vezetésére. Bajnai ezt be is látta, kiszállt a politikából. Az LMP pedig a pártszakadás után megindult a pusztulás felé, a baloldal szétmorzsolódása folytatódik, a Momentum pedig egyelőre nagyon távol van attól, hogy kormányzásra képes párt legyen.

■ *Azt mondja, ma értelmiséginek lenni azt jeleneti, hogy pártpolitikai szerepet kell vállalni?*

Azt mondom, hogy a jelenlegi helyzetből kiszabadulni csak úgy lehet, ha létrejön egy olyan párt, amelyik képes egy választást megnyerni. De nagyon messze vagyunk ettől. Az EP-választáson némi sikere volt két pártnak [Demokratikus Koalíció, Momentum Mozgalom – Sz. K.], akik nyilvánvalóan versenytársak lesznek, egymással fognak versenyezni, és egyiktől sem lehet azt várni, hogy feladja magát. Azért szerencsétlen a helyzet, mert a 2018-as választáson nem az volt a tét, hogy ki kerül kormányra, csupán azt jelentette volna az egymás javára való lemondás – ha

a választók is így akarják –, hogy néhány helyet az ellenzék kapott volna meg. Amivel még mindig messze lett volna a kormány leváltásához szükséges többségtől, de a Fidesz is messze volna a kétharmadtól.

■ *Tehát az értelmiségire mint politikusra – hiszen a politikus is értelmiségi – szükség van, még ha mi most elsősorban nem is ebben az értelemben beszéltünk róla. A beszélgetés elején úgy fogalmazott, értelmiséginek lenni egyfajta gondolkodásmódot, szemléletmódot jelent. Ebben az értelemben szükségünk van most az értelmiségre?*

Azt gondolom, ha nem azt tételezzük fel, amit a Fidesz lejáratókampánya állít, tudniillik, hogy a Momentum tagjai csak munka nélkül akarnak jövedelemhez jutni, ellentétben a fideszes képviselőkkel, akik mindent a hazáért tesznek… Tehát, ha nem gondoljuk azt, hogy a Momentum tagjait, vezetőit kizárólag az anyagi érdek mozgatja, akkor mégis azt kell gondolnunk, hogy a kezdeményezésüknek morális indítéka van. Azért száll be valaki a Momentumba, mert azt gondolja, hogy ez van legközelebb az elveihez. Ezt nem vitatom azoktól sem, akik a DK-ba szállnak be, de mivel a DK története hosszabb időre nyúlik vissza, találni benne olyan döntéseket, amelyeket az ember nem tud elfogadni. Ne felejtsük el, hogy a szociális juttatások összekapcsolása a közmunkával a Gyurcsány-kormány kezdeményezése volt. Én sosem értettem egyet a határon túli magyarok magyar állampolgárságának biztosításával, de az, hogy 2004-ben az olcsó román munkaerő beáramlásával riogatták az országot, a Fidesz menekültellenes kampányának az előzménye. A Párbeszéd szerencsétlen történet, miután otthagyták az LMP-t, Bajnait támogatták, most meg az MSZP-hez csatlakoztak. 1989-ben Kis János úgy vélte, az MSZP el fog tűnni. Egy versében Petri is az eltűnést ajánlotta nekik; „kár büdösödni", írta. Aztán 1994-ben az SZDSZ koalícióra lépett velük. Az MSZP máig tartó túlélése, elsöprő sikere 1994-ben részben az értelmiségi szorongásnak köszönhető, hogy jön Csurka, jön a szélsőjobb. Ez a félelem akkor alaptalan volt. De ma itt van, a centrum eltűnése után a magát mérsékelt jobboldalnak álcázó szélsőjobb kormányoz. Ha az értelmiség politikai szerepéről beszélünk, nem szabad elfelejtenünk, hogy a jelenlegi helyzet kialakulásában nagy szerepet játszott egyrészt az értelmiségi szorongás a szélsőjobb nyomulásától, másrészt a balliberális értelmiség képtelensége arra, hogy különbséget tegyen a mérsékelt jobboldal és a szélsőjobb között. Ebben is nagy szerepet játszik a politizáló értelmiség

egy részének a morális kérlelhetetlensége, amely lehetetlenné teszi a politikai együttműködést olyan emberekkel és pártokkal, akiknek, illetve amelyeknek a nézetei távol vannak a mi nézeteinktől, sőt esetleg szemben állnak velük. Pedig együttműködés nélkül, akár az idegenkedést kiváltó partnerrel, nemcsak egy párt nem arathat győzelmet, de az emberi nem sem alakulhatott volna ki.

NÉVJEGY

Kőszeg Ferenc (1939) szerkesztő, emberi jogi aktivista, politikus. Az ELTE Bölcsészettudományi Karának latin–magyar szakán szerzett diplomát. Ezt követően 1963-tól 1975-ig a Szépirodalmi Könyvkiadó, majd 1975-től 1980-ig az Európa Könyvkiadó szerkesztője lett. Miután 1979-ben aláírta a Charta '77 tagjaival szolidaritást vállaló nyilatkozatot, állásából elbocsátották, könyvesbolti eladó lett, majd szabadúszóként tevékenykedett, nyelvtanításból élt. A demokratikus ellenzékhez tartozott, részt vett a szamizdatok terjesztésében, 1981-től a *Beszélő* munkatársa lett, majd főszerkesztője, mely pozíciót 1994-ig töltötte be. 1988-ban a Szabad Kezdeményezések Hálózatának, majd a Szabad Demokraták Szövetségének alapítója, 1990 és 1998 között pedig országgyűlési képviselője. A rendszerváltást követően a Magyar Helsinki Bizottság megalapítója, majd első elnöke. Az 1960-as években főként irodalmi kritikákat írt a *Tiszatáj*ba, a *Kortárs*ba és az *Új Írás*ba, angolból, németből fordított. Az emberi jogok iránti elkötelezettsége mindmáig töretlen, ahogy az írással és a közélet iránti érdeklődéssel sem hagyott fel. Írásai három kötetben jelentek meg: *Lehetőségek kényszere,* 2000, Új Mandátum; *K. történetei,* 2009, Magvető; *Múltunk vége,* 2011, Kalligram. Az elmúlt húsz évben közzétett írásai honlapján olvashatók: koszegferenc.hu

Az interjú a 2019. június 7-ei beszélgetés szerkesztett változata.

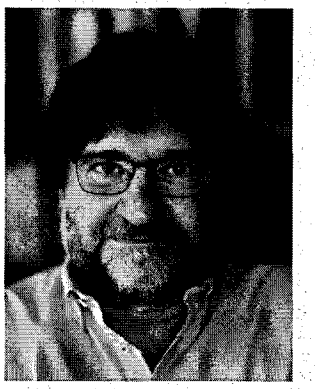

Bozóki András

■ *Mit jelent számodra az értelmiség fogalma?*

Értelmiséginek lenni számomra azt a képességet jelenti, hogy valaki egy jelenséget ki tud emelni a kontextusából, össze tudja hasonlítani mással, képes a konkrét dolgoktól elvonatkoztatva egyszerre mérlegelően és kritikailag szemlélni, átfogóbb és elvontabb kategóriákban gondolkodni. Ehhez szüksége van valamifajta tudásra. Nem feltétlenül diplomára, de arra a képességre, látásmódra igen, hogy egymástól távol eső dolgokat is össze tudjon kötni. Ez persze eddig még akár a tudósi gondolkodás is lehetne, ugyanis ezek birtokában valaki kiváló szaktudós lehet, de még nem értelmiségi. Értelmiségivé akkor válik valaki, ha a szakmájából kilépve a közügyekhez és szélesebb közönséghez is szólni tud. Ha részt vesz a közéleti vitákban, képes arra, hogy kérdéseket tegyen fel a társadalom, a kultúra, a gazdaság, vagyis az életünk vonatkozásában. Az értelmiségi alapállás értelmező, tehát kritikai. Nem kell, hogy mindenre kész válaszai legyenek, a lényeg a jó kérdésfelvetés.

Egy értelmiségi önmagára is képes distanciával nézni, képes saját álláspontjához is kritikailag közelíteni, tehát képes az önreflexióra. És talán a humorérzéket se felejtsük el, bár az általánosabb dolog. Az értelmi-

ségi tehát kicsit szkeptikus, nem hiszi, hogy egyedül ő tudja az igazságot, vagy csak egyetlen igazság van, hanem eleve azt feltételezi, hogy a dolgoknak többféle megközelítése lehetséges, és ezeket meg kell vitatni. Aki elzárkózik a vitától, aligha lehet értelmiségi. A kételkedés, az önreflexió, a közéleti problémákhoz való hozzászólás mind szerves része az értelmiségi hivatásnak.

Gramsci szerint bárki lehet értelmiségi, nem kell hozzá egyetemi végzettség, akár a politikai mozgalom is értelmiségivé avathatja a közéleti kérdésekre nyitott aktivistákat. Ha valaki bekerül a politikába, élete természetes részévé válik a közéleti kérdésekben való állásfoglalás, de akkor már nem elfogulatlanul, a megismerés szándékával lép fel, hanem a politikai aréna egyik szereplőjeként, politikai célok elérésének szándékával nyilvánul meg. Ilyet is sokszor láttunk már. Jó, ha az értelmiséginek van értékrendje, de nem kell feltétlenül egy politikai párt mellett elköteleződnie, mert az beszűkíti a gondolkodását. Az a jó, ha bármilyen politikai jelenséget – beleértve a hozzá közel álló irányzatot is – képes kritikailag szemlélni. A hatalom és a tudás, bár gyakran együtt jár, számomra két különböző fogalom.

■ *A mozgalmiság gondolata át is vezet ahhoz a kérdéshez, hogy mit jelentett értelmiséginek lenni Magyarországon a rendszerváltás körüli időszakban, a '80-as évektől a '90-es évek elejéig. Ez különleges történelmi helyzet volt, amiben az értelmiség ellenzéki, mozgalmi szerepet vállalt. Ennek következtében olykor össze is folytak e szerepeik. Valóban szükségszerű volt az ellenzéki-mozgalmi szerep a rendszerváltás idején?*

A Kádár-korszakban nem volt szabad nyilvánosság, ezért különböző szabadegyetemeken, házibulikban, szamizdat újságokban, kulturális rendezvényeken tudtak az emberek szabadon beszélgetni egymással, egyébként cenzúra volt. Ha az ember a közügyek iránt érdeklődik, és lehetősége adódik arra, hogy egy harmincvalahány éves elnyomó rendszer megdőljön, akkor nagyon csábító részt venni benne. A szaporodó klubok, körök, fórumok egyre több lehetőséget kínáltak a politikai párbeszédre, és az ország ügyeinek megvitatására. Ez akkor újdonságnak számított, mert korábban nem kínálkozott erre lehetőség. Hirtelen nagyon élénk lett a közélet, sok ember jött elő a csigaházából, egyre többen politizáltak, és ez jó alkalmat adott a szellemi megújulásra és a lubickolásra a – kezdetben mámorító – szólásszabadságban.

■ *Időben mikorra tenned ezt a lehetőséget?*

1985-től számítanám ezt a szakaszt, már ami az egyetemi nyilvánosságot illeti. Két évvel korábban kerültem tanársegédként az egyetemre,[83] és érdekes volt átélni, hogy a különböző tanulmányok megvitatása mellett – vagy azokhoz kapcsolódva – egyre inkább a direkt politikai kérdések is felmerültek a tanszéki szemináriumokon. Speciális helyzetben voltunk, alakult egy politikatudományi csoport, Bihari Mihály hozta[84] létre, és mi, akkori fiatalok is részesei voltunk e vitáknak. Izgalmas munkák készültek, amiket még érdekesebb eszmecserék követtek. Azért tekintem ezt meghatározónak, mert ugyan korábban és közben eljártam rendszerkritikus vagy ellenzéki rendezvényekre, de ettől fogva a rendszerkritikus attitűd visszavonhatatlanul bekerült a hivatalos felsőoktatási közegbe is. Előtte sokáig azt hallottam családi és a tágabb, vidéki, rokoni környezetemben is, hogy hagyjuk a politikát, azt úgyis a győztesek írják, csak időpocsékolás ezzel foglalkozni. Akkor meg hirtelen úgy tűnt, talán mégsem. A szélcsendet forgószél követte.

■ *Akkor, 1985-ben úgy láttátok, hogy a fennálló rendszer belátható időn belül megdőlhet?*

Ekkor még nem. De már erősen megjelent a demokratikus ellenzék és a reformközgazdászok részéről az az álláspont, hogy válság van, és radikális reformokra van szükség. Volt egy fiatal szociológusokból álló körünk, ahol 1985-ben egy rendezvényen azt mondtam, hogy szerintem a rendszer reformálhatatlan. Utána egy kicsit megijedtem attól, mit is mondtam ki.

1987-től már egyértelműen lehetett látni a gorbacsovi reformirányzat érvényesülését, és akkor már kimondottan optimista voltam. 1987 őszén jártam először Amerikában, két konferenciára mentem, három hétre. Előtte évekig a disszidálást fontolgattam, de pontosan emlékszem, hogy ott már úgy gondoltam, vissza kell térnem, mert a rendszer nem marad sokáig. Egyre érdekesebb lett itthon az élet, szervezkedések, vita-

[83] 1983-ban kapott tanársegédi állást az ELTE ÁJTK-n. Kezdetben a Jog- és Államelméleti Tanszéken oktatott, majd 1987-ben részt vett a kar Jogszociológiai Tanszékének (2013-tól Jog- és Társadalomelméleti Tanszék) megalapításában, melynek a mai napig oktatója.

[84] Az ELTE ÁJTK-n alapította meg Bihari Mihály 1984-ben a politikatudományi csoportot, amely 1989-ben válhatott tanszékké, és ma már intézetként működik a karon belül.

fórumok bukkantak elő, és nem csak Budapesten. Izgalmas volt a szamizdat is. A vitafórumok résztvevői természetesen még nemigen gondoltak arra, hogy megdől a rendszer, többpártrendszer lesz, ahol majd ők is bekerülnek a parlamentbe vagy akár a kormányba. Nem önös célokért, hanem tényleg a szabadságért csinálták mindezt. Valóban rendkívüli időket éltünk.

Magyarországon más volt a helyzet, mint a többi kelet-közép-európai országban. Lengyelországban volt egy többmilliós társadalmi mozgalom, a Szolidaritás, amit a munkások, értelmiségiek és a parasztság tagjai is szerveztek, és amit a lengyel pápa révén a katolikus egyház erőteljesen támogatott, sőt áttételesen az Egyesült Államok is. Vagyis Lengyelországban széles körű társadalmi mozgalom létezett, nem pedig egy-egy elszigetelt értelmiségi szerveződés: patetikusan szólva szinte társadalmi felkelés volt. Csehszlovákiában, az NDK-ban is vér nélküli, egyre szélesedő mozgalom döntötte meg a rendszert. Romániában pedig 1989 végén forradalmi folyamat indult el, ami első körben „csak" egy Ceauşescu-ellenes puccsba torkollott. Pár héttel korábban még arról sem álmodhattunk.

Magyarországon semmi ilyesmi nem volt. A Kádár-rendszer nagyon sikeresen elszigetelte az értelmiségieket, az ellenzéki csoportokat a társadalom többi csoportjától, így nem történhetett meg az, ami Lengyelországban, hogy a munkásokkal együtt szerveződjön meg az ellenállás. Az ellenzék egy része akarta volna ugyan, de nem volt rá esély. Erős volt az egzisztenciális félelem is. Egy értelmiséginek többet megengedtek, ha el tudták szigetelni a társadalomtól, viszont egy munkást akár egy kocsmai vicc miatt is bevihettek a rendőrségre. A hatalmon lévők mindent megtettek az ellenzéki szövetség kialakulásának megelőzéséért. Ennek következtében az értelmiség számára váratlan történelmi szerep adódott. Soha előtte vagy utána nem került az értelmiség oly mértékben a politikaformálás közelébe, mint a rendszerváltás idején. A kerekasztal-tárgyalások pedig kimondottan a rendszerváltás értelmiségi mozzanatát jelentették. A résztvevők döntő többsége értelmiségi pályáról érkezett, és nagyrészt értelmiségi identitással vett részt a tárgyalási folyamatban. Ahogy Tamás Gáspár Miklós utóbb megfogalmazta, a hazai politikát kezdetben értelmiségi „törzsek" irányították. Nevük is volt: az MDF és az SZDSZ.

■ *Vagyis azt mondod, valóban szükségszerű volt az értelmiségi szerepvállalás?*

Igen, mert demokratikus tömegmozgalmak híján az értelmiség helyettesítette a demokráciát, illetve az értelmiségi politizálás többszólamúsága jelentette a majdani demokrácia esélyét. Ez a dominancia '90-es évek közepére már megváltozott, de addig erőteljesen jelen volt. Közben kiépült a többpártrendszer, a pluralista demokrácia működési rendje.

■ *A rendszerváltás után lassan indult el az értelmiségiek szereptisztázása...*

Ha megnézzük a disszidenseket, a demokratikus ellenzékieket a '80-es évek első felében, akkor azt látjuk, hogy többségükben szabad értelmiségi pályákon mozgó emberek voltak, akik elveszítették az állásukat, fordításból, nyelvtanításból, ilyesmiből éltek. Mondjuk, Kőszeg Ferenc volt könyvesbolti eladó is, plusz egy darabig szerkesztő, Kis János pedig fordításból élt. Köreikben felülreprezentáltak voltak a filozófusok, szociológusok, szabadúszó bölcsészek, művészek, akik nem kötődtek (mert nem is kötődhettek) egy-egy intézményhez.

Majd jött 1988, amikor megindult a pártosodás, a hálózatosodás, itt már jöttek az ügyvédek vagy az egyházak tagjai, képviselői, lelkészek, akik jól tudtak mások előtt beszélni. (Például ilyen volt az SZDSZ megalakulásánál a Hit Gyülekezete.) 1989-ben megindult a politikai professzionalizálódás, ekkor már tárgyalni kellett, törvényeket, sőt alkotmányt alkotni, ezért itt nagy számban jelentek meg a jogászok és a közgazdászok. Aztán amikor az 1990-es első szabad választásokra készülődtek – ahol egyéni választókerületekből is be lehetett kerülni a parlamentbe –, a pártok olyan jelölteket kerestek, akik helyben közel vannak az emberekhez. Így kerültek a tanárok és az orvosok előtérbe.

Ez a folyamat elindult a szabad bölcsészekkel és eljutott a körzeti orvosokig, vagyis nem feltétlenül ugyanazok vitték végig az elejétől a végéig a rendszerváltást, hanem mindig újabb és újabb csoportok léptek be. Akik ott voltak a mozgalmi időszakban, sok esetben már nem mentek tovább, nem vettek részt, mondjuk, a kerekasztal-tárgyalásokban, vagy nem lettek parlamenti képviselők, mert nem akartak azok lenni. Akik továbbmentek, azok közül pedig többen hamar visszaléptek.

■ *Térjünk át a saját, személyes történetedre, életpályádra! Ha hihetek a fellelhető dokumentumoknak, akkor esetedben 1988–93 volt a szereptisztázás időszaka. Ott voltál 1987-ben Lakiteleken, részt vettél a Szabad Kezdeményezések Hálózatának megalapításában, az Ellenzéki Kerekasztalban, tag-*

ja voltál a Fidesznek, amíg létezett a kettős tagság, az SZDSZ-nek is. 1990-ben rövid ideig a Fidesz szóvivője voltál, a választásokat követően pedig szakértőként tevékenykedtél a frakció mellett. 1993-ban aztán jött a szakítás. Mi volt az, ami így belevitt a politikába, hogy a politikusi szerep felé tendálj, vagy legalábbis jelentősen kacérkodj vele? És mi volt az, ami 1993-ban ebből kilökött, ami miatt azt mondtad, hogy akkor most vissza a katedrára.

A politika mindig nagyon érdekelt, de a politikai hatalom nem. Tehát nem akartam hivatásos politikus lenni. Az érdeklődésnek egészen korai, kulturális gyökerei voltak. 1968-ban ugyan még kisfiú voltam, a '70-es évek elején pedig korai tinédzser, mégis át tudtam érezni '68 hatását. Éreztem, hogy ez a lázadás kultúrája. Nekem is hosszú hajam volt, zeneiskolába jártam, ahol kifejezetten figyeltünk az új zenei irányzatokra, Led Zeppelint, Pink Floydot, Emerson, Lake & Palmert hallgattunk, cserélgettük a lemezeket. Így amikor tíz évvel később jött az underground, akkor az is könnyen beszippantott. A politikából engem az ellenállás érdekelt. A húgom akkori udvarlója szólt – akinek baráti társaságához tartozott Menyhárt Jenő[85], Kistamás László és Bárdos-Deák Ági –, hogy alakult egy érdekes zenekar, hallgassam meg őket. Így már 1980-ban, tehát a kezdetektől ott voltam az URH, majd a Kontroll Csoport[86] fellépésein, később pedig a Bizottság,[87] az Európa Kiadó koncertjein. Ekkor voltam egyetemista, tehát a kulturális, underground zenei vonalról is jött az ellenzéki beállítódásom. Bár ez akkor inkább kíváncsiság volt, mint tiltakozás. A szüleim nem voltak párttagok, így nem kellett velük szemben lázadni.

1983 őszétől tanársegéd lettem az ELTE ÁJTK-n, ahol bekapcsolódtam a már említett politikatudományi csoport, majd a Jogszociológia Tanszék munkájába. Az első végzettségem jogász volt, ezzel részben párhuzamosan szociológus diplomát is szereztem, de a kandidátusimat már politikatudományból védtem meg 1992-ben. Azt mondhatom, hogy engem a rendszerváltás korszaka tett politológussá.

Visszatérve az ELTE politológiai csoportjára, ott bizony a nyolcvanas évek közepétől elég radikális dolgokat mondtak a résztvevők. Lelkesen jártam is oda, de emlékszem, milyen csalódás volt, amikor kiderült, a többségük párttag. Hogy lehet ez? Ha így gondolkoznak, miért nem lépnek ki? – morfondíroztam. Ez a csalódás oda vezetett, hogy a demokratikus ellenzék felé kezdtem tájékozódni. Jártam Szabó Miklós történész repülő egyetemére,[88] ami fantasztikus volt, de jártam Kis Jánosnál, Tamás Gáspár Miklósnál, Konrád Györgynél és Kenedi János lakásán is. Ezt az ellenzéki kört találtam igazán izgalmasnak, ebből is elsősorban Szabó Miklóst, akit szinte hősként tiszteltem.

Ebben benne van kicsit az is, hogy a szüleim az '50-es években vidékről, Szolnokról jöttek fel, én már Budapesten születtem, de gyerekkoromban sok időt töltöttem vidéken, mert a családunknak nem voltak mély gyökerei Budapesten. Ebből a szempontból is izgalmas volt megismerkedni ezzel a sokgenerációs értelmiségi társasággal, amelynek volt egy speciális kollektív története, sokuknak kommunista szülei, zsidó származása, lázadó szelleme. Téma volt a második világháború, a holokauszt, az '50-es évek, 1956 és persze mindenekelőtt 1968, ők ugye '68-asok. E történetek egy részéről nagyon keveset tudtam korábban, egyszerűen nem ebben nőttem fel. 1968-ról viszont egészen sokat tudtam. A szakdolgozatom okán foglalkoztam a '68-as tiltakozások és az anarchizmus kapcsolatával, a nyugati mozgalmakkal, és tetszett, hogy nem egyszerűen politikai forradalmat akartak, hanem kulturális átalakulást. Nem egy új hierarchiát akartak a meglévő helyett, hanem elutasítottak mindenféle hierarchiát. Tudatosan választottam olyan szakdolgozati témát, amely távol volt a nyolcvanas évek hazai valóságától, ezért az anarchizmusról írtam.

Szóval ez a libertárius '68-asság mindig nagyon izgatott, ezért is vonzott az SZDSZ-es generáció. A fideszeseket nem érdekelte ez a téma. Ugyanakkor úgy éreztem, én a Fidesz és az SZDSZ között vagyok félúton. Egy kicsit idősebb voltam, mint a fideszes társaság magja, már tanársegéd

[85] Menyhárt Jenő underground zeneszerző, dalszövegíró, gitáros és énekes. Az URH és az Európa Kiadó alapítója, de a Trabantban és a Balaton együttesben is játszott.

[86] Az URH 1980-ban alakult, majd 1981-ben fel is oszlott. Az együttest Somoskői Lajos és Menyhárt Jenő alapította, tagjai voltak még Müller Péter Sziámi, Kiss László és Salamon András. Az URH zenéje a punkból, a rockból és kismértékben a jazzből táplálkozott. Szövegeik a szabadság érzéséről, a rendszer kritikájáról szóltak, iróniával és humorral. A feloszlást követően Menyhárt megalapította az Európa Kiadót, Müller a Kontroll Csoport meghatározó tagjává vált.

[87] Az underground art rockot játszó csapat 1979-ben alakult meg, tagjai a szentendrei Vajda Lajos Stúdió képzőművészei közül kerültek ki.

[88] A repülő egyetem a rendszerváltást megelőző évtizedekben, magánlakásokon szervezett előadássorozat volt, amelyet többen tartottak, de a Szabó Miklós által előadott kurzusok voltak a leghíresebbek.

voltam, amikor Orbánék még egyetemi hallgatók. Viszont 10 évvel fiatalabb voltam az SZDSZ generációjánál. Velük kapcsolatban azt éreztem, ez egy színes és színvonalas társaság, sokat lehet tőlük tanulni, meg ez a zsidóság dolog is izgalmas volt, ami az én második generációs értelmiségi percepciómban hozzákötődött a műveltséghez, az urbanitáshoz, a budapestiséghez. Mégsem éreztem úgy, hogy igazán oda tartoznék. Közben a Fideszné meg azt láttam, hogy jönnek ezek a kollégista fiúk, tele energiával, dinamizmussal és tudásvággyal. A radikalizmusuk és az antikommunizmusuk rendben volt, viszont nem tetszett az a zárt, kollégiumi, kollektivista szemlélet, ami sugárzott belőlük: még a legjobb dolgaik is a kollektív cselekvésre futottak ki. Kis túlzással ezt úgy jellemezhetném, hogy kiadták a jelszót, hogy na, most el kell olvasni Bibót, és akkor mindenki Bibót olvasott. Mindent hasonlóan, programszerűen és – mondom utólag – pártszerűen csináltak már akkor. Zárt közösség volt, és ez nekem nem tetszett.

Csak azért mesélem ezt ilyen részletesen, hogy érthető legyen, miért tudtam megérteni mindkét társaságot, és miért éreztem mégis úgy, egyikhez sem tartozom. De volt egy kozmopolita, „városi Fidesz" is – egyrészt a budapestiek, másrészt azok, akik nagyobb vidéki városból jöttek–, s e csoport tagjaiban nem volt görcs az SZDSZ-szel kapcsolatban. Bennem sem volt görcs, kedveltem őket, nem volt semmilyen kisebbrendűségi érzésem, hogy nekem itt velük szemben harcolnom vagy bizonyítanom kellene. A Fideszben viszont a többieknél láttam ezt.

Miért csatlakoztam végül a Fideszhez? Mert a jogi karra jártam, ahova ők, én is szerettem focizni, péntek délutánonként együtt játszottunk, így közelről ismertem őket, míg az SZDSZ-esek inkább filozófusok, bölcsészek voltak, inkább a tanáraim, mint a társaim. Emlékszem, 1988-ban Szent-Iványi Istvánnal, akit a szociológia szakról ismertem, és egyidősek vagyunk, sétáltunk az utcán, és kérdeztem, hova csatlakozik. Azt mondta, az eddigiek alapján egyértelmű számára, hogy az SZDSZ-hez. Én meg mondtam, hogy a Fideszhez. Míg az SZDSZ-ben azt láttam, ott már annyi csillogó értelmiségi van, közös múlttal, közös történettel, hogy oda én már nem feltétlenül kellek, addig úgy éreztem, a Fideszben tudok segíteni, és szükségük is van rám. A Fidesz akkoriban nagyon hangulatos társaság volt, csomó kedves fiatal, sokféle családi háttérrel. Egyáltalán nem lehet azt mondani, hogy Orbán dominálta volna a társaságot, bár már akkor láttuk, hogy született politikus.

■ *Tehát egyfajta felelősségvállalásból érezted úgy, hogy jobban a politika felé kell hogy orientálódj?*

Inkább úgy mondanám, lelkesedésből. Nem gondoltam, hogy ez lesz az élethivatásom, de egy olyan különleges helyzetben, mint a rendszerváltás, ott kell lenni, segíteni a demokratikus erőket. Ezt tanultam Szabó Miklóstól és másoktól is. Ekkor jött egy nagyon szerencsés pillanat az életemben. Kaptam egy féléves Soros-ösztöndíjat Los Angelesbe, ahol a Kaliforniai Egyetemen (UCLA) Szelényi Iván mellett dolgozhattam 1988 őszétől 1989 tavaszáig. Ha ez nincs, akkor valószínűleg 1990-ben indulok a választáson, parlamenti képviselő leszek, és egészen másképp alakult volna az életem. Annyiban persze nem, hogy valószínűleg ugyanúgy kiléptem volna 1993-ban, mert a jobboldali politikai fordulatot nem tudtam összeegyeztetni az értékrendemmel. De a CEU talán kimaradt volna az életemből, mert az 1991-ben alakult, és én már 1993 elején odakerültem. Akkor alakult a Politikatudományi Tanszék Kis János vezetésével. Ha akkor képviselő vagyok, nem adódott volna ez a lehetőség.

■ *Akkor ez abban az értelemben nem volt tudatos választás, hogy eldöntötted, most közelebb mész a politikához, ad absurdum politikus leszel, hanem elindult az egyetemi karriered, adott volt egy különleges helyzet, amiből adódóan azt gondoltad, az egyetem mellett kicsit politizálsz.*

Igen. Tanítottam az egyetemen, és azt gondoltam, az megkérdőjelezhetetlen, hogy én ott vagyok. Mellette mentünk a Parlamentbe tárgyalni az EKA színeiben, vagy mentünk tüntetni, de azt állampolgárként tettem. Nem gondoltam, hogy emiatt fel kell adni a katedrát. Akkoriban sok mindent kipróbáltam, a *Magyar Narancs* megalapítása révén volt egy párhuzamos újságírói szakasz is az életemben.

Kivételes helyzetből fakadó szerepvállalásnak gondoltam a politizálást. Azt is gondoltam, végre demokrácia lesz, szólásszabadság, és akkor ott a helyünk, ezt támogatni kell. Nemcsak nekem, személy szerint, hanem az ifjú generációnak. Volt is egy szlogenünk, hogy „a fiatal demokráciának szüksége van a fiatal demokratákra". Az 1989-es évnek csodálatos hangulata volt, euforikus, kicsit karneváli. Hetente dőltek meg a legnagyobb politikai tabuk. 1989 októberében javasoltak a Fidesz választmányi tagjának,[89] de megköszöntem, mert nem akartam politikus

[89] A választmány volt a párt legszűkebb döntéshozó testülete; később elnökségnek nevezték.

lenni. Az Ellenzéki Kerekasztalnál való szereplésemet úgy fogtam fel, mint félig szakmai, félig politizáló értelmiségi tevékenységet. Tudatosan nem a politikai pozíciók felé közeledtem, hanem újságot írtam, szürke eminenciás voltam, és részt vettem a kampány arculatának megtervezésében.

1989 decemberében még megkérdezték, hogy akarnék-e parlamenti képviselő lenni. Bennem volt, hogy dicsőség lenne az első szabadon választott parlament tagjának lenni. Na, akkor volt egy-két álmatlan éjszakám. A választásokon a Fidesz végül 22 mandátumot nyert el, ebben én is benne lehettem volna. De már túl voltam a UCLA-n töltött féléven, láttam, milyen a valódi tudományos munka, és tudtam, hogy azt csinálnám legszívesebben. Egyszerűen úgy éreztem, 30 évesen még nem vagyok olyan helyzetben, hogy vállaljam a parlamenti képviselőséget, nincs olyan tudásom, nincs egzisztenciám, státuszom, és mi van akkor, ha kiesik a párt. Utólag meglepő lehet, hogy már akkor ezeket mérlegeltem, de tudatos döntés volt, hogy nem leszek képviselő. Úgy voltam vele, majd ha 50 éves leszek, és már szakmailag megalapoztam magam, akkor kirándulok a politikába. De 30 évesen? Inkább nem.

■ *És ez meg is adatott. De erre térjünk vissza később!*

És meg is adatott. Ez hihetetlen. De akkor az volt bennem, hogy nekem most alkotnom kell, ráérek politizálni, ha majd öreg leszek, és már „nem jut eszembe semmi". Így elutasítottam a felkérést. Cserébe viszont elvállaltam, hogy a választásokig szóvivő leszek. Nagy pezsgés volt, sajtótájékoztatók, jöttek az újságírók, nem lehetett hibázni. Ebben a munkakörben az zavart, hogy nem a saját véleményemet mondom, illetve bármit mondok, azt az újságírók úgyis a párt álláspontjának tekintik. Ehhez nem voltam hozzászokva. Meg kellett gondolni, mit mondok, nehogy valami balhé legyen, de persze az a pár hónap[90] nem volt vészes. Aztán szívesen lemondtam erről. Már 1990-ben eldöntöttem, hogy vége, lezárult ez a dolog, de attól még egyszerű párttag maradtam, elvégre miért ne lehessen az ember párttag. Segítettem '90 őszén a budapesti önkormányzati kampányban Ungár Klárának, aztán elmentem egy féléves ösztöndíjjal Bécsbe, majd utána még egy ideig a frakció mellett voltam tanácsadó, de az már csak a közös múltból fakadt. Láttam, hogy ez már másik műfaj, a parlamenti menetrend az irányadó, kötöttebbek a keretek. Szerettem azokat az embereket, jó volt velük együtt lenni. Húsz évvel később a korai LMP hasonlított a Fidesz első frakciójához azzal a különbséggel, hogy talán ott még több tehetséges ember volt.

[90] 1990. januártól májusig.

1989-ben mindent csináltam, amit csak tudtam – ahogy sokan mások –, de mindez a kivételes történelmi helyzetből adódott. Amellett, hogy tárgyaltam az EKA színeiben a Parlamentben, tanítottam az ELTE-n, és közben még kampánytanácsadó is voltam, majd szóvivő. Ráadásul megalapítottuk a *Magyar Narancs*ot, írtuk és szerkesztettük a kéthetente megjelenő lapot Bojár Iván Andrással, Vágvölgyivel, Vig Monikával és a többiekkel. Mai szemmel elképzelhetetlen ez a szerephalmozás. De már akkor is a kutatást és az egyetemi oktatást tekintettem elsődlegesnek.

■ *Minden szerep találkozott.*

A kampány arculattervezőjeként jó társaságban dolgoztam, hozzánk fűződik a „Hallgass a szívedre, szavazz a Fideszre!" kampány, aminek egy bő évtizeddel később még jelentősége lett az életemben, de erről majd később.

Az első években azután fokozatosan áthelyeztem a közéleti tevékenységemet *Magyar Narancs*ra, és egyre kevésbé tetszett mindaz, ami a Fideszben kialakult. Ezekben a dolgokban már nem voltam benne. 1992-ben ki is akartam szállni, mert hallottam néhány történetet Varga Tamás és Simicska Lajos dolgairól. Ők voltak a párt pénzügyi háttéremberei. Akkor esett le a tantusz, hogy van itt egy derűs, vidám, fiatalos, liberális kép a Fideszről, mögötte pedig van egy láthatatlan rész, amiről még én sem tudtam semmit – Simicskával például sose találkoztam –, ahol a pártpénzeket ide-oda pakolgatják. Azt gondoltam, ilyet nem szabad csinálni, bár később hallottam, más pártok is ezt csinálták. Megdöbbentő volt az a nagyképű stílus, amivel ez ment, még akkor is, ha a nagyságrendje kicsi volt. Akkor pedig miért is vagyok párttag? Megtörtént a szakadás az Orbán- és a Fodor-szárny között, a számomra szimpatikus emberek az utóbbi csoportban voltak. Csak azért maradtam 1993-ig, mert amíg a fodoristák ott küzdöttek, illojális lett volna kilépni. Utána viszont távoztam.

1990–92 között az újságírás hangsúlyosabbá vált számomra. A *Magyar Narancs* is szellemi lubickolás volt, ami addig ment, amíg össze tudtam egyeztetni az egyetemmel, és csak addig tudtam összeegyeztetni, amíg

kétheti lap volt. 1992 szeptemberétől elindult a hetilap, attól kezdve már nem maradtam szerkesztő.

Tehát lett volna egy másik karrierválasztás, az újságírás. 1989 nyarán – még a *Magyar Narancs* megalakulása előtt – a *Világ* című hetilapba írtam cikkeket, és a főszerkesztő állást ajánlott, ha eljövök az egyetemről. A *Világ* új lap volt, nem lehetett tudni, mi lesz belőle. Volt vonzalmam az újságíráshoz, ráadásul háromszoros fizetést ajánlottak az egyetemihez képest, mégis nemet mondtam. És a *Világ* egy év múlva megszűnt. Még ha gondolhattam volna is, hogy az új kezdeményezések bizonytalan talajon állnak, ezt azért nem lehetett látni előre. Teljesen váratlanul igazolódott be, hogy jó döntést hoztam. Ebben talán édesanyám tanácsa is segített, aki mindig azt mondta, hogy a hosszú távú választásaidat soha ne add fel a rövid távúakért cserébe. Két dologra – a parlamenti képviselőségre és az újságírásra – is nemet mondtam. Nem sokon múlott. Néha az ember csak utólag látja, mik voltak a fontos döntések az életében.

■ *1993-ban aztán jött a CEU, amivel teljesen letisztultak a szerepek, visszatértél a tudósi, értelmiségi létbe, még ha a direkt politikai szerepvállalástól már 1990 végén kezdtél is távolodni...*

Egy lap kolumnistájának lenni természetesen ugyancsak értelmiségi szerep. Ilyen értelemben ez nem volt olyan éles váltás. Inkább az volt a váltás, hogy angolul kellett tanítani, és nagyon sokat kellett készülni az órákra, hogy igazán jól menjen, hogy a diákok elégedettek legyenek velem, és magam is megtaláljam a helyem ebben az új intézményben. Ez egy kicsit ki is vitt a magyar közéletből. Nem mondom, hogy elefántcsonttoronyba kerültem, de a tudománynak éltem. 1996-ig azért a *Magyar Narancs*nál még főmunkatárs voltam, és az angol nyelvű publikációk mellett magyarul is írtam cikkeket és szerkesztettem könyveket. Az mindig fontos volt nekem, hogy ne legyek csupán „szigetlakó", mert a CEU tulajdonképpen egy kicsit tudományos sziget volt, nemzetközi szintű elvárásokkal. Sokan tisztán egyetemi életet éltek, főleg a külföldiek. Nem akartam bezárulni. Fontosnak tartottam, hogy ha valamit írok, az legyen meg magyarul is: patrióta magatartásnak is látom, hogy a magyar közönséghez eljussanak az írásaim. Ezzel sok energiát veszít az ember, mert ha valaki rááll egy karrierre, az akkor hatékony, ha csakis azt csinálja. Egy-két dologra fókuszál, semmi másra. Ennél azért sokrétűbb életet akartam élni, megvolt az ára, de nem bánom.

■ *Tehát a direkt politikusi szerepvállalás ekkor eltűnt?*

Igen, innentől kezdve teljesen kizártam. Azóta sem léptem be semmilyen pártba. Az MSZP-nek voltam párton kívüli minisztere 2005–2006-ban, de az nem hosszú, tudatos építkezés eredménye volt, inkább a helyzet hozta váratlanul magával. Később, 2007 és 2009 között az alakulófélben lévő LMP szervezésében vettem részt, de a pártba már nem léptem be. A párttagság nem az én műfajom.

■ *Mégis, hogyan lettél miniszter? Illetve azt megelőzően Medgyessy Péter tanácsadója? Miért döntöttél úgy, hogy újra a direkt politika felé orientálódsz?*

2001 nyarán jöttem vissza két év külföldi tanítás és kutatás után Magyarországra. Először a massachusettsi Smith College-ban és Mount Holyoke College-ban tanítottam, majd a következő évben a firenzei Európai Egyetemen kutattam, és könyvet írtam. E két év alatt volt alkalmam megfigyelni az akkor emelkedőben lévő, nyugati baloldali globalizációkritikus mozgalmakat. Közben láttam, hogy mik zajlanak Magyarországon az első Orbán-kormány idején. Manapság talán már fel sem kapnánk a fejünket a MIÉP-pel való együttműködésen, a tévékuratóriumok meghódításán, de akkor azért ezek még új és veszedelmes dolgok voltak. Úgy éreztem, túl sokat voltam távol a hazámtól, és ha ebben a helyzetben tudnék valamit tenni, akkor szívesen támogatnék egy számomra szimpatikus baloldali politikai kezdeményezést.

Akkor én már régóta távol voltam a Fidesztől, amire rásegített Orbán néhány beszéde, különösen az, amit a Testnevelési Egyetemen mondott 2002 tavaszán, két választási forduló között. Úgy vélte, hogy ellenzéki győzelem estén „veszélyben a haza"; majd egy hónappal később, a vereséget követően úgy foglalt állást, hogy „a haza nem lehet ellenzékben". Ezzel pedig azt üzente, hogy lélekben nem fogadja el a szabad választásokon elszenvedett bukást. Lényegében hideg-polgárháborút hirdetett a győztesekkel szemben, ami összeegyeztethetetlen a demokratikus váltógazdálkodás szellemével. Orbán viselkedése taszított, ám paradox módon közelebb is hozott újra a politikához.

Hogy hogyan kerültem Medgyessy Péter, pontosabban Gyurcsány Ferenc közelébe? Itt térnék vissza az említett, 1990-es „Hallgass a szívedre, szavazz a Fideszre!" kampányra. 2002-ben a választások után egy barátom lakásán buli volt. A barátom meghívta egykori évfolyamtársát, Dobrev

Klárát, aki elhozta a férjét is. Akkor láttam őket először. Elkezdtünk beszélgetni. Tudtam, hogy Gyurcsány Ferenc a saját pénzéből fordíttatta magyarra Anthony Giddens *Harmadik út* című könyvét a szociáldemokrácia megújításáról, s ezt nagyra értékeltem. Kiderült, ő is tudja, hogy ki vagyok, hiszen emlékezett a '90-es Fidesz-kampányra, amelyről elismerő véleménnyel volt. Így találkoztunk össze.

Láttam azt is, hogy az MSZP 2002-ben – története során először – igazi kampányt folytatott. Hamar kiderült, hogy Gyurcsány állt a kampány mögött. Akkor még nem lehetett tudni, hogy Gyurcsányból mi lesz, de azt látni lehetett, hogy Tony Blair politikájához vonzódik, azaz van benne nyitottság a nyugatias baloldali megújulásra. Erre szükség volt, mert a rendszerváltás – ahogy akkor látszott – nem volt maradéktalanul sikeres. 1989-ben még „tiszta" liberális voltam, tehát gazdasági és politikai értelemben is, majd fokozatosan balra tolódtam. Azt gondoltam, szükség van nagyobb egyenlőségre, társadalmi kiegyenlítődésre, különben baj lesz.

Néhány hónappal később Gyurcsány hívására bekerültem az általa vezetett miniszterelnöki tanácsadó testületbe. A meghívás elfogadása eszmei értelemben nem okozott gondot, mert ekkoriban magam is a társadalmi közepet megcélzó szociáldemokrata-szociálliberális politikát tartottam célravezetőnek. A tanácsadó testületben nagyon sok ismerőssel találkoztam, kicsit olyan volt, mintha megjelentem volna a rendszerváltás utáni SZDSZ fiatalabb nemzedékének tagjai között. Talán ezért, talán másért, de maga Medgyessy elég kevés figyelmet fordított ránk, összesen talán kétszer találkoztunk személyesen. Nem is tudtunk eredményt felmutatni.

■ *Ezen a ponton látom úgy, hogy megjelent nálad némi szerepösszecsúszás. Álláspontom szerint az értelmiségi és a politikusi szerepet el kell választani egymástól, és számomra a tanácsadói szerep utóbbihoz kapcsolódik inkább, legalábbis abban a tekintetben mindenképp, hogy azzal bizonyos értelmiségi tevékenységek nem férnek meg párhuzamosan. Ebben az időszakban folytattad a publicisztikai tevékenységed, és a* Figyelő*ben jelentek meg írásaid.*

A publicisztika lehet elfogult, s egy tanácsadó is írhat publicisztikát. És hát azért ezekben voltak kritikus cikkek a saját táborral szemben is, például Kiss Elemér menesztése idején.

■ *Igen, de azért miniszterelnöki tanácsadóként írsz arról, merre is kéne mennie a tagságnak, vagy konkrétan Medgyessyről írsz olyat, hogy az ő törekvései jók, üdvösek. Például: „Kiss Elemér kancelláriaminiszter bukása figyelmeztető jel lehetne a kormányoldalon. Vannak, akik megértették az üzenetet, de akadnak, akik nem."*[91] *Vagy: „Még a kormány baloldali kritikusai is elismerik, hogy a rendszerváltás óta először indult el szociáldemokrata jellegű kormányzás Magyarországon."*[92]

Szerintem mindkét állításom védhető utólag is, mert az egyik a korrupció ellen emelt szót, a másik pedig – a szociáldemokrata jellegű kormányzással kapcsolatban – adatokkal igazolható. De nem akarok magyarázkodni. Tény, hogy elköteleződtem ekkor, és nyilván a szimpátiám is egyértelműen megjelent az írásaimban. De szerintem ez nem nagyon különbözik attól, ahogy a régi *Magyar Narancs*ban a Fidesz szimpatizánsaként írtam anno.

■ *Nem vitatom, csak arra utalok, hogy ez a munkásságodnak az egyetlen olyan pontja, ahol tetten érhető a szerepösszecsúszás.*

De nem az egyetlen, a Fideszben is voltam tanácsadó, bár arra kétségkívül lehet azt mondani, hogy történelmi időszak volt.

■ *Igen, az akkor egy speciális helyzet volt, még tartott a szereptisztázás időszaka, 1992–93-ig átmeneti időszakról beszélhetünk, ahogy korábban érintettük is ezt. Itt viszont már tíz évvel arrébb vagyunk...*

Igen, de amikor azt mondtam, hogy közvetve Orbán Viktor tett Medgyessy tanácsadójává, akkor arra utaltam, hogy a szimatom rosszat sejtett, úgy éreztem, ha Orbán visszatér, baj lesz. Megint előre kell lépni, és támogatni kell a demokratikusabbnak tartott erőt, megelőzendő, hogy Orbán újra hatalomra jusson. Úgy véltem, hogy nem a kormányváltás, hanem a demokrácia a tét. Nem fogalmaztam meg ennyire világosan, de úgy éreztem, nem lehet csak úgy a bőrfotelből nézni a folyamatokat, hanem állást kell foglalni.

[91] Bozóki András: A kancelláriaminiszter távozása – Forgács, Kiss & Partners. In: *Figyelő*, 2003. február 27. – március 5.

[92] Bozóki András: MSZP-kongresszus – Köztársaság tér. In: *Figyelő*, 2003. április 3–9.

■ *Tehát ismét speciális időszaknak érezted, és azt gondoltad, Neked értelmiségiként politikaibb, politikusibb, mozgalmibb szerepet kell vállalni...*

Igen. Bár nem mozgalmit, mert mozgalom nem volt, csak hogy élesebben, közérthetőbben el kell mondanom, mit gondolok. Úgy láttam, hogy Orbán egyre inkább autoriter személyiséggé válik, ebbe az irányba vitte a pártját, és ebbe az irányba vinné az országot is. De a felvetésed jogos, jelezni kellett volna, oda kellett volna írni, hogy a szerző tanácsadó. A magyar sajtóban akkor még ez nem volt jellemző.

■ *Igen, ez például jó lett volna. Ekkor valóban nem volt jellemző, ez később jelent csak meg, és ma sem általános, ahogy az sem, hogy a tanácsadóvá lett értelmiségi felfüggeszti a közéleti tevékenységét, bár akad rá példa...*

Mai fejemmel azt mondom, hogy a tanácsadó is folytathat közéleti tevékenységet, ha tanácsadó mivoltát transzparenssé teszi. Sőt, talán maga a tanácsadás is közéleti tevékenység, ha az ember választott politikusnak ad tanácsot közpolitikai kérdésekben. Különben az én tanácsadói tevékenységem igen rövid ideig tartott, körülbelül 2002 végétől 2003 végéig. Miután Gyurcsány ifjúsági és sportminiszter lett, a testület vezetését Levendel Ádám szociológus vette át, majd egy idő után a testület is megszűnt.

Gyurcsánnyal azért fennmaradt a kapcsolatunk, s egyszer 2004-ben, miniszterként volt egy ajánlata, hogy a Századvég mintájára meg kellene szervezni egy politikai iskolát a baloldalon.[93] Ez lett később a Demos, és arra kért, legyek a vezetője. Ez megint nagy dilemma elé állított. Arra jutottam, hogy lehet az ember politikus, de akkor húzzon egy cezúrát az értelmiségi szerephez képest, és vállalja, hogy nem értelmiségi, hanem politikus. Ne keverje a kettőt. Ha pedig értelmiségi, akkor abba belefér, hogy időnként tanácsot ad, mert mégiscsak alapvetően értelmiségi. Ám egy pártiskola vezetése? Gramsci szerint ugye ez is értelmiségi szerep, én viszont úgy éreztem, hogy leginkább se ez, se az, illetve ez is, az is. Ha innen nézzük, politikus, ha onnan nézzük, értelmiségi. Ezt a konfúziót nem akartam, így végül nem vállaltam. A „pártértelmiségi" fogalma az én szememben inkább negatív fogalom volt. Semmi olyat nem akartam vállalni,

[93] Ez lett a 2005-ben megalapított DEMOS Magyarország Alapítvány, melynek rövid ideig saját képzése is volt. Ma már nem aktív az alapítvány.

ami leértékelheti a szakmai elkötelezettségemet. Ebben nyilván szerepe volt annak is, hogy a CEU mellett amúgy sem fért volna bele az időmbe.

■ *Jött 2005 és a cezúra, amikor meghoztad azt a bizonyos döntést. Szögre akasztottad a tudományos, értelmiségi pályád, és politikus lettél. Ez összefüggött azzal, amit korábban említettél, hogy úgy érezted, valamit tenned kell?*

Az inkább egy 2002-es érzés volt, és azt kielégítette a tanácsadói tevékenység. De nyilván azáltal közelebb kerültem a tűzhöz, majd paradox módon távolabb, hiszen Gyurcsány elment miniszternek, ahová nem követtem, a tanácsadó testület pedig megszűnt. A habilitációmra koncentráltam, az volt a cél, hogy egyetemi tanár legyek, amit 2005-re sikerült elérnem. Közben elnyertem egy ösztöndíjat a New York-i Columbia Egyetemre, így 2004-ben ott tanítottam. Ott ért Medgyessy bukásának híre, és hogy Gyurcsány lesz az utód. New Yorkból csak 2004 decemberében jöttem haza, a népszavazáskor sem voltam itthon. Gyurcsány 2005 januárjában felhívott, gondoltam, talán kér valami elemzést, háttéranyagot, de azt mondta, komolyabb dologról van szó, a kulturális miniszterségről. Kértem három nap gondolkodási időt. Eszembe jutott a régi döntés, hogy nem lettem képviselő, és hogy most már betöltöttem a 46-ot. Azt gondoltam, most ezt elvállalom. Megkerestem Yehuda Elkanát, a CEU rektorát, hogy adódott ez a lehetőség, de csak akkor vállalom, ha utána visszajöhetek az egyetemi állásomba.

■ *Tudatos döntés volt, hogy meghatározott időre vállalod a kormánytagságot, a politikusi létet?*

Igen. Ezt természetesen nem lehetett nyilvánosan elmondani. Gyurcsánnyal azt beszéltük meg, hogy a ciklus végig leszek miniszter, aztán majd meglátjuk, de mindketten egyértelműnek vettük, hogy ez körülbelül másfél éves történet lesz. Csak a 2006-os választásokig néztem előre.

Vonzott a kampány közeledte is. Az volt bennem, hogy Orbán miatt léptem ki a Fideszből annak idején, és ha most legyőzzük, méltó revánsot veszek rajta. Ha 2002 után másodszor is veszít, akkor többé már nem jön vissza. Hiszen nincs arra példa a demokratikus Európában, hogy valaki két választási vereség után pártelnök és miniszterelnök-jelölt marad, és harmadszor is megpróbálhatja. Ilyen naiv voltam, holott tudhattam volna, hogy a Fidesz akkor már nem volt demokratikus párt. Célunkat látszólag elértük, megnyertük a választásokat, sőt még a Fideszen belül is

megindult egy rövid életű, bágyadt törekvés Orbán elmozdítására. De sajnos Gyurcsány az ősziódi beszéddel újra visszahozta Orbánt a politikába.

■ *Térjünk vissza oda, hogy találkoztál a CEU rektorával!*

Azt mondtam neki, úgy gondolom, ez a felkérés dicsőség, és el szeretném vállalni. De nem mindenáron. Csak akkor, ha megígéri, hogy nem veszítem el az állásomat emiatt, és később visszajöhetek. Azt mondta, nyugodtan menjek, visszavárnak. Ha ő akkor azt mondja, hogy ne tedd, mert professzor vagy, itt a helyed, nem szeretjük, ha egyetemünk oktatói politizálnak, akkor nemet mondtam volna. Mert tudom, a politika az olyan, mint a kutya vacsorája.

Amikor letettem a lantot, és 2006 júniusában elbúcsúztam a parlamenti frakcióban dolgozó kollégáktól, akkor valaki odajött hozzám, és azt mondta, „irigyellek, mert van hová visszatérned". Az illető orvos volt, de akkor már 15 éve politizált, és már nem tudott visszamenni a kórházba betegeket műteni. Kényszerpályára került, szó szerint a politika rabjává vált, nem tudott visszakerülni a civil életbe. Ekkor döbbentem rá, milyen privilégium az, ha valaki magas pozícióban részt vehet a politikában, majd visszamehet a korábbi életébe. Az egzisztenciális kiszolgáltatottság is közrejátszik abban, hogy a magyar politikában nem érvényesül a szabad mandátum elve.

Ahogy utaltál rá, az életemben már korábban is előfordult, hogy egyszerre több mindent csináltam, vagy ha nem párhuzamosan, de többször váltottam, belementem valamibe, azután kijöttem belőle. A miniszterség után újra értelmiségi lettem. De ezt nehéz volt megcsinálni, mert utána még legalább három évig mindenki úgy nézett rám, mint volt miniszterre. Hiába gondoltam, hogy majd írom a cikkeket, elemzéseket, évekig nem úgy vették. Hosszan kellett küzdeni, hogy elfogadják, visszatértem a tudományba, ennek nehézségét előzetesen nem láttam vagy alábecsültem. Ehhez persze az is kellett, hogy semmilyen más politikai vagy ahhoz köthető pozíciót ne fogadjak el.

■ *Volt egy írásod 2011-ben,* Kockázatok és mellékhatások *címmel,*[94] *amelyben ezt meg is írtad, vagyis hogy jó volt ez a miniszteri kitérő, de rövidebb távon inkább nehézséget jelentett a tudományos pályád szempontjából, hosszú távon viszont biztosan hasznát fogod venni. Ma hogy látod, mik voltak az ebből eredő előnyök, illetve hátrányok?*

Annyiban speciális helyzetben vagyok, hogy ha az esetemet összehasonlítjuk, mondjuk, Navracsics Tibor, Magyar Bálint, Rockenbauer Zoltán vagy Illés Zoltán pályájával, akik szintén értelmiségiből lettek politikusok, akkor azt lehet látni, hogy ők hosszú időt eltöltöttek egy pártban, keményen dolgoztak, majd egy ponton, ennek jutalmaként, kormánypozíciót kaptak. Hozzájuk képest én nem párton belülről, hanem kívülről kerültem a miniszteri pozícióba, és jóval rövidebb időre, inkább úgy, mint Hámori József, Görgey Gábor, Csillag István, Chikán Attila vagy Réthelyi József. Velem Gyurcsány valószínűleg azt akarta megmutatni a saját pártjának, hogy olyan embereket is be tud hozni a kormányba, akiket az MSZP nem tud elérni. Ráadásul ez fricska volt a Fidesznek is, hiszen én ott voltam a rendszerváltás idején. De ez a „kívülről behozás" konszolidált demokráciákban inkább kivétel, nem a fő szabály.

Az Antall-kormány idején még szinte minden kormánytag értelmiségi volt, ami érthető, hiszen korábban nem volt demokratikus politikai élet, így nem volt honnan meríteni az utánpótlást. De később, az első Orbán-kormányban is volt példa erre, amikor Orbán azt akarta megmutatni, hogy értelmiségi kormányt vezet, nem csak egy pártkormányt. Ez létező stratégia. Én is ebbe a „kívülről behozott" politikusi kategóriába estem, így nem tudtam hosszú időn keresztül a politikusi szerepre szocializálódni. A politikában másfél év messze nem ugyanaz, mint 20 év. Habár átmenetileg visszavetett a tudományos karrieremben, a feladat elvállalásának volt szakmai oka is. Épp előtte jelentek meg nagyobb tudományos munkáim, és némiképp úgy éreztem, hogy elfáradtam, valami mást, talán egy empirikus kutatást kellene csinálnom. Pont a legjobbkor jött a felkérés.

■ *Inspirációt is nyertél ebből a kitérőből, esetleg tudtál új célokat megfogalmazni magadnak? Vagy az átmeneti időszak, amikor, úgymond, vissza kellett „szocializálnod" magad a tudományos, értelmiségi életbe, az inkább egyfajta megkapaszkodásról szólt?*

Inspirációt is kaptam, például a kulturális politika elméleteivel foglalkoztam utána, írtam róla, de az még mindig inkább a politikusi tevékeny-

[94] Bozóki András: Kockázatok és mellékhatások. In: *Századvég*, 16. évfolyam (2010) 58. szám. https://publications.ceu.edu/sites/default/files/publications/bozoki-kockazatok-es-mellekhatasok-2011.pdf (letöltés: 2019. május 1.)

ségből fakadt. Még a hátrányoknál maradva, egy-két év további munkával már akkor beadhattam volna a nagydoktori disszertációmat, de erre még nem voltam képes, így ez hosszabb késedelmet szenvedett.

Nem is kell mondanom, hogy a tudományos munkához képest egészen más tevékenység a hivatalban lévő politikusé. Ottani életem úgy nézett ki, hogy meetingek sora követte egymást, minisztériumi eligazítás, felkészülés a parlament plenáris ülésére, részvétel az ülésen, interpellációk, kérdések megválaszolása, aztán vissza a minisztériumba, ahol jött a fogadóóra, plusz sokat jártam vidékre és külföldre, eseményekre, kiállítás-megnyitókra, találkozókra könyvtárosokkal, rendezőkkel, színészekkel. Többnyire autóban ültem, két-három oldalas felkészítőket olvastam, szivacsként felszívtam az információkat a soron következő találkozóra, azután jött a következő. Kis túlzással félóránként tízmillió forintok sorsáról döntöttem, tanácsadóimmal egyeztetve, rövid előterjesztések alapján.

Ehhez képest egészen elképesztő volt, amikor visszajöttem az egyetemre, és belecsöppentem abba az ismerős szituációba, amikor kollégáim egy diák dolgozatát két órán keresztül vitatják meg. Eleve át kellett állnom, hogy rövid felkészítők helyett újra képes legyek hosszabb szövegeket, könyveket olvasni. Eleinte még az az érzés is motoszkált bennem, hogy időpocsékolás két órán keresztül beszélgetni egy tanulmányról, ami persze teljesen normális, csak épp elszoktam tőle. Ez is egy folyamat volt. Eltelt 3-4 év, és azt vettem észre, valamiben más vagyok, mint a többiek, jobban átlátok a politikai megszólalásokon, talán jobban látom, hogy egy politikai jelenség mögött mi van, és mi az, amit nincs értelme túlracionalizálni vagy túlmisztifikálni. Van egy csomó konspirációs elmélet arról, hogy éppen mit miért csinálnak a pártok és a politikusok. Ezeket fenntartással kezelem, mivel tudom, számos esetben szimpla „bénázás" van mögötte. Jobban, szinte belülről ismerem a politikusok gondolkodását. Épp ezért nem hittem, hogy állandóan ott kell nyüzsögnöm a politikusok mellett ahhoz, hogy jobb politológus legyek. Az önbecsapás lenne. Az olvasást, a szakmai munkát semmi nem pótolja.

■ *Említetted, hogy nem bántad meg. Eszek szerint ha visszatekintesz az eddigi pályádra, azt mondhatod, nem bántad meg egyik döntésedet sem?*

Nem bántam meg, de azért tudom ezt most ilyen nyugodtan mondani, mert vissza tudtam kapaszkodni. Jó volt ez így, sokat formálta a gon-

dolkodásomat, a szemléletemet, és remélem, a jövőben is fel tudom használni ezeket a tapasztalatokat az írásaimban.

■ *Visszamennék az időben a rendszerváltás utáni időszakra és általánosságban az értelmiségre. Hogy látod, mennyire nyúlt hosszúra a szereptisztázás? Ami ma Magyarországon körülvesz bennünket (rendszer, politikai kultúra stb.), abban van az értelmiségnek felelőssége?*

Úgy látom, 1994-re lecsengett az értelmiségi politizálás nagy korszaka. Tulajdonképpen Horn Gyula vetett neki véget, amikor újra elővette a régi pártkádereket, és kormányát főleg azokra építette, míg az értelmiségieket csak tanácsadóként foglalkoztatta, de úgy sem vette őket túl komolyan. Bevette a kormányába Bokros Lajost, hogy csinálja meg a megszorítócsomagot, utána azonban az első adandó alkalommal menesztette. Orbán a kormányába bevett értelmiségieket, de inkább tekintélyeket, akadémikusokat, hogy valamiféle értelmiségi súlyt adjon a kormánynak, de velük nem volt semmilyen feszültség, konfrontáció. Sem Horn, sem Orbán nem szerette a városi, liberális értelmiséget. Gyurcsány volt az, aki újra elkezdett az értelmiségnek politizálni. Fontos lett számára a szimbolikus politika és azon belül a budapesti értelmiség véleménye. De az 1994 előtti korszak már nem jött vissza, amikor lényegében az értelmiségiek voltak a politikusok is. Ekkor már csak egy-két értelmiségi került be a kormányba vagy egyéb pozíciókba, de ez egyáltalán nem volt általános.

Orbán az 1990-es években ellenzékben kezdett el határozottan a konzervatív, vallásos értelmiségnek politizálni, szüksége volt rájuk, hogy felépüljön az új média, a szellemi infrastruktúra, és meglegyen az egyházak támogatása. Ma már tudjuk, hogy végső soron becsapta a konzervatív értelmiségieket, akik azt gondolták, meghatározó szerephez juthatnak. Az ezredfordulót követően volt egyfajta szellemi megújulás a jobboldalon, elindultak olyan platformok, mint például a *Kommentár*, a *Konzervatórium*, a *Mandiner*, sokadszorra átalakult a *Századvég*. Majd Orbán látványosan fejbe kólintotta őket.

A 2010 utáni „új jobboldaliság" már csak lojalitásteszt, nincs szükség semmilyen konzervatív értékrendszerre, sőt az veszélyes is, mert az „autonómia kísértését" rejti magában. A politikai vezetőknek időről időre szükségük van értelmiségiekre, hogy velük legitimáljanak bizonyos politikai fordulatokat.

Az értelmiségi felelősségről hadd mondjak még pár szót. Nem szeretném a rendszerváltókat felelőssé tenni azért, ami 2010-ben bekövetkezett, vagy pláne, ami most van. A rendszerváltók elképzelései sem voltak tökéletesek, de itt azért az intézményépítés kudarcai mellett a személyi tényezőnek jelentős szerepe volt a dolgok alakulásában. Nevezetesen annak, hogy Orbán úgy döntött, a politikai siker érdekében rossz ember lesz. De az, hogy az MDF és az SZDSZ között oly éles bizalmatlanság, konfrontatív beszédmód fejlődött ki – még mielőtt a rendszerváltás bekövetkezett volna –, bizony sokat ártott. Jobb lett volna, ha a rendszerváltó oldal meghatározó szereplői megértőbbek egymás iránt. Ezeket az ellentéteket az Ellenzéki Kerekasztal idejére félre tudták tenni, de ehhez olyan új szereplők is kellettek, mint Antall és Tölgyessy. Ugyanakkor az a kultúrharc és bizalmatlanság, ami kialakult – nemcsak az MSZMP-vel, illetve később az MSZP-vel szemben, hanem – főképpen egymással szemben, rendkívül rossz hatással volt a politikai kultúrára. Ennek lett eredménye többek között a kétharmados törvények nagy száma, amely később gúzsba kötötte a kormányzást. Az is szerencsétlen dolog volt, hogy egyes értelmiségi csoportok behozták a politikába az egymással kapcsolatos sérelmeiket.

Talán ezen a ponton is tetten érhető, mi a hátránya az értelmiségi politizálásnak: az intolerancia indokolatlanul magas foka. Egy igazi politikus ennél dörzsöltebb: ha kell, kőkemény, de egyébként angolnaként siklik, tud felejteni, tud megbocsátani, ha az érdekei úgy kívánják. Tud egyik nap így viselkedni, a másik nap úgy. Tud inkonzisztens lenni. De az értelmiségi konzisztens, nem bocsátja meg a sérelmeit, nem felejt.

Ugyanakkor sem a 2008-as gazdasági világválságot, sem az Orbán-jelenséget nem varrnám a rendszerváltó elit nyakába. Utóbbi más országokban nincs is: Szlovákiában, Romániában, Szlovéniában és Csehországban is vannak súlyos problémák, de egyik országban sincs ez az elvetemült, eltökélt hatalommánia, ami hazánkban. Kaczyński és Orbán még a helyén van az 1989-esek közül, de a többi helyen a rotáció elve érvényesül. De ez nem a rendszerváltó elit hibája. Talán naivak voltak, nem tudták, hogy mi következhet be, nem készültek fel a legrosszabbra, hogy valakinek kétharmada lehet, hogy a pártok elfogynak, s ezáltal egyre aránytalanabb lesz a választási rendszer. És aki egyszer kétharmadot szerez, az visszaélhet ezzel. Erre senki nem gondolt. Ez súlyos hiba volt.

■ *Korábban említetted, hogy az értelmiségre mindig szükség lesz. Tényleg kell ma az értelmiség? Ha igen, mit jelent szerinted ma értelmiséginek lenni? Hogy lehet ezt a szerepet jól csinálni?*

Mindig szükség van az értelmiségre, de maga a szerep átalakul. A '80-as években más volt az értelmiségi aktivitás formája. Ebből Orbán sokat tanult: a körök, a klubok, a fórumok, a civil szervezetek képesek változást elérni. Kiket támad ma a legjobban? A független civil szervezeteket, mert pontosan tudja a '80-as évekből, hogy veszélyesek lehetnek rá. Az emberi jogi NGO-k, think tankek, a szabad sajtó és általában a független gondolkodás intézményei: amíg ezeket nem gyarmatosítja, veszélyesek lehetnek rá. Orbán a nyolcvanas években mindezek előnyeit élvezte, és látta, miként lehet egy rendszert megdönteni. E tudás birtokában most megpróbálja ezeket az elemeket kiküszöbölni.

Visszatérve a kérdésre, független gondolkodás nélkül nem létezhetünk. A lakájmédia propagandistái nem értelmiségiek, mert a dolgokat nem képesek elfogulatlanul mérlegelni. Ők harcosok, akik Gramsci értelmezésében lehetnek akár „organikus értelmiségiek" is, vagyis a hegemóniára törekvő politikai csoportot támogató aktivisták. De abban az értelemben, ahogy az értelmiségi fogalmát használjuk – kritikai, önreflexív, független, közügyekhez saját kútfőből, vagyis nem pártutasításra, hozzászóló gondolkodó szereplőként –, ilyen értelemben nem értelmiségiek.

Kritikai gondolkodásra mindig szükség van, de most rendkívül nehéz a helyzet, mert a tömegkommunikációs eszközök fejlettsége révén nagyobb a manipuláció lehetősége. Jobban lehet uralni a médiát, és a közösségi médiában előállnak olyan buborékok, amelyek megakadályozzák a közbeszéd kibontakozását. A nyolcvanas években is nehéz volt a közbeszéd alakítása, a fontos témák beemelése, a Szabad Európát azért mégis százezer ember hallgatta, ami sokat számított. Akkor, annak ellenére, hogy alig volt telefon, internet meg egyáltalán nem, jobban eljutottak egymáshoz az emberek. Döbbenet, hogy ez ma, az internet korában nehezebbnek látszik. Ma már az erős vizuális jelek hatnak leginkább.

Mindenki megfigyelhető, ez félelmet gerjeszt, ami talán nagyobb, mint közvetlenül a rendszerváltás előtt volt, annak ellenére, hogy most nyitottak a határok. De a nyitott határok paradox módon a bezáruló rendszernek is kedveznek, mert a potenciális tiltakozók külföldre távoznak. A Milla-nemzedék és az utánuk jövő fiatal tiltakozók többsége talán már Nyugaton van. Ezek a folyamatok pedig mind az önkényuralmi rendszerek

kezére dolgoznak, ahogy számos nemzetközi tényező is, amelyekre újabban már csak egy-egy név vagy fogalom bemondásával szoktunk utalni: Erdoğan, Putyin, Trump, Brexit.

A gazdasági válság nyomán hatalomra került autoriter vezetők szerencséje, hogy azóta viszont gazdasági konjunktúra van. Továbbá Orbán tudja azt is, nem elég a hatalom megtartása, korszakot kell építeni, vagyis le kell cserélni a kulturális elitet. Ezt láthatjuk a felsőoktatásban, az Akadémián – és a CEU esetében, amivel nem tudtak mit kezdeni, így kiszorították az országból –, de ezt látjuk a bíróságok, az ügyészség, a sajtó tekintetében is. Orbán rájött, hogy az értelmiségtől nem kell félni, kicsit cenzúrázni kell őket, egzisztenciális félelemben tartani, meg kell emelni a zajszintet, és akkor nem tudnak az emberek tájékozódni. Amíg ez tart, addig nehéz a politikai trendet megfordítani. De a városi politikai és kulturális ellenállás azt mutatja, hogy az értelmiségellenes politika komoly korlátokba ütközött. Megvan az igény a független, értelmes hangra.

NÉVJEGY

Bozóki András (1959) jogász, szociológus, politológus, egyetemi tanár. Kutatási területe a demokratikus és autoriter átalakulások, a közép-európai politika, az eszmetörténet és a politikai ideológiák. 1983 óta tanít az ELTE ÁJTK-n, 1993 óta a Közép-európai Egyetemen (CEU). 1992-ben szerzett kandidátusi fokozatot, 2003-ban habilitált, majd 2005-ben kapta meg egyetemi tanári kinevezését. Ösztöndíjas kutatóként több nemzetközi intézményben is dolgozott, így például a UCLA Szociológia Tanszékén Los Angelesben, a firenzei Európai Egyetemi Intézetben (EUI), továbbá Angliában, Ausztriában, Németországban, Hollandiában és Svédországban. Több külföldi egyetemen is volt vendégprofesszor, köztük a New York-i Columbia Egyetemen háromszor is. 19 könyv szerzője és társszerzője, 24 könyv szerkesztője és társszerkesztője. Munkásságát Erdei Ferenc-díjjal (1992) és Bibó István-díjjal (2009) ismerték el.

Aktívan részt vett a politikában a rendszerváltás idején. 1987-ben ott volt a lakiteleki találkozón, 1988-ban alapítója volt a Szabad Kezdeményezések Hálózatának, 1989-ben a Fidesz delegáltjaként, az Ellenzéki Kerekasztal képviseletében részt vett a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon. 1988–93 között a Fidesz tagja volt, majd kilépett. 1989–92 között a *Magyar Narancs* alapító szerkesztőjeként, majd 1996-ig főmunkatársaként dolgozott. A 2000-es években rendszeresen jelentek meg publicisztikái a *Magyar Hírlap*ban, a *HVG*-ben és a *Figyelő*ben. 2003-ban tagja volt a miniszterelnök tanácsadó testületének. 2005–2006-ban kulturális miniszter volt.

Az interjú a 2019. május 16-ai beszélgetés szerkesztett változata.

Szalai Júlia

■ *Mit jelent Ön szerint értelmiséginek lenni, illetve mit jelent az Ön számára ez a fogalom?*

Jó kérdés, mert ha szeretném elkerülni a közhelyes válaszokat, márpedig szeretném, akkor nem könnyű erre válaszolni. Abból indulnék ki, hogy értelmiséginek lenni nem foglalkozáshoz kötődő státusz, nem ez a szempont dönti el valakiről, hogy értelmiségi, vagy sem. Az értelmiségi specifikuma az a képesség, hogy folyamatosan kritikai reflexióval reagál a mindnyájunkat körülvevő viszonyokra, történésekre, körülményekre. Ez a képesség a kritikai reflexióra a döntő vonás mind az értelmiségi önmeghatározás, mind a külvilág általi azonosítás során. Természetesen sok ember reflexív, például egy jó nyomdásznak is szüksége van erre a tulajdonságra, mégsem mondanánk, hogy ő értelmiségi. Az értelmiségit az különbözteti meg a nem értelmiségtől, hogy az a habitus, ami a világ állandó figyelését, a tapasztaltakra történő folyamatos kritikai reflexiók megfogalmazását jelenti, valamilyen módon a munkájává válik, annak részét képezi. Tehát abból él, az a fő foglalkozása, azzal azonosítja magát, hogy ilyen tevékenységet folytat. Nem mindig explicit, látványos, szembeötlő, hogy egy értelmiségi így él. Gondoljunk akár egy középiskolai tanárra, aki lehet értelmiségi és nem értelmiségi is. Sok példa van előbbire is, utóbbira is, és ez egyáltalán nem minőségbeli különbséget jelent, csupán szerepválasztást. Hogy konkrét esetet mondjak, a Történelemtanárok Egyletének vezetője egy olyan tanár, aki nemcsak szűken a szakmára, tehát a történelem oktatására, hanem az iskolarendszerre, a politikai helyzetre, a pedagógusok társadalmi helyére és helyzetére, valamint számos egyéb szempontra, körülményre figyelemmel ír, beszél, illetve tesz lépéseket. Természetesen rajta kívül sokan mások is teszik ezt. Miközben ők magukat elsődlegesen és mindenekelőtt középiskolai tanárként definiálják. Tehát attól, hogy az embereknek van felsőfokú diplomájuk, önmagában nem adódik, hogy értelmiségiek, mert lehet, hogy pontosan ezt a reaktív és reflexív szerepet nem töltik be. Mindehhez társul, hogy az értelmiség – bár ezt csak óvatosan mondom, noha igaz – valamilyen módon változtatni is kíván azon a világon, amit szemügyre vesz, elemez, és amire a reakciói vonatkoznak.

■ *Az utolsó mondata ugyan óvatos, mégis nagyon fontos, mármint a változtatni akarás motívuma. A rendszerváltás időszaka jellegzetes példája ennek.*

Abszolút, hogyne.

■ *Az iménti megfogalmazásaihoz képest miben volt más értelmiséginek lenni a rendszerváltás időszakában?*

A másság főleg abból adódott, hogy a '80-as évek végéig csak-csak állt az a rendszer, amit államszocializmusnak neveztünk, nevezünk, és ez a rendszer nem engedett teret annak a kritikai értelmiségi szerepnek – legalábbis nem a legális nyilvánosságban –, amelyre utaltam. Ezzel együtt az undergroundban, és nemcsak a *Beszélő* körül vagy az írott sajtóban, hanem rengeteg különböző fajta tevékenységben, színházi körökben, öntevékeny tánckörökben, is összejöhettek azok az emberek, akik ezt a bizonyos változtatni akarást nagyon erősen érezték, és rendkívül fontosak voltak számukra azok a kapcsolatok, amik a más, ugyancsak változást akaró emberekkel összekötötték őket. Ugyanakkor nem volt egy egységes szerveződése ennek a törekvésnek, mozgolódásnak a '70-es évek végétől a '80-asokig. 1985 tájékán volt egy komoly megroppanása a fennálló rendszernek, ezért az utolsó öt évet már csak úgy hozzávetőlegesen lehet az igazi régi rendszernek nevezni. Egy sor dolog már nem működött,

nem úgy működött, vagy felfüggesztésre került. Közben pedig a szellemi élet, ami a legkülönbözőbb fórumokon zajlott, és rendre valamilyen módon kötődött a liberális értelmiséghez, alaposan felpezsdült. 1985 és 1990–91 között volt az az időszak, amikor széles körben lehetett hinni, és nem tűnt utópiának, hogy valamit ezekből a változtatásokból, amik már addigra meglehetősen világosan kirajzolódtak, valóság lehet. Ekkor már kész tervek voltak arra vonatkozóan, mit kellene változtatni, mit kellene tenni, és megvolt annak az élménye is, hogy egyes lépéseket meg is lehet valósítani. De azért a rendszer még fennállt egy ideig. Ám a változás érződött: 1988-ban – tehát nem 1978-ban, hanem 1988-ban – csináltunk egy kötetet. A munkahelyem[95] igazgatója, akivel nagyon jóban voltam, és nagyon rendes ember volt, mikor a kötet – *Arat a magyar* címmel – összeállt és már ott tartottunk, hogy publikáljuk, behívatott, és elmondta, hogy megjelent nála a BM. Megkérdezte, mi ez, és hogy képzeljük, hogy ilyesmit csinálunk. Elmondtam, amit erről gondoltam, és nem lett belőle ügy, a kötet[96] megjelent. A kötet szerkesztése magánlakáson zajlott, egyértelmű volt, hogy valaki a résztvevők közül informálta a szerveket, teljesen mindegy, ki volt az, nem nagyon törődtünk vele. Amiért ez az ügy jól mutatja az akkori állapotokat, az az, hogy világossá tette, a BM illetve a párt 1988-ban azért nem engedte még el a gyeplőt, figyeltek az ilyen esetekre.

■ *Említette, hogy 1985 volt a fordulópont. Érezte már ekkor, hogy ennek a rendszernek vége lesz, vége lehet, megvolt már ez az érzés?*

Is-is, meg is volt, meg nem is volt. Az említett *Arat a magyar* írása, szerkesztése során kialakult egy beszélgetés arról, hisszük-e, hogy összeomlik a rendszer. És nem, egyikünk sem hitte. Benne volt a levegőben, azt lehetett tudni, illetve amit hittünk, az az volt, hogy nem fog örökké tartani, de hogy egy év múlva vagy húsz év múlva fog összeroppanni, azt nem lehetett tudni. Hazudik, aki azt mondja, tudta már akkor. Így bizonyos értelemben nagy meglepetés volt, hogy ez viszonylag gyorsan bekövetkezett.

■ *Szükségszerű volt, hogy az értelmiség afféle mozgalmibb, politikai szerepet vállaljon ebben az időszakban?*

[95] Az MTA Szociológiai Kutatóintézete.

[96] Szalai Júlia–Lányi András–Miszlivetz Ferenc–Radnóti Sándor–Vajda Ágnes: *Arat a magyar*, MTA Szociológiai Intézet, 1988.

Nem. Ha megnézzük a nyugati értelmiséget, akik – most a hozzám közel álló területre gondolok elsősorban – szociálpolitikáról, az egyenlőtlenség kérdéseiről gondolkodnak és írnak, ezt a szakmai munkájuk részeként teszik. Amikor a levegő felforrósodik valamiért, mondjuk, az angol barátaim életében a brexit körüli viták miatt, akkor bőségesen részt vesznek abban. Tehát maguk a körülmények ösztönzik őket arra, hogy részt vegyenek egy közéleti csoportosulás szerveződésében, akár tüntetések szervezésben, vagy bármi hasonló tevékenységbe bekapcsolódjanak. Azt hiszem, ebből a szempontból a magyar értelmiség nem különbözik az angol vagy más nyugati értelmiségtől. Amiben különbözik, és ami az állandó politizálásra rászorította, az az, hogy hiányzott egy politikusi elitréteg, egyszerűen nem volt ilyen a szocializmus négy évtizede alatt. Ugyanakkor megvolt az a politizáló szellemi elit, ami az ellenzéket összetartotta és vezérelte. Így az, hogy valahogy ebbe valamilyen formában be kell kapcsolódni, és különböző dolgokat kell csinálni, az elég sokunk számára evidens volt. De nagyon jól el tudtunk volna lenni, ha ezt egy olyan periódus követi, ami sima szakmai munka és görnyedés az ember íróasztala felett, különösebb gyakorlati politizálás, politikai bevonódás nélkül. Nem így lett végül, ugyanis társadalmi változások indultak meg, és bár senki sem mondta, hogy ebbe be kell lépni, benne volt a levegőben, és természetesen jött a részvétel, a bekapcsolódás, sőt az irányító szerep.

■ *A személyes történetére áttérve, hogy találkozott a demokratikus ellenzékkel, miként került velük kapcsolatba, mi motiválta, hogy aktívan bekapcsolódjon a köreikbe?*

Ezt elég egyszerű megválaszolni: szellemileg itt éreztem magam otthon. Például a repülő egyetemen nagyon sokat tanultam, és rendkívül élveztem, hogy van maga ez a műfaj, a repülő egyetem. Számos jóbarátom volt a demokratikus ellenzék vezérfigurái között, tehát baráti, illetve személyközi kapocslatok által voltam jelen a demokratikus ellenzékben. Ugyanakkor nem sok kifejezetten politikai dologban vettem részt. Számomra a Szabad Kezdeményezések Hálózata kifejezetten fontos volt, ennek szervezésében, életben tartásában nagy erőbedobással vettem részt. Máig bánom, hogy felőrlődött mint a párpolitizálás alternatívája, ugyanis ez nem az alternatívája volt, hanem egy civil politizálási forma, ami jó lett volna, ha megmarad. Emellett különösen fontos volt számomra, mármint abban az értelemben, hogy sokat dolgoztam benne, érte, a TDDSZ, azaz

a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete,[97] melynek többedmagammal alapítója voltam. Nem véletlenül ez a kettő, ugyanis mind a kettő valamilyen módon civil. Sosem gondoltam, hogy nekem a pártkereteken belül kellene aktívnak, tevékenynek lennem. Az érdekvédelem, az emberek védelme viszont olyan terület, ami mindig is izgatott, ahogy a civilség is, ami, hangsúlyozom, nem a politizálás alternatívája, hanem azzal együtt, a mellett létező tevékenység. Tehát ez a két terület volt, ami az adott keretek közt közel vitt a demokratikus ellenzékhez, nem is vihettek volna máshova.

■ *A személyes tevékenységei közül kiemelt TDDSZ-nek pontosan mi volt a keletkezéstörténete, mi volt a célja?*

Ez egy hosszú történet, elolvashatja róla Vásárhelyi Mária könyvét,[98] aki a saját interpretációjában, egyébként igen pontosan, megírta a TDDSZ történetét. Maga az elgondolás arról szólt, hogy gond van egy olyan világgal, ahol nincs az embereknek valamilyen szervezett védelmük. Ennek a védelemnek a hagyományos formája, ha az állásokban, intézményi keretek között dolgozó emberekről beszélünk, a szakszervezet. Nem újrafelfedezésről volt szó, nem valami új formának a kitalálása történt, hanem annak a hangsúlyozása, hogy a szakszervezetre, a szakszervezetiségre szükség van. Kiváltképp, amikor elindult a privatizáció, és rengetegen vesztették el a munkájukat, sokunk gondolata volt, hogy fontos lenne a társadalomtudományi területen is egy szakszervezet, így elég gyorsan meg is szerveztük. Azon túl, hogy hagyományos szakszervezet, mégsem teljesen hagyományos, mert a világ sem volt hagyományos, amiben éltünk, de állásvédelmet, munkanélküliség elleni védelmet, bérbiztonságot jelentett, illetve biztosított a tagjainak. Ezek mellett egy elég markáns gondolata is volt a TDDSZ-nek: bele kell szólni, bele kell folyni a szociálpolitika történéseibe. Tehát azokba az átalakulásokba, amelyek akkor épphogy napirenden voltak, és nem voltak olyan látványosak, mint a privatizáció: így például a társadalombiztosítás átalakítása, ami legalább 2,5 millió embert érintett, elindult a munkanélküli támogatások rendszerének folyamatos átalakítása, és eléggé kiérlelt elképzeléseink voltak a nyugdíjrendszer átalakítására és a különböző családtámogatási járandóságok megreformálására. A gyakorlatban aztán a dolgok nem az általunk elképzelt irányokba mentek. Sokszor azokkal teljesen ellentétesen. Így aztán nehéz volt kibékülni azzal, ami történt. Közben ugyancsak elindult az akadémiai dolgozók számának a megnyirbálása, illetve az erre való kísérlet. A TDDSZ pedig kifejezeten az akadémiai és az egyetemi szféra dolgozóinak az érdekeit védte, ezzel a céllal jött létre, pontosan az akkori attakokra adott reakcióként.

■ *Nagyon tipikus értelmiségi pályát járt be, ugyanakkor a témaválasztásai, az érdeklődési területei meglehetősen kötődnek a politikához, és valamennyire bele is kapcsolódik a demokratikus ellenzék tevékenységeibe. Volt olyan pont, döntési helyzet, amikor feltette magának a kérdést, mi lenne, ha részt venne a (párt)politikában, és ott próbálna tovább küzdeni az Ön számára fontos ügyekért?*

Ez nem volt kérdés számomra. Felmerült, barátok is kapacitáltak, de több oka volt, hogy ezt nem akartam, hogy elhárítottam az invitálást. Volt egyrészt egy nagyon személyes, élettörténeti oka: az apám[99] igen sokat politizált, és ennek következtében nem kevés időt töltött Rákosi börtönében. Noha ez közvetlenül nem kapcsolódott össze a döntésemmel, annyiban mégis hatással volt rám, hogy állandóan volt bennem egyfajta görcs az értelmiség és a politika összepárosítása hallatán. Vagyis hogy a politika mindenféle formája szóba jöhet, de politikusnak lenni, az nem. Másrészt ami legalább ugyanilyen fontos volt, az az, hogy nem olyannak láttam a politika szerveződését és a belső építkezését, amibe szívesen bekapcsolódtam volna. Magyarán szólva túl macsó volt, és máig túl macsó ez a közeg. Ez nem pusztán azon múlik, hogy mennyi nő dolgozik a politikában, vagy bármely területen, ez is fontos természetesen, de nem ez a döntő. Az SZDSZ életének legutolsó szakaszát leszámítva emlékezni se lehet olyan felvetésekre, amik arról szóltak, hogy a társadalom fele nő, és talán nekik is van valami képességük a közügyekben való részvételre, van-

[97] A Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetét a tudományos kutatóintézetek politikai célzatú megfélemlítése elleni fellépés hívta életre 1988-ban.

[98] Vásárhelyi Mária: *Az ártatlanság kora – Előjáték a rendszerváltáshoz – A TDDSZ és a Liga születésének története.* Kalligram, Pozsony, 2008.

[99] Szalai Sándor (1912–1983) szociológus, filozófus, egyetemi tanár. 1944-ben munkaszolgálatra rendelték. 1945-től 1948-ig a Szociáldemokrata Párt külügyi titkárságának vezetője, 1945–1947-ben a Külügyi Akadémia vezetője, Bárdossy László népbírósági perében a vád képviselője. 1950-ben törvénysértő perben életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték, 1956 márciusában szabadult, 1957-ben rehabilitálták.

nak gondolataik a politikáról. Ezeket a küzdelmeket nem akartam felvállalni. Nézem őket, elemzem őket, tudomásul veszem őket, de beszállni és harcolni nem akartam.

■ *Úgy érzete, hogy ez a kapacitálás nem is a személyének szól, inkább csak egy amolyan kvótanői szerep lenne, vagy ez akkor így nem merült fel?*

Nem, nem. Azt tudom, tudtam, hogy ez nekem, a személyemnek szólt, ezzel nem volt gondom. Inkább azzal volt problémám, amit a politizálás működéséből láttam, illetve erről a működésről gondoltam, nem pedig az ő jóindulatukkal. Harmadrészt pedig, talán ezt kellett volna elsőnek mondanom, itt volt a két kisgyerekem, nemsokára meghalt a fiatal férjem, épp elég dolog volt, ami kitöltötte az életem. Nagyon sokat dolgoztam, sok kutatás, sok tanítás volt, amit nem akartam feladni. Így időm se lett volna arra, hogy komolyan nekiálljak politikát csinálni, ami, mondjuk úgy, nem egy *nine-to-five job*. Amit az kíván, azt teljesíteni sem tudtam volna. Tehát ez a három fő ok volt, amiért nem gondolkodtam a politikusi szerepben.

■ *A későbbiek során, amikor például az SZDSZ kormányra került, felmerült esetleg újra ez a kérdés, hogy akár szakpolitikusi szerepben...*

Nem, nem, igazság szerint az SZDSZ mellett tanácsadóként működtem még a legelső periódusban, az Antall-kormány idején. Ilyen értelemben az nem függött össze a kormánypárti léttel. Örömmel csináltam ezt a munkát. Idővel – részben egymástól függetlenül, részben nem teljesen függetlenül – többen úgy láttuk, az SZDSZ eléggé szélre szorítja a szociálpolitikát, a kisebbségpolitikát és azokat a területeket, amiket nagyon fontosnak tartottam. Először csak elhalványult az a kör a párton belül, amelyik ezeknek jelentőséget tulajdonított, majd a folyamat kilépésbe torkollott, ezzel elvékonyodott az a vonal, amihez kapcsolódhattam volna, ahol azzal foglalkozhattam volna, ami hozzám közel áll, ami számomra döntő fontosságú. Ennek ellenére vagy ezzel együtt úgy éreztem, hogy az én politizálási igényeimnek elégséges, megfelelő az a politizálás, ami a szakszervezeten keresztül zajlott.

■ *Mások nem voltak ennyire egyértelműek a szerepválasztás kérdésében. Több értelmiségi a rendszerváltás után is benne maradt a politikában, de értelmiségi szerepét, szerepeit is megtartotta. Ezt mennyire látta, látja problematikusnak akár az értelmiségi, akár a politikusi szerep szempontjából?*

Voltak ilyenek is, de nem tartom problematikusnak. Azt mondanám, hogy ez természetes folyománya annak, ahogy akkor a politikai, politikusi és az értelmiségi létformák összeépültek. Nem hiszem, hogy ez olyan nagyon nagy baj lett volna. Belátni nem tudom, miért ne politizálhatnának, mondjuk, az önkormányzatok mellett olyan emberek, akik tanítanak az egyetemen. Sőt, kifejezetten jó, megtermékenyítő tud lenni ezek egymásra hatása. Az emberek egyébként előbb-utóbb eldöntötték, melyik szerepet szeretnék, választottak. Ez nem egy időben történt meg, volt, aki lassabban, volt, aki viszonylag hamar döntést tudott hozni. Én e téren olyan nagy bajt nem láttam, de lehet, hogy ez csak az én vakságom.

■ *Az tehát rendben van, ha, mondjuk, valaki véleményformálóként ír egy publicisztikát, amivel nyilán hatni kíván, miközben egyidejűleg, tegyük fel, egy párt tanácsadója, amely párt óhatatlanul része egy aktuálpolitikai kérdésről szóló diskurzusnak?*

Attól függ, miről beszélünk, sok esetben ez össze tud férni egymással. Egy tanácsadó nem kell hogy mindenben titkos tanácsadó legyen. Ha ezt köpönyegforgató módon csinálja, az persze ciki. De ha valaki integráltan vállalja azt, hogy ő egyszerre tanácsadó és publicista vagy tanár stb., tehát értelmiségi, akkor az szerintem működhet együttesen is. Ha egyiket is letagadja, amiből csúszkálás adódik, az probléma. Vagyis azt mondom, hogy nem a két pozíció párhuzamossága a probléma, hanem a csúszkálás és az eltagadás.

■ *Tehát ha tisztázzuk a szerepeket, akkor ez rendben van?*

Igen, akkor ezt lehet, én azt hiszem.

■ *Mit gondol, van felelőssége a rendszerváltó értelmiségnek és a politikusoknak abban a politikai, közéleti helyzetben, ami mára Magyarországon kialakult?*

Épp erről írok, és nehézségeim is vannak vele, így most a válasszal is nehézségeim lesznek. Röviden: igen. Azt hiszem, van felelőssége. De nagyon nehéz megmondani, főleg visszamenőleg, hogy miként lehetett volna ez máshogy, hogy kerülhette volna el a mai időkre a lejtmenetet a rendszerváltás vagy az a változás, amiből aztán az lett, ami lett. Az biztos, hogy elmaradt azoknak a szerepeknek a tisztázása, amelyeket az értelmiség vállalt, illetőleg vállalhatott volna. Rendre tisztázatlanul ma-

radtak azok a keretek, melyekben az értelmiség a társadalmi változásokért tehetett volna, dolgozhatott volna, illetőleg befolyásolhatta volna azokat. Arra gondolok, hogy amikor valaki, mondjuk, Ferge Zsuzsa megbízást kap arra, hogy véleményezzen egy szociálpolitikai tervet (amit a Gyurcsány-kormány idején láthattunk), szerződést kötnek a felek, ezáltal pedig tudják, ki mit ad és ki mit kap. Arra vonatkozóan viszont, amit a *reviewer* – jelen estben Ferge Zsuzsa – következtetésként levon, szakmai javaslatként megfogalmaz, már nincs semmiféle garancia, hogy a megfogalmazottak megfontolásra vagy elfogadásra is kerülnek. Vagyis arra vonatkozóan, hogy a politikacsinálási folyamat során mi is történik ezzel a szakmai munkával. Ez soha nem volt tisztázott. Nem volt tudható, mire is kell ez az értelmiségi munka. Ebben az értelemben részben a politikai intézményrendszer felel azért, hogy az értelmiség nem töltötte be a jó értelemben vett kritikai és politikacsináló szerepét. A szereptisztázatlanságnak egy másik része, hogy volt ugyan példa rá, hogy a kormányzat vagy egy önkormányzat valamilyen módon ötleteket gyűjt annak érdekében, hogy valamit megoldjon, de ez ad hoc történt, és nem úgy, hogy kimondatott volna, hogy ezért XY felel mint szakmai vezető: amit ő lerak az asztalra, azt elfogadjuk, és nem akarunk beleszólni, mit és hogyan csinál a szakmai munkája során. Ez teljesen elképzelhetetlen a hazai politikai rendszerben. Nem felmenteni akarom az értelmiséget, de nagyon sok ilyen bizonytalanság és katyvasz vette és veszi körül mindmáig az értelmiségi munkát, aminek következtében komoly hatást kifejteni nem lehet. Ehhez jön még az a nem elhanyagolható tényező, hogy az értelmiség jelentős része megcsalatva érezte magát a rendszerváltás folyamata miatt. Nem abba az irányba és nem úgy mentek a dolgok, ahogy azt elképzelték, ahogy arra készültek: példának okáért még csak az a kultúra sem alakult ki, hogy a politikai pártok respektálják egymás létét és tevékenységét. Így a kedv, a lendület is elfogyott: minek csinálni bármit is, ha semmiféle hatást nem tudok gyakorolni. Azt azért hozzá kell még tennem, nem mindegy, hogy a nagypolitikáról vagy a helyi politizálásról beszélünk, mert utóbbi esetében sokkal több hatása volt az értelmiségnek; gondolok itt a városfejlesztésekre, az iskolafejlesztésekre – itt valamekkora hatást el lehetett érni.

■ *Azt mondja, nem voltak tiszták a szerepek, nem zajlottak le a szereptisztázások Pontosan mely szerepeket érti ezen?*

Több mindent, csak hogy egy egyszerű elemet említsek: ha én egy munkát elkezdek, akkor szeretem tudni, mik annak a körvonalai, hova ágyazódik be, mihez kapcsolódik, mi lesz a sorsa, mint a koncepció kitalálójának van-e módom kontrollálni ezt a sorsot. Ezek a kérdések rendre nem tisztázódtak, tisztázódnak.

■ *Tehát amikor elkészít egy szakmai anyagot állami, politikusi megbízás alapján, az becsatornázódik a politikába, de nem tudja, mi történik vele, és nincs semmiféle visszacsatolás a politika részéről?*

Igen, pontosan.

■ *Ez mára sem változott? Nem tisztult le, miként segítheti egymást, miként működhetne együtt értelmiségi és politikus?*

Nem, ez változatlan.

■ *Ha már a jelenre tértünk: kell ma az értelmiség?*

Értelmiség nélkül nagy baj lenne egy társadalommal. Valakiknek be kell töltenie ezt a viszonylag széles látókörű és kritikai funkciót, mert különben irány nélkül marad a társadalom. Tehát persze, mindenképp szükség van rá. Ha azt kérdezi, hogy arra szükség van-e, hogy az értelmiség politizáljon, akkor azt mondanám, attól függ. Ha vannak olyan feltételek, akkor jó, ha nincsenek, akkor nem jó.

■ *Tudna útravalót adni, hogy hogy lehet jól értelmiséginek lenni, miként lehet jól együttműködnie a politikával?*

Az őszinte válaszom az, hogy nem. Nem látom, hogy lehet a mostanra kiépült struktúrát és a kiépült féloldalas szerepeket megbirizgálni, átalakítani. Nem tudnék tanácsot adni.

NÉVJEGY

Szalai Júlia (1948) szociológus. A Móricz Zsigmond Gimnázium zenei tagozatú osztályában érettségizett. 1966-ban a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tervmatematika szakos hallgatója lett, ahol 1971-ben szerzett diplomát. Szakdolgozatát a korai angol szociálpolitika kialakulásáról írta. 1967-től kérdezőbiztosként vett részt Ferge Zsuzsa,

majd Kemény István empirikus kutatásaiban, amelyek a munka mellett egy igen fontos szociológiai szakmai képzést is adtak. 1986-ban lett a szociológiatudomány kandidátusa, 2007-ben elnyerte az MTA doktori fokozatát is. 2019-ben az MTA levelező tagjává választották. 1973 óta dolgozik az MTA Szociológiai Kutatóintézetében, 1987-től 2004-ig tudományos tanácsadó, 2003-tól a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetének professor emeritusa. Az ELTE-n 1978, a CEU-n 1992 óta tanít, de több hazai és külföldi egyetemen, főiskolán (Wesley János Lelkészképző Főiskola, glasgow-i Strathclyde Egyetem, University of Glasgow, UCLA) is tanított. A *Holmi,* az *Esély* és a *Szociológiai Szemle* szerkesztőjeként is tevékenykedett. Részt vett a Szabad Kezdeményezések Hálózatának megalakításában, szerzője *A rendszerváltás programjá*nak. Főbb kutatási területei: gazdaság és társadalom a késő Kádár-rendszerben és a rendszerváltás időszakában, a szociálpolitika története, kisebbségi jogok, a romák helyzete Közép-Kelet-Európában, a szociális biztonság és a szociális szolgáltatások.

Az interjú a 2020. január 21-ei beszélgetés szerkesztett változata.

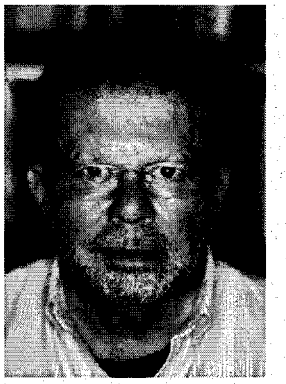

Hann Endre

■ *Mit jelent számodra az értelmiség fogalma, mi jut eszedbe, amikor ezt a szót hallod?*

Az jut eszembe, hogy ez egy nagyon zavaros fogalom. Talán előfordult, hogy én is használtam szociológiai fogalomként, iskolai végzettségi kategóriaként, valamiképp a diplomás szinonimájaként – noha a diploma nem jelenti automatikusan azt, hogy valaki értelmiségi. Meglehet, hogy egy komoly szakmai vitában nem volna védhető, de számomra a legfontosabb értelmiségi ismérv a kritika, a kritikai attitűd. Azért van bennem bizonytalanság, kétely ennek jogosságával kapcsolatban, mert ha ez a definíció része, akkor miért használjuk olykor a „kritikai értelmiség" jelzős szerkezetet? Mégis azt mondanám, hogy értelmiséginek lenni kritikai és egyfajta örök ellenzéki attitűdöt jelent. Akkor is ellenzéki, ha kormánypárti, mert pont az az értelmiség dolga, hogy minden helyzetben kritikusan viszonyuljon a fennálló rendhez. Ezenkívül azt is jelenti számomra értelmiséginek lenni, hogy az illető a közélet iránt elkötelezett, érdeklődő, lehetőségei szerint aktív, például felszólal, ha kell. Vagyis hiába diplomás, ha csak „szakbarbár", akkor nem értelmiségi. Én is lehettem volna szakbarbár, ugyanis volt olyan pillanat az életemben, amikor úgy tűnt, igazán pszicho-

lógus leszek. Alapvetően azt hiszem, taoista vagyok, abban az értelemben, hogy nem törekszem nagyon, inkább elfogadom, amit hoz az élet, a szerencse, vagy mindegy, minek nevezzük. Jobban belegondolva, talán ekkor sem lettem volna szakbarbár, mivel a pszichológiában is leginkább az érdekelt, amit Carl Rogers[100] az élete kései szakaszában a nemzetközi politikában tett, ahogy a közel-keleti megbékélésért dolgozott. De végül más szakmám lett, ami gyakorlatilag a közéletben zajlik, így óhatatlan volt az értelmiségi út, lét. Noha az utóbbi 30 évem a visszafogottságról szólt, mert a Medián reprezentánsaként nem állhatok elő önálló politikai állásponttal, ma ezt egyre többször megszegem. Egyrészt mert egyszerűen nem lehet szó nélkül hagyni, ami ma itthon van, másrészt mert nekem már mindegy.

A definícióhoz tartozónak mondanám még a kritikai és ellenzéki attitűd mellett a széles körű általános műveltséget mint értelmiségi ismérvet. Apám ebben is minta nekem: vegyészmérnök volt, berlini diplomával, német, angol, francia és román – erdélyi volt – nyelvtudással, remek könyvtárral, érdekelte a szépirodalom, a legmodernebb is, a kultúrtörténet, a régészet, a társadalomtudományok. Ha pedig olyan idők lettek volna, biztosan politizált is volna, de mivel utálta azt, ami volt, nem politizált. Fiatalon kommunista lett, majd nagyon hamar kiábrándult, azon kevesek közé tartozott, akik már a Rajk-pernél észrevették, hogy valami nagyon nem stimmel, ettől kezdve dühödten utálta a Kádár-rendszert. 1976-ban halt meg, és máig fájdalmas, hogy milyen sok mindent nem ért meg a készülődő változásokból, például még a halála évében a lengyel munkásmozgalom születését.

■ *Ha a rendszerváltás időszakát nézzük – amit most tekintsünk tágabban, a '70-es évek végétől kezdődően, amikor elkezdtek mozgolódni egyes ellenzéki társaságok –, mit jelentett ekkor értelmiséginek lenni?*

Ezekben a társaságokban nyakig benne voltam. Most pedig könnyű a helyzetem, mert Szénási Sándor kedvéért[101] kicsit végig is gondoltam ezeket az időket. Az ellenzékiség – amit nem akarok teljes mértékben az értelmiséggel azonosítani, de elválasztani sem tudom tőle – egyik korai

[100] Carl Rogers (1902–1987) pszichológus, a pszichoterápiás kutatás egyik alapítójának tartják.

[101] A beszélgetés napjának délelőttjén került sor a *Szabadság, elvtársak!* Hann Endrével készült beszélgetésének felvételére, mely 2020. január 31-én 19:00-kor került adásba a Klubrádión. https://www.klubradio.hu/adasok/sokan-megijedtek-orban-89-es-beszedetol-110971 (letöltés: 2020. augusztus 1.)

és rendkívül jelentős momentuma volt az 1977-es, majd az 1979-es nagy tiltakozás, a Charta 77. Hatalmas bátorság volt az a célkitűzés, hogy sok embert elérjenek, olyanokat is, akik nem marginalizálódtak, nem kerültek a rendszer perifériájára. Ebbe a körbe én is belekerültem. Ma úgy mondják, 250 értelmiségi írta alá, de ennél ez vegyesebb csoport volt, talán még munkások is voltak benne, mégis, aki ezt aláírta, az ezzel a tettel szerintem értelmiségi lett, mert fontosnak tartotta a cseh értelmiség melletti kiállást. Vagány dolog volt tehát az aláírás, de úgy is fogalmazhatnék, hogy felelőtlen, ugyanis többeknek az állásába került.

Ami pedig a tartalmat illeti, szerettem, hogy ezekben a petíciókban nem az az egyébként gyakran használt kifejezés szerepel, hogy „kérjük", ezt én már egy enyhe meghunyászkodásnak tekintem. Itt ugye két petíció ment, egy az Elnöki Tanácsnak, egy pedig Kádárnak. Sokan aláírták mindkettőt, én is. Az egyikben az állt, hogy „tiltakozunk" és „követeljük", a másikban pedig az, hogy szükségesnek véljük, hogy Ön, tekintélyét latba vetve, lépjen fel. Se nem „kérjük", se nem „felszólítjuk", mert az meg túl durva lenne… Ez akkor értelmiségi tett volt, vagy valamiképp értelmiségivé váltál általa. Magamnak nem volt kétségem afelől, hogy én értelmiségi vagyok, ahogy a barátaim nagy része is az volt, de azért nem minden diplomás ismerősöm vagy barátom volt értelmiségi.

■ *Mi különböztetett meg titeket, mitől voltatok ti értelmiségiek?*

A közélet – bármennyire nem szeretem ezt a szót – és a politika nagyon érdekelt minket. Bár kérdezőbiztos voltam, előtte mindenféle egyéb állásom is volt: voltam segédmunkás, könyvesbolti eladó, de például itt is értelmiséginek tartottam magam, mert tudtam beszélni a vevőkkel a könyvekről, tudtam, miről szólnak. Olvasó, a világra nyitott ember voltam, pedig diplomám csak évekkel később lett.

■ *Az a típusú mozgalmi szerep, amit ekkor az ellenzéki értelmiség, illetve a tágabban vett ellenzék vállalt, szükségszerű szerepvállalás volt?*

Mit jelent az, hogy szükségszerű? Az, ami megtörténik, mindig szükségszerű. Magamat nem tekintem különösebben bátor embernek, nem is tudom, hogy szeretem-e ezt a kategóriát, de azért világéletemben jellemző volt rám, hogy „benne voltam a buliban". Korábban sajnos tényleg sok kamaszos marhaságban is benne voltam, de 1979-ben már egy komoly, politikai jellegű intézményben dolgoztam, és akkor azért kellett né-

mi bátorság ahhoz, hogy aláírjak. De nem sokat teketóriáztam. Miközben rengetegen milyen szövegekkel bújtak ki az aláírás alól! Ha valaki azt mondja, hogy nekem megélhetés kell, két vagy három gyerekem van, és nem kockáztathatok, az korrekt. A mellébeszélés nem. Hogy szükségszerű volt-e? Szerintem szükségszerű volt. Ez a mozgalmi szerepvállalás együtt járt, vagy inkább hozzájárult a rendszer gyengüléséhez, hatottak egymásra: a gyengüléstől felbátorodtunk, a fölbátorodástól (is) gyengült a rendszer. Tudjuk, hogy nem mi magunk döntöttük meg, hanem Gorbacsov meg egy sor más politikai, nagyhatalmi tényező, de azért picit mi is tettünk érte. Azért is volt szükségszerű, mert ugye hiányzott a polgárság, illetve valódi politikusok sem voltak a Kádár-korszakban. A nagy elődök persze hatottak, rám például Bibó különösen. Elég hamar a kezembe került *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága,* ami felnyitja az ember szemét. De a már említett bátorság mellett szerencse is kellett, amiből nekem ki is jutott. Ha például azt nézzük, hogy 1979-ben úgy írtam alá, hogy az egyik legpolitikaibb intézményben volt állásom, és csodával határos módon nem rúgtak ki, nem tört derékba a pályám – amiről persze akkor még nem tudtam, hogy ez az én pályám. Végül 20 évet töltöttem abban az intézetben, majd megalapítottam néhány kollégámmal az első független magyar, magánközvélemény- és piackutatót. De ha akkor kirúgnak – amire volt esély –, ki tudja, mi lett volna belőlem.

■ *Ezzel rá is tértél a következő témánkra, a saját történetedre. Hogy kerültél kapcsolatba a demokratikus ellenzékkel pszichológusként?*

Azt végeztem, igen, de nem pszichológusnak készültem. Ugyanis olyan rossz volt a középiskolai múltam, nem is tanulmányi, hanem magatartási értelemben, hogy nem volt esélyem az egyetemi továbbtanulásra. Volt ugyan egy kísérletem, felvételiztem Szegedre, magyar szakra, mert az irodalom mindig is vonzott, de nem sikerült. 1969-ben úgy vettek föl a Tömegkommunikációs Kutatóközpontba, hogy nem volt egyetemi végzettségem, pedig kellett volna, még a kérdezőbiztosi munkakörhöz is. Innen datálódik az én pályám anélkül, hogy tudatos törekvésem lett volna erre az útra, erre a karrierre.

■ *Tehát a gimnázium után kezdtél kérdezőbiztosként dolgozni?*

Nem, mivel a gimnáziumban nem voltam példamutató diák, kissé deviáns voltam, fegyelmi okokból magántanuló lettem, és ahogy már utaltam

is rá, többek között könyvesbolti eladó voltam, előtte meg raktári segédmunkás egy csokoládégyárban. Később a MASPED nevű szállítmányozási vállalatnál dolgoztam. Mivel tudtam németül, és nagyon elégedettek voltak velem, ha akkor ott maradok, lehetett volna belőlem akár külföldi-kirendeltség-vezető valamelyik nagy európai kikötővárosban, mondjuk, Hamburgban. De ahhoz azért mindenféle politikai feltételt is teljesíteni kellett volna, ami nekem aligha ment volna. De a MASPED-nél minden nagyon jól alakult, jól éreztem ott magam, amikor megláttam egy hirdetést – ez is sorsszerű volt, vagy mondhatnám véletlenszerűnek is. Az akkor legjobb újságnak számító *Magyar Nemzet*ben láttam, hogy egy rejtélyes hirdető „tömegkommunikációs kutatóközpont" jeligére keres társadalmi kérdések iránt érdeklődő fiatal diplomásokat kérdezőbiztosi munkakörbe. Volt hasonló területen szerzett tapasztalatom, ami furcsán össze is ért hamarosan, mert mikor jelentkeztem, kiderült, hogy ez a kutatóintézet a Magyar Rádióban jött létre. Korábban egy, a rádióújságban megjelent hirdetés nyomán önkéntesként – amit akkor úgy mondtak, hogy társadalmi munkában – vállaltam hasonló munkát, mert nagy rádióbolond voltam. Az volt a feladatunk, hogy kérdőíveket töltessünk ki a környékbeli emberekkel a rádióműsorokra vonatkozóan. De az osztálytársaimmal is sokszor szórakoztunk – biztos mások is, tehát nem állítom azt, hogy ez különleges – kérdőíves játékokkal, toplistákkal, grafikonokat is csináltunk, hogy a luxembourgi rádióban melyik Beatles-számnak hogy alakult a helyezése. Tehát volt bennem vonzódás az efféle tevékenység, gondolkodásmód iránt. Úgy kezdtem a bemutatkozó levelemet, hogy ha ragaszkodnak a megadott feltételekhez, akkor akár szemétkosárba is hajíthatják a jelentkezésemet. Nem így történt. Egy bizottság fogadott, meghallgattak mindenkit, aki egyáltalán szóba jöhetett. A felvételem kissé nehézkes volt, mert a személyzetisnek nagyon nem tetszettem a „priuszaimmal", de végül sikerült. Bekerülve mindenképpen akartam egyetemre menni, akkor volt egy olyan lehetőség, hogy egyéni levelezőként ezt megtegyem. Ez egyszakos képzés volt, bizonyos tárgyakat nem is kellett felvennünk, például oroszt, honvédelmi ismereteket, testnevelést; a fő feltétel pedig az volt, hogy a munkahely igazolja, miszerint vállalja, hogy heti pár órát távol lehetek. Így végeztem el a pszichológia szakot. Meg kell említenem Mérei tanár urat,[102] aki rendkívüli hatással volt rám már jóval azelőtt, hogy Ro-

[102] Mérei Ferenc (1909–1986) pszichológus, pedagógus, hálózatkutató.

gers munkásságát megismertem. Bekerülve hozzá, részt vettem önismereti csoportban, később pszichodrámaképzésen. Jóval később volt, mikor Magyarországra jött Rogers, és én elkezdtem rogersi pszichológiával, az úgynevezett személyközpontú szemlélettel foglalkozni. Nem mondom, hogy semmit sem tudtam róla, de nem voltam nagy elkötelezettje. A magyarországi látogatásakor összebarátkoztam több rogersista szakemberrel, majd ennek az érdeklődésnek köszönhetően 1986-ban ki is jutottam Amerikába Soros-ösztöndíjjal. Ha akkor nem lett volna olyan közel a rendszerváltás, valószínűleg ezt a pályát választom – azt hiszem, jó lettem volna benne. Különösen a nagycsoportok irányításában, moderálásában működtem jól, ami később – bár más formában, de – visszaköszönt az életembe. Többször voltam ugyanis levezető elnök az SZDSZ különböző rendezvényein. A legnagyobb ilyen feladatom az SZDSZ első küldöttgyűlése volt a Corvin moziban, a legkülönlegesebb pedig, még korábban, az volt számomra, amikor 1988. május 1-jén a Hági sörözőben megalapítottuk a Szabad Kezdeményezések Hálózatát. Komoly kihívás volt egy-egy ilyen esemény levezénylése. Valójában Kis János volt, aki nagyon bízott abban, hogy ezt jól csinálom, és ő kért fel ezekre. A demokratikus ellenzékhez több szálon is kapcsolódtam, bár sohasem voltam vezető alakja. Kenedi János iskolai haverom volt, nem mondanám, hogy szoros barátok voltunk, azok csak később, a gimnáziumi években lettünk. De együtt csináltunk csibészségeket, ahogyan akkoriban mondtuk, amolyan „huligánok" voltunk, farmerünk volt, hosszú hajunk, a „Kalefnak" becézett Moszkva téren találkoztunk. Elsősorban Kenedi által ismertem meg később a demokratikus ellenzék figuráit, lettem része ennek a társaságnak, de vezető szerepet nem töltöttem be, inkább a háttérben maradtam, már csak az állásom miatt is. Érdekes volt viszont, hogy a munkahelyem révén is alakultak az ellenzéki kapcsolataim, többen bejártak ugyanis hozzánk: a már említett Kenedin kívül például Demszky Gábor, Szilágyi Sándor, azaz Saci. Az egyre gyakoribb petíciók alkalmával olykor mérlegeltük is, hogy aláírjam, vagy ne írjam, mert ha kirúgnak, akkor baj van, ugyanis több foglalkoztatási tilalommal sújtott embernek adtam alkalmi munkát, elsősorban szociológiai felméréseknél vagy médiatartalom-elemzéseknél alkalmazott kódolást. A Charta '79-es aláírása ezért is volt különösen kockázatos vagy inkább vakmerő húzás részemről (különösen mivel akkor már családom, gyerekem is volt), de megúsztam. Érdekes hely volt ez az intézet, sokat dolgoztunk a pártnak, de nem kellett párttagnak lenni. A Rádiónak amolyan fő-

osztályszerű egysége voltunk. Összesen hárman írtuk alá ebből a hatalmas szervezetből, a TK-ból egyedül én. Betlen János volt a másik aláíró, aki a külpolitikai adások főszerkesztőségében volt akkor, a harmadik pedig Báron György, aki – ha jól emlékszem – a kulturális osztályon dolgozott. Pontosan ma sem tudom, miért nem rúgtak ki, de az biztos, hogy az intézeti főnökeim kiálltak mellettem, talán azért is, hogy elkerüljenek egy nagyobb botrányt. Ugyanis a kollégáim valószínűleg nem hagyták volna szó nélkül, ha kirúgnak. Népszerű voltam, klasszikusan, „alulról jövő módon" választottak meg szakszervezeti vezetőnek. A későbbi pályafutásomnak döntő pillanata volt, amikor 1988-ban megalakult a TDDSZ,[103] amelynek kezdettől vezetőségi tagja, majd ügyvivője voltam. Ez is sorsszerű volt, tudtam, hogy készülődik, ismerősök dolgoztak az előkészítésében, követtem a fejleményeket, de nem vettem bennük részt, csak örültem, hogy lesz. Az alakuló ülésen különböző testületek megválasztására is sor került, máig nem tudom, ki, de valaki bekiabálta a nevem a jelölésnél, így lettem a választmány tagja. Jó kis szakszervezeti harcos voltam, de szerintem mindvégig értelmiségiként. Ekkor még mindig nem tudtam biztosan, mi leszek, mi az én utam. Csak később vált világossá, amikor eldöntöttem, hogy nem leszek politikus, hanem folytatom a szakmámat.

■ *Ez egy fontos kérdés, de menjünk még vissza az időben. Mit csináltál a demokratikus ellenzékben? Azt mondod, nem voltál vezéralak...*

Semmiképp sem, ott dolgoztam ebben a pártállami közvélemény- és médiakutató (akkor tömegkommunikációnak mondtuk) intézetben, ez volt a fő tevékenységem. De szamizdatot terjesztettem. Ez szintén anekdotikus adalék: volt egy kedves kolléganőm, aki munkahelyi könyvterjesztő is volt, amikor abbahagyta, nekem adta át, és ez nemcsak azért volt jó, mert hozzájuthattam a szétkapkodott sikerkönyvekhez, de ennek keretében szamizdatot is árultam az „alsó polcról". Konspiratív módon részt vettem a *Beszélő* szerkesztői és a nyomdászok közötti kapcsolattartásban. Álnéven írtam is a szamizdat *Beszélő*be, volt, hogy vezércikket is, Reményi Szilárd szerzői álnéven, Csernobil után. Volt egy nyilvánosságra nem került felmérésünk a témában az állami kutatóintézetben, és ha nem is

[103] A Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetét a tudományos kutatóintézetek politikai célzatú megfélemlítése elleni fellépés hívta életre 1988-ban. (Részleteseben ld. a Szalai Júliával készült interjúban.)

annak az eredményeit írtam meg azonosítható módon, de a következtetésekre részben azok adtak támpontot. Csernobil az átlagemberek számára is megmutatta, hogy nincs helye a rendszer gorbacsovi reformja iránti illúzióknak. Ha azt kérdezed, milyen a felelős értelmiségi magatartás, akkor az életemnek ezt a szakaszát, minden álszerénység nélkül, ebbe a kategóriába sorolom.

■ *Aztán ezek a tevékenységek odáig vezettek, hogy* A rendszerváltás programjának *is a szerzője lettél.*

Inkább úgy fogalmaznék, hogy részt vettem az elkészítésében, de valóban a szerzők között szerepel a nevem. A szakmai háttér leginkább abban mutatkozott meg, amikor a négyigenes népszavazásra készült az SZDSZ, és én szorgalmaztam, hogy ne a könnyen kínálkozó tagadás legyen a népszavazás formája, hanem az *igent* mondás. A közvélemény-kutató szakma egyik közhelye, hogy ha valakinek nincs határozott véleménye, hajlamosabb az igent választani, mint a nemet.

■ *Ez már a rendszerváltás szűken vett időszaka, amikor eldöntötted, nem leszel politikus. Ez mikor jött el, és mi határozta meg a döntésedet?*

Hogy mi volt, ami meghatározta a döntésem? Csak valami jó ösztön lehetett. Mert azóta is gondolkodom sokszor ezen, és valamiféle elégedettséggel tölt el, hogy nem maradtam benne a politikában, mert akkor az SZDSZ-ben lettem volna, aztán mi lett volna...

■ *De az SZDSZ-nek tagja voltál?*

Alapító tagja voltam, az országos tanácsnak is voltam tagja. Leginkább az intézet végnapjaiban voltam politikailag aktív, amikor nagyon kiéleződtek a konfliktusok az igazgatóval, és változóban voltak az erőviszonyok. Ekkor csöppentem bele a TDDSZ-be, és annak az élére állván az intézeten belül megszerveztem az ellenállást, a szabad szakszervezetet, hogy szembeforduljunk az igazgató átszervezési őrületével és hatalmi játékaival. Ez nyilvánosságot is kapott, nagypolitikai vonzata is lett, mert felvettük a kapcsolatot Pozsgayval, aki államminiszterként felügyelte a Magyar Közvéleménykutató Intézetet.[104] Az igazgató viszont Grósz Károly embe-

[104] A Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1988. július 1-jétől Magyar Közvéleménykutató Intézet, bevett rövidítésben: MKI néven folytatta tevékenységét.

rének számított. Ebből a történetből adódott, hogy a politikai pályán is lenne keresnivalóm, hogy akár politikai karrierbe is kezdhetnék. De közben felismertük, hogy itt pluralizmus lesz, többpártrendszer, szabadpiac, és néhány kollégámmal elkezdtünk azon spekulálni, mi lenne, ha alapítanánk egy magáncéget. 1989 nyarára érett meg a döntés, és ekkor a politika, illetve a szakma közül az utóbbit választottam. Arra nem emlékszem, hogy a döntést mennyi ideig mérlegeltem, de nem sokat spekuláltam ezen, valahogy adta magát, hogy csináljunk egy céget. Az pedig már evidens volt, hogy ha cég van, akkor én nem lehetek SZDSZ OT-tag, sem más. Ha a politikai utat választom, talán képviselő is lehettem volna. De maradtam a szakmánál, ami kihívást jelentett sok szempontból: szabadpiac, piackutatás, többpártrendszer, szavazási kutatás stb. Ma is azt mondom, jól döntöttem, nem bántam meg.

■ *Sosem merült fel, hogy azért jó lenne picit belekóstolni a politikusi létbe?*

Nem, nem. Néha szoktunk a feleségemmel viccelődni, hogy azért egy köztársasági elnöki posztot, azt el tudnék képzelni. Komolyra fordítva: egyáltalán nem vágyom a politikusok közé, ez elmúlt, ahogy az SZDSZ is elmúlt. Különben is, nem jó keverni a dolgokat, az értelmiségi nem politikus. Mégis sokan beleugrottak a politikába, aztán ez az SZDSZ és az értelmiség tragédiája is lett, kiváltképp a szabaddemokratáké. Az SZDSZ életét több értelmiségi is megkeserítette.

■ *Valóban, egyetértek, hogy az értelmiségi és a politikusi szerep nem keverendő, ahogy azzal a megállapítással is, hogy nem mindenkinek volt ez ilyen egyértelmű. Szerinted mennyire volt problematikus e szerepek összecsúszása?*

Nagyon, és máig nagyon problematikus. Nem jó, ha szalonokban dől el, ki legyen a miniszterelnök, ma pedig kiváltképp más már a környezet, mint a '70-es években, és a politikacsinálás a politikusok feladata. Mégis van bennem bizonytalanság, mert úgy vélem, a politikai gondolkodásban, a helyzetelemzésben van helye az értelmiségnek. Meg kellene találni a jó formát, a jó fórumot, ahogy, illetve ahol az értelmiség segítheti a politikát, a politikusokat. Mondok egy példát. A politikus nem vállalja, hogy kiálljon a cigányok diszkriminációja, kirekesztése ellen, mert fél a szavazatvesztéstől. Itt nyílik tere az értelmiséginek, akinek nincs ilyen kötöttsége, csak a lelkiismeretére hallgat, és maga válik a társadalom lelkiismeretévé.

Az volt a kérdés, hogy problematikusnak tartom-e, hogy az értelmiség belepofázik a politikába?

■ *Igen, hogy direktben kívánják a politikát és a politikusokat befolyásolni.*

A mára vonatkozóan azt mondanám, nagyon súlyosnak tartom a Facebook-problémát, mert ott egyszerűen mindenki mindenbe beleszól, és mindenki nagyon okosnak gondolja magát. Nem tudom, mekkora probléma ez, de én problémának érzékelem, hogy kinyilatkoztatások vannak, hogy mindenki úgy érzi, ő az, aki megmondja a tutit. Félreértés ne essék, nagyon nagy híve vagyok a Facebooknak, csak ebből a szempontból tartom néha kártékonynak, hogy az értelmiség valódi cselekvés helyett itt éli ki az önmegvalósítását.

■ *Szerinted mi lenne az értelmiség feladata ma? Egyáltalán: kell ma az értelmiség?*

Az biztos, hogy teljesen rendben van, hogy vannak publicisták. De megszűnt a klasszikus értelemben vett sajtó, aminek korábban óriási szerepe, jelentősége volt. A mai szétterülő információs zaj már nem működik ugyanúgy. Néha úgy érzem, talán nem is kell már az értelmiség. De azért kell, kellene. Valahogy nem vagyok kibékülve azzal, ahogy ez ma van, például vannak a pártoknak elkötelezett, pártoktól fizetést húzó elemzők, akik függetlenként is feltűnnek, ez etikailag rendkívüli mód megkérdőjelezhető. Vagy ott vannak az írók. A XIX. században egészen más volt az írói szerep, ami mintha mára politikai értelemben kiüresedett volna, noha egyesek igényt tartanak rá – mindkét oldalon. Igazán nagy író, aki egyértelműen vállalt közéleti szerepet az elmúlt időkben, talán csak Konrád György és Esterházy Péter volt, de lehet, hogy nem vagyok elég tájékozott, ráadásul ez az „igazán nagy író" meglehetősen szubjektív. Nem tudom, lesz-e még hasonló, bár abban is bizonytalan vagyok, hogy kell-e, lehet, hogy egyszerűen más idők vannak már. Ugyanakkor megint kezdünk egy olyan túlkontrollált világban élni, amikor muszáj lesz megkeresni az ellenállás formáit. Például a szolidaritás nem hangzott még el a beszélgetés során, pedig ez a demokratikus ellenzéki időkben borzasztó erős volt, a véd- és dacszövetség, ahogy mondani szoktuk. Ma is szükség lenne erre, ebben lenne politikai lehetőség is. Bár konkrét tanácsot nem tudok adni a fiatal értelmiségieknek, de előbb-utóbb meg kell találniuk azokat a szerepeket, formákat, amelyek ellene hatnak azoknak az erőknek, amelyek

most az értelmiség ellen törnek. Nem tudok mást mondani, mint hogy ellenállásra van szükség. Mindenkinek a maga kis területén, szerepében, lehetőségeivel – megpróbálni ellenállni és szervezkedni. Eljött az idő erre.

■ *Ha már a jelenünkhöz értünk, szerinted van felelőssége a rendszerváltó elitnek, értelmiségnek és politikusoknak abban, ami ma körülvesz bennünket politikai téren?*

Mindenkinek mindig van felelőssége, mindenkinek megvan a maga történelmi felelőssége. De utálom, amikor azt mondják, hogy Gyurcsánynak köszönhetjük Orbánt, meg hogy az SZDSZ-nek köszönhetjük Gyurcsányt és Orbánt és mindent. Ez nem ilyen egyszerű, itt van egy történelmi folyamat, amelynek során természetesen történtek hibák, követtek el hibát a folyamatban részt vevő szereplők, de hajlamos vagyok azt gondolni, hogy a dolgok szükségszerűen is alakulnak, és vannak, amiken túl kell esnünk.

NÉVJEGY

Hann Endre (1946) pszichológus, közvélemény-kutató. Az érettségit követően volt raktári segédmunkás, könyvesbolti eladó, majd egy szállítmányozási vállalattól pályázott az 1969-ben alakult Tömegkommunikációs Kutatóközpont (TK) által meghirdetett kérdezőbiztosi állásra. Az intézetbe bekerülve kezdett egyetemre járni, majd szerzett diplomát klinikai pszichológusként. Tudományos segédmunkatárs, később tudományos munkatárs és tudományos titkár volt a TK-ban. A rendszerváltás hajnalán, 1989-ben egyik alapítója volt a szakma első magánvállalkozásának, a Medián Közvélemény- és Piackutató Intézetnek, melynek ma is vezetője. A demokratikus ellenzék tagjaként szamizdatot írt és terjesztett, aláírta a Charta '77-et, *A rendszerváltás programjának* egyik szerzője. A TDDSZ-nek, a Nyilvánosság Klubnak, a Szabad Kezdeményezések Hálózatának és az SZDSZ-nek is alapító tagja volt.

Az interjú a 2020. január 31-ei beszélgetés szerkesztett változata.

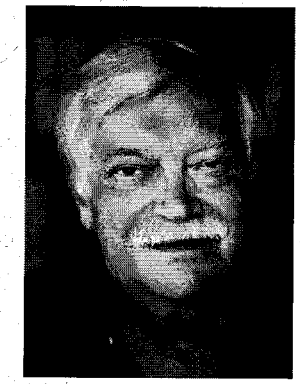

Szelényi Iván

■ *Hogy van? Az elmúlt két hónap sok veszteséget hozott...*[105]

Köszönöm, megvagyok. Úgy tűnik, rajtunk a sor, eljön értünk a kaszás. Bár Rajk Laci jóval fiatalabb, nem volt még itt az ideje – pont ezt írtam meg most az *ÉS*-ben, egy személyes hangvételű búcsúban.[106] Gyurival nagyon közel voltunk egymáshoz, de aztán én elmentem egyetemi oktatónak, és így futottam be a pályámat. Amikor elmentem, tisztában voltam azzal, hogy a Gyurival való, csaknem házastársi intellektuális kapcsolatunk felbomlik. Az is hozzátartozik, hogy az a szerep, ami, mondjuk, a '70-es évek elején még valamelyest vonzott, a public intellectual szerepe, arra én nem vagyok alkalmas, ezt felismertem, és azt mondtam, belőlem szaktudós lesz, és az is lett. Gyuriból pedig inkább public intellectual lett.

[105] Heller Ágnes 2019. július 19-én, Rajk László 2019. szeptember 11-én, Konrád György (akihez különösen szoros barátság fűzte Szelényi Iványt) 2019. szeptember 13-án hunyt el.

[106] Szelényi Iván: Konrád Györgyre emlékezve. In: *Élet és Irodalom*, LXIII. évfolyam 38. szám, 2019. szeptember 20. https://www.es.hu/cikk/2019-09-20/szelenyi-ivan/konrad-gyorgyre-emlekezve.html (letöltés: 2019. szeptember 20.)

Ebben nyilván az eltérő élettapasztalataink is közrejátszottak. Tehát ezen „választások" tekintetében is kicsit eltávolodtunk.

■ *Amikor 1975-ben megtörtént az ominózus kitessékelés vagy talán inkább kiutasítás, opció volt valamilyen formában a maradás? Ha volt helye a mérlegelésnek, mi volt az, ami arra késztette, hogy most menni kell?*

Számomra nem volt lehetőség a maradásra. Pontosan ugyanúgy zajlott a történet Gyurival, mint velem, ezt valahol meg is írtam:[107] egy hetet töltöttünk a Gyorskocsi utcában, és amikor kiengedtek minket, noha két különböző kihallgató tisztünk volt, mindketten szó szerint ugyanazt mondták nekünk. Vagyis hogy most megúsztuk ügyészi figyelmeztetéssel, de ha legközelebb is bevisznek, akkor nagyon sokáig fogunk maradni. Mikor kijöttem, elmentem a főnökömhöz, Kulcsár Kálmánhoz, és megkérdeztem tőle, mit gondol, ha itt maradnék, mi történne. Kálmán azt mondta, nem tudja megmondani, beszélnie kell a pártközponttal, kért egy-két napot, majd azt mondta: nézd, ha maradnál, abban az esetben itt, az intézetben nem tarthatnálak, de valahová elhelyeznének, mondjuk, egy könyvtárba – Bibóval is ezt csinálták –, és megmondanák neked, miről írhatsz, kutathatsz. Ha pedig azt nem tartod be, még a pártközpont sem tud megvédeni a belügytől. Ez volt az üzenet. Az ügyészi figyelmeztetés mellett azt is mondták Gyurinak és nekem is – a legmagasabb helyről kapott fölhatalmazásra hivatkozva –, hogy ha nem tudunk a magyar törvények szerint élni, akkor menjünk külföldre. Ennek az információnak a birtokában, illetve a Kulcsártól hallottak alapján Gyuri is, én is úgy döntöttünk, jobb, ha elmegyünk. Semmi értelmét nem láttam, hogy egy könyvtárban üljek, ahol a könyvtárigazgató mondja meg, miről és mit publikálhatok. Egy ideig Gyurival együtt jártuk a követségeket, úgy látszott, együtt megyünk el. Majd valami közvetítéssel Aczél azt üzente: meg van maga őrülve, Konrád, el akar menni, mikor maga egy magyar író, maradjon itt, és majd adunk magának meg a családjának útlevelet, jöhet-mehet. Nekem semmi ilyet nem ajánlottak. Nem maradt más választásom, mint hogy menjek. Végül így is történt, kaptam egy, úgy mondanám, útilaput, azaz olyan papirost, ami arra volt jó, hogy elhagyjam az országot, de visszza nem lehetett vele jönni. Az volt ráírva: kiadat a Magyar Népköztár-

[107] Konrád György–Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat, Budapest, 1998. Előszó: 15–16.

saság Belügyminisztériuma, érvényes a világ minden országába, kivéve Magyarországot. Őszintén megvallva, azt hittem, kapok egy rendes magyar útlevelet, a gyerekeimet azzal hitegettem, hogy hazajöhetnek meglátogatni a nagymamát karácsonyra. Nem így volt. Ők is ugyanolyan útilaput kaptak. A kisebbik lányomnak, aki imádta a nagyanyját, borzasztó megrázkódtatást jelentett ez.

Jól mutatja a mi történetünk az Aczél–Kádár-rezsim működését, miszerint Konrád sokkal fontosabb szimbolikus figura volt számukra, hiszen óriási világsikere volt – meg kell hogy mondjam, okkal – *A látogató* miatt. Fontos volt nekik, hogy ne tűnjön úgy, itt egy Szolzsenyicint kreálnak azzal, hogy Konrádot kirúgják az országból. Neki és a családjának adtak is rendes útlevelet. A felesége Párizsba, ő pedig Berlinbe ment, később is jöttek-mentek. Egyszer kiküldték hozzá Örkényt, mikor Párizsban volt, aki azt mondta Gyurinak, hogy szóltak neki, ne menjen haza, mert börtönbe fog kerülni. Gyuri erre azt mondta, nem érdekli, átmegy a határon, aztán majd eldöntik, mit csinálnak vele. Semmit nem csináltak vele. Nyugodtan publikálhatott Nyugaton, itthon semmi nem jelenhetett meg tőle 1988-89-ig, de nem bántották a nyugati publikációi, nyilatkozatai miatt, amik persze mind nagyon rendesek voltak. Én meg szépen kibandukoltam.

■ *Mernék bátor lenni azzal a kijelentéssel, hogy ez egy jó döntés volt...*

Mind a kettőnk részéről tökéletes döntés volt. Gyuri valóban magyar író volt, a nyelve elkötelezetten magyar volt, elképzelhetetlen volt, hogy ő hogy fog franciául vagy angolul vagy németül regényeket írni, minden szállal Magyarországhoz kötődött. Ezt Orbán Viktor talán nem szeretné hallani, de Gyuri egy nagyon elkötelezett magyar hazafi volt. Én meg sajnos nem vagyok egy ilyen elkötelezett hazafi.

■ *Viszont elkötelezett a tudománynak...*

Mondjuk úgy, jobban navigálok a világ különböző részein. Max Weber mondta azt, hogy a szociológusnak úgy kell írni, hogy még a kínai is megértse. Én ezt követtem, próbáltam úgy írni, hogy ne legyen kulturálisan specifikus vonala annak, amin dolgozom, hanem transzponálható lehessen különböző emberekhez és különböző kultúrákhoz – ez úgy-ahogy sikerült. Gyuri pedig megmaradt egy olyan magyar írónak, aki magyar íróként lett a világ egy rendkívül jeles írója.

■ *Volt esetleg valaha olyan érzése a '70-es vagy még inkább a '80-as években, hogy valamiről lemarad azáltal, hogy távol van Magyarországtól?*

Nem volt. Sőt, sok szempontból meg voltam nyugodva, mert láttam, miért volt jó a döntésem: semmiképpen nem akartam volna elsodródni egy politikai vagy public intellectual szerepbe, és nagyon rosszul éreztem volna magam, sőt, rettenetesen nehéz lett volna nekem akár még pszichológiailag is feldolgozni. Ebből a szempontból Gyuri és köztem volt egy nagyon lényeges különbség: Gyuri tulajdonképpen álmodozott arról, milyen is lesz, ha bekerül a Gyorskocsi utcába, ekkor minden részletét megtudta. Ez számára kaland volt. Számomra semmi kaland nem volt benne. Tele voltam irtózatos feszültséggel, egyszer rettenetes állapotba kerültem, jártam az utcákat, valahogy hazakeveredtem, de még akkor is borzalmas állapotban voltam: rettegtem attól, hogy börtönbe visznek. A feleségem kihívta Füredi Janit, aki pszichiáter volt, hogy adjon be nekem egy injekciót, hogy el tudjak aludni. Tiltakoztam, de igaza volt, az injekció segített elaludni, és megnyugodtam. Gyuri nem rettegett. Nekem viszont ebből a szempontból az a fajta disszidens lét, amiben Rajk Lacitól Demszkyn keresztül Konrádig éltek emberek, az egyszerűen pszichésen elfogadhatatlan lett volna. Ehhez képest nekem isteni helyzetem volt: ültem a tanteremben, tanítottam az ausztrál, majd az amerikai, végül pedig az abudzabi diákjaimat.

■ *Tartott valamilyen kapcsolatot az itthoniakkal, a demokratikus ellenzékkel, esetleg ők mentek Önhöz? Tudott valamilyen módon segíteni nekik?*

Nagyon kevés kapcsolatom volt velük. Gyurival próbáltam kapcsolatot tartani, de Gyuri regényíró volt, és nem levélíró. 39 évig éltünk különböző kontinenseken, sokáig őriztem a leveleimet, amíg nem volt számítógép, szerintem egy levelem nincs tőle. Én írtam neki, de ő soha nem válaszolt. Meglátogatott, nagyon jóban voltunk, semmi probléma nem volt közöttünk, én megértettem, hogy itthon maradt, ő megértette, hogy elmentem, ez rendeződött közöttünk. Az elején volt egy kis feszültség, de ez feloldódott.

Egyébként nem is nagyon illett velem barátságban lenni, úgyhogy sokan ezért tulajdonképpen megszakították velem a kapcsolatukat. Nem barátságtalanságból, csak nem akartak balhét. Aztán 1982-ben, 7 év után visszaengedtek, addigra a magyar szellemi-politikai élet egészen más irányba kezdett menni. Én pedig először Ausztráliában, aztán Ameri-

kában a baloldali, munkáspárti irányba mentem, de nem a piaci fundamentalista liberalizmus felé. Meg is lepődtek a barátaim, hogy többet beszéltem Marx Károlyról, mint korábban. Marx valóban nem létezett a referenciáim között, amíg Magyarországon éltem. Viszont mikor innen elmentem, gyakran volt Marx-hivatkozásom, mert rájöttem, hogy Marx, aki számomra haszontalan volt a szocialista társadalom megértéséhez, nagyon is hasznos forrás volt egy kapitalista társadalom megértéséhez. Tehát míg itthon az egyre radikálisabban liberális, hogy úgy mondjam, egyre inkább piaci fundamentalista liberális irányba mozdultak el a barátaim, addig én bennragadtam egy régi típusú, baloldali, labour party gondolkodásban. Számomra például Ronald Reagan jelszava, hogy „az állam nem a megoldás, az állam a probléma maga", nagy szamárság volt. Nem tudtam ezzel egyetérteni. Nem azért, mintha hittem volna az állami megoldásokban, de úgy gondoltam, hogy az elszabadult piac körülbelül ugyanannyi problémát okoz, mint az elszabadult állam. Mindig azt gondoltam, valami egyensúly kell a piaci hibákat korrigáló állam és a piac szabad mozgása között. Piacpárti voltam, csak nem az elszabadított, kontrollálatlan piacé. Nem voltam etatista, de értettem, hogy az államnak van dolga a társadalmi problémák kezelésében.

■ *Ebben a megváltozott szellemi közegben – mint említette –, a rendszerváltás időszakában mégis úgy döntött, valamilyen formában visszatér, az MTA levelező, majd rendes tagja lett. Mi késztette arra, hogy itthon is végigmenjen ezen az úton?*

Az az igazság, hogy arról, hogy Magyarországra rendesen visszajöjjek, szó nem volt. Tény, hogy 1989-90-ben felmerült a kérdés, mi is volt az én helyzetem, és voltak, akik úgy gondolták, ezen valamit korrigálni kellene. 1988-89-ig én sem publikálhattam itthon. Szalai Juli – Szalai Sándor lánya – volt az, akinek eszébe jutott, hogy Heller Ági és az én esetemben is az lehetne valamiféle rehabilitáció, ha az Akadémia tagnak választana minket. Az ő kezdeményezése az Akadémia akkori elnöke, Berend Iván számára érdekes és vonzó javaslat volt, és meg is találta a módját, hogy megvalósulhasson, így 1990-ben Ági is, én is levelező tagok lettünk. Ebben nem az volt a motiváció, hogy hazaköltözzek, akkor ugyanis még nem volt az a szabály, hogy nem lehet valaki levelező vagy rendes tag, ha nem él rendszeresen Magyarországon, ezt utána vezették be. Szerintem azért, mert Márkus Gyuri neve fölmerült a következő turnusban, hogy ő

is legyen akadémikus, és akkor valaki kitalálta, hogy Márkus Gyuri nem itt él, ne legyen levelező tag, legyen külső tag, ami azt jelenti, hogy semmi befolyása, semmi hatása nincs. Kifejezetten lex Márkusnak volt tekinthető ez a rendelkezés. Esetemben ez még nem volt így, de azért arról nem volt szó, hogy hazajöjjek. Az akadémikusi tiszteletdíjat nem vettem fel, de megkaptam a címet. A Heller–Fehér házaspár esetében viszont kimondottan előkerült a hazajövetel, ők valóban nagyon korán kezdtek nagyon sok időt itthon tölteni, gyakorlatilag hazatelepültek. Ági megtartotta az állását New Yorkban, de rengeteg időt töltött itthon, intenzíven bekapcsolódott a magyar tudományos és közéletbe. Azt hozzátenném még, hogy nagy kereslet azért nem volt irántunk, ahogy mondani szokás: sok az eszkimó, kevés a fóka. Heller Áginak nem ajánlották fel az ELTE filozófiai tanszékét, tanított, azt hiszem, Debrecenben, de nem kapott katedrát Budapesten. Bence Gyuri kapta meg Lukács-tanszékét, és amikor Bence meghalt, akkor sem ajánlották Áginak. Nekem sem ajánlottak tulajdonképpen semmit sem. Bár ha odáig eljutottunk volna, hogy ilyenről beszéljünk, a dolog azon a ponton irreálissá vált volna, amikor a jövedelem kerül szóba, mert az Akadémiának semmi esélye nem lett volna arra, hogy megközelítse azt az életszínvonalat, azt a jövedelemszintet, amit nekem egy amerikai állás biztosíthatott. Ez volt a helyzet akkor is, amikor a Collegium Budapestet Budapestre hozták. Komoly jelölt voltam az intézmény első rektori pozíciójára, Berlinbe is kihívtak, hogy milyen körülmények között vállalnám. Végül is az volt a döntő pont, hogy a Wissenschaftskolleg nem tudott volna számomra olyan jövedelmet biztosítani, ami elképzelhetővé tette volna, hogy hazajöjjek Magyarországra. Úgyhogy azt mondanám, magam sem törekedtem a hazajövetelre, de ahogy mondtam, nem is volt különösebb igény sem arra, hogy akár én, akár Heller Ági, akár más, Nyugaton aránylag jó tudományos karriert elnyert emberek Budapesten állást kapjanak.

■ *Átlépve az általánosabb szintre, egy talán érzékeny, ám Önhöz igencsak közel álló kérdést tennék fel: mit jelent az értelmiség fogalma? Mit jelent értelmiséginek lenni?*

Ez egy rettenetesen bonyolult dolog. Nem is különösebben szeretem az ilyen definíciós kérdéseket. Az a gyanúm, hogy végül is olyan rettenetesen nagy jelentősége nincsen. Ráadásul ekörül őrületes zűrzavar van, értelmiség, public intellectuals, intelligencia, professionals, man of ideas,

szóval nagyon sokféle fogalom forog. Ami minket elkezdett Gyurival érdekelni a '70-es évek elején, az leginkább az intelligencia fogalmára rímel. Ugye ez az orosz értelmiség helyzetéről szólt leginkább, egy olyan értelmiségről, amit a németek úgy mondtak, hogy Bildungsbürgertum, vagyis a kulturális tőkések, egy olyan, kulturálisan privilegizált réteg, amelyik úgy gondolta, az ő dolga, hogy a társadalomnak utat mutasson. Ez a fogalom az, ami minket Gyurival különösen izgatott – az pedig, hogy ebben Gyurival mindig ugyanazon a vonalon voltunk-e, vagy változott egy kicsit a saját munkánknak az értékelése, arról lehetne vitatkozni. Ezt igazán soha nem tudtam végigbeszélni vele. Túl érzékeny kérdés volt ez ahhoz, hogy pontosan végigbeszéljük. Számomra mindenesetre az intelligencia, tehát a forradalom viharmadara, az az értelmiség, amelyik utat mutat, amelyik kitalálja, kiből legyen miniszterelnök, meg merre kell a világnak meg a társadalomnak mennie, számomra ez volt az ősbűn. Ilyen szempontból Michel Foucault-hoz állok a legközelebb, akinek volt ez a nagyon érdekes fogalma, hogy tudás/hatalom. Azt mondta, ezt a két fogalmat nem lehet elválasztani egymástól. Tudás/hatalom egy fogalom. Akinek tudása van, vagy el tudja hitetni a társadalommal, hogy van tudása, annak hatalma van, és hatalmi vágya van. Az emberek közötti tudásviszonyok hatalmi viszonyok. Mikor mi egymással beszélgetünk valami látszólag elvont elméleti kérdésről, közöttünk egy hatalmi harc folyik. Aki olyan fogalmat tud alkotni, amely a vitapartnerét beteszi egy skatulyába, az hatalmat gyakorol a fölött, akit betett abba a skatulyába. Ilyen értelemben a tudás/hatalom. Ez nem a professzionális, nem a szakembertudás. A szakemberhez elmegyek, és azt mondom, hogy fáj a csípőm, azt mondja, talán egy protézist meg tudna csinálni. Elmondja, hogy a protézis 15 évig talán működni fog, utána ki kell cserélni, de akkor már valószínűleg nem tudja rendesen megcsinálni.

A könyvünk alapvetően arról szól, hogy van az intelligenciának egy olyan hatalmi vágya, amivel a tudáson keresztül akar hatalmat gyakorolni. Hogy ezt szerencsés volt-e összekötni az államszocializmussal, az egy másik kérdés, a könyvnek mindenesetre ennél jóval általánosabb üzenete van. Ezért volt sikerünk Németországban és főleg Amerikában. Az amerikai PhD-diákok imádták ezt a megfogalmazást, mert pontosan ezt látták a professzoraiktól, és ezt látták az amerikai public intellectualektől: hogy ezek rá akarják erőltetni a víziójukat a társadalomra. Nekik ezért ez a tudás/hatalom összekapcsolás alapvetően nem politikai összekapcsolás volt.

Ez egy olyan gondolat volt, amit a politikai jobboldalon Michel Foucault vagy a politikai baloldalon Alvin Gouldner is hasonló módon gondolkodtak, tulajdonképpen még Habermas is hasonló mód gondolkodott a '60-as évek végén, a '70-es évek elején. A könyvünkben voltaképp keresztülvágtuk a jobboldali-baloldali határt, és olyan analitikus keretet kínáltunk, amire akkor volt fogadókészség. Emlékszem, 25 évvel a könyvünk megjelenése után volt egy panelbeszélgetés Torontóban, ahol az értelmiség útja volt a téma; ott ült 5 kiváló amerikai politológus, antropológus, szociológus, és beszéltek a könyvünkről, hogy milyen nagy hatással volt rájuk, amikor PhD-diákként olvasták.

■ *Ehhez képest Magyarországon, mikor a demokratikus ellenzék „megalakult", közeledtünk a rendszerváltáshoz, ez a tudás/hatalom egyértelműen politikai keretbe került...*

Az biztos, hogy a könyvünknek volt kelet-európai reverenciája is, bár mondom, szerintem alapvetően nem Kelet-Európáról és az államszocializmusról, hanem értelmiségről, hatalomról, hatalomtól, tudástól megfosztók fölötti hatalomgyakorlásról szól, vagy legalábbis ez az érdekesebb vonulata a könyvnek. De valóban volt relevanciája a reformkommunizmus idején, amikor az uralkodó bürokrácia legitimációs válságba került, és próbálta újra legitimálni magát, ehhez pedig a tudományos szocializmus gondolata vonzó volt. Így volt ez Magyarországon, de így volt Oroszországban, Kelet-Németországban, Csehszlovákiában és másutt is. Sok értelmiségi gyakran mondta a '60-as években, hogy a szocializmus az egy nagyon jó rendszer, a baj csak az, hogy nem a megfelelő emberek vannak a megfelelő helyeken. Azt értették ezen, hogy ha megfelelő szakértő értelmiségiek lennének a megfelelő helyeken, pozíciókban, akkor mi nagyon szépen meg tudnák tervezni a társadalmat. A bürokrácia elbizonytalanodott, és kezdtek bevonni jó szakértelmiségieket a politikai döntéshozatali folyamatba. Ez megtörtént már a '70-es évek végén és aztán nagyon nyomatékosan a '80-as években; ez az, amit Szalai Erzsi úgy nevezett, hogy a kései Kádár-korszak technokráciája. Ugyanez megtörtént Németországban, Oroszországban is. Számos szakértelmiségi tényleg vonzódott ahhoz a gondolathoz, hogy valamiképp megreformálja a rendszert, az az alapötlet, hogy legyen tervezés, és ne csak az elvadult piac, nem rossz ötlet, csak ki kellene találni, miként lehet jobban csinálni. Akik erre vállalkoztak, ők voltak a reformértelmiségiek. Ők a '80-as évek közepéig nem tagadták

a szocializmust. Gyurinak is volt egy időszaka a '70-es évek végén, amikor felvállalta magára a demokratikus szocialista kifejezést: a szociáldemokráciával abszolút szimpatizált, amikor kint volt Németországban a '70-es években. Ez a másként gondolkodó, egyébként rendszerkritikus értelmiség körében meglehetősen általános felfogás volt. Úgy gondolták: mi tudjuk megcsinálni a reformokat, valahogy kibütyköljük, hogy az rendben legyen, csak demokratikus szisztémát kell kitalálni, és hozzáértő emberek kellenek. Majd 1985-86 után kezdett kialakulni az a nézet, hogy a rendszert alapjában kell megváltoztatni, szükség van magántulajdonra, a kapitalizmus kezdett jó szóvá válni. De ez a felismerés meglehetősen későn jött. Tardos Marcival – aki később piaci fundamentalista lett – beszélgettem 1984-85 táján a privatizációról, és azt mondta nekem, hogy a privatizáció lehetetlen. Azt tudjuk, hogy hogy kell a halból halászlét csinálni, de azt, hogy a halászléből halat, azt nem tudjuk, mert azt nem lehet. Az államosítást 1985-ig szinte kivétel nélkül visszafordíthatatlannak tartották. Kornai János nem szeretné ezt hallani, de meg kell vallanom, még *A hiány* című könyvét is így olvastam. Abban is volt még egy kis remény a rendszer reformálhatóságára – abban az esetben, ha a hiány megszüntethető lenne. A változás 1985 után következett be, és vált egyre inkább uralkodóvá az a gondolat, ami a köztulajdonlás és az állami intervenció radikális leszámolására törekedett, vagyis valóságos rendszerváltásra. Amikor megjelenik az SZDSZ, mi volt az első jelszavuk? Tudjuk, merjük, tesszük. Mi volt ez, ha nem egy értelmiségi, egy intelligencia nyilatkozata? Mi tudjuk, mert okosak vagyunk, meg is merjük csinálni, és meg is fogjuk csinálni. Csak ez már nem reformkommunizmus volt, hanem egy radikális piaci fundamentalista kapitalizmus. Nem lehet azt mondani, hogy a hatalmi aspirációk eltűntek volna.

■ *Ha ezt a folyamatot nézzük: a technokrácia, a rendszeren belüli reform gondolata, majd annak felismerése, hogy ez lehetetlen, szükségszerűen maga után vonta, hogy az értelmiség egyfajta vezető szerepet vállaljon magára?*

Én csak egy analitikus vagyok, nekem nem dolgom azt mondani, mi volt a jó és mi a nem jó, mit hogy kellene vagy kellett volna csinálni. Ez így alakult ki, és ebben jelentős szerepe volt annak, hogy Magyarországon összeomlott a kommunista párt. Ezért is óriási a különbség a magyar és a kínai fejlődés között. Kínában a kommunista párt megtartotta a politikai hegemóniáját, sőt ma már ismét monopóliuma van. Magyarországon a kommunista párt elolvadt, ezáltal létrejött egy hatalmi vákuum. A '80-as évek végén reménykedtem abban, hogy Magyarországon lehet egy fokozatos átmenet egy inkább piaci jellegű és inkább demokratikus társadalomba. De azzal, hogy a központi politikai hatalom elolvadt, ebbe a vákuumba valakinek be kellett lépnie. Erre volt egy fölkészült gárda, az ellenzék különböző frakciói, részben a liberális demokratikus ellenzék, részben a népnemzeti ellenzék, ők vállalták azt a szerepet, hogy kivezetik ebből a kátyúból az országot. Ez a kátyú összefüggött azzal, hogy azok, akik odáig uralkodtak – Marxot kell idéznem –, elveszítették a képességüket arra, hogy tovább uralkodjanak, és a nekik alávetettek elveszítették a hajlandóságukat, hogy engedelmeskedjenek nekik. Ezért ez forradalmi helyzet volt. Szerencsére végül nem lett forradalom. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy akik elveszítették a hatalmukat, elég nyomatékosan elveszítették, nem kellett puskatussal elzavarni őket, mentek maguktól is. És kitalálták, hogy tudják konvertálni korábbi politikai hatalmukat gazdasági hatalommá. Jó részük nem is járt rosszul ezzel az átalakulással, persze sokan rosszul jártak, sőt, voltak, akik bele is haltak a változásba, azok, akik hittek a rendszerben, például Aczél György.

■ *Kijelenthető, hogy szükségszerű volt, hogy így alakuljon, és az értelmiség valamilyen módon belépjen a politikába?*

Azt a szót, hogy szükségszerű, szociológusként soha nem használnám. Észszerű volt, hogy ez bekövetkezett. Ahogy mondtam, volt egy vákuum, ezt valakiknek, valaminek be kellett töltenie. Írtam egy könyvet a '80-as években, 1986-ban lett kész, magyarul csak 1992-ben jelent meg, a címe az volt, *Harmadik út?: polgárosodás a vidéki Magyarországon*. A '80-as évek közepén még úgy gondoltam, hogy a Kádár-rendszerben kezdett kialakulni egy kis tőkés osztály, amelyik idővel nagyobbra nőhet, és idővel még politikai jelentősége is lehet. Ezt a könyvet a háztáji gazdálkodásról, a mezőgazdaságról írtam. Ez egy nagyon érdekes társadalmi réteg volt, ugyanis sok tekintetben sikeres volt ez a háztáji gazdálkodás. De végül is szamárság volt, mert nem volt semmi politikai ambíciója, és nem volt soha elég tere ahhoz, hogy valóságos, tulajdonos tőkés osztállyá váljon. Tehát tulajdonos burzsoázia híján jönnie kellet a nemzeti vagy liberális elhivatottságú értelmiségnek, amelyiknek nem a szocializmus reformja volt a célja, hanem egy tulajdonos burzsoázia létrehozása. Ez az értelmiség pedig mintegy önmagát megszüntetve teremtette az új rendszert.

■ *Ezen észszerű történet következtében az értelmiség benyomult a politikába. Voltak, akik politikusok lettek, voltak, akik ingadoztak, mások megmaradtak értelmiséginek, vagy épp, ahogy egyszer megfogalmazta: „súgók"*[108] *lettek. Ez mennyire volt jó, mennyire húzódott el az a folyamat, amire e szerepek letisztultak, beállt egy egészséges szereptisztázás?*

Hogy egészséges-e, ebben nem merek nyilatkozni. Én csak megállapítom, hogy ki hova jut, vagy hova tart. Én csak analízisre tudok vállalkozni. A '90-es évek elején ami engem leginkább zavart a magyar és általában a közép-európai átalakulásban, az az, hogy minimálisra szorult az értelmiség kritikai analitikus szerepe, tehát a kritikai társadalomelemzés gyakorlatilag megszűnt. Talán 1994-ben egy *Népszabadság*-interjúban ki is fejtettem ezt. Egy kedves kollégám, akit nagyon tisztelek, Dessewffy írt egy ellencikket, amiben kifejtette, milyen hülyeség, hogy kritikai értelmiség, amíg diktatúra volt, szükség volt rá, de most már demokrácia van, nincs szükség kritikai gondolkodásra – ez amolyan értelmiségi hasfájás. Ma sem értek vele egyet, de azt hiszem, már ő sem ért magával egyet. Ez a szépsége az illiberális demokráciának: most végre mindenki beláthatja, hogy a rendszerkritikai gondolkodásnak van funkciója. Nem kell feltétlenül az „egyedül helyes" álláspontot kifejteni, és utat mutatni, lehet egyszerűn kritikai módon gondolkodni a rendszerről. Ez a '90-es évek elején nem volt. Szeretjük elfelejteni, de 1988-cal az értelmiség és a társadalom kezdett kettészakadni. Egyik oldalon a liberálisok, másik oldalon a népnemzetiek. Ez a népnemzeti nem egészen az a népnemzeti, mint a mai, de többé-kevésbé az értelmiségi társadalom már akkor kettészakadt. Voltak szélsőséges figurái, mint Csurka István, és voltak a mainál kiegyensúlyozottabb figurái, mint Antall József. A hasadék az urbánusok/liberálisok és konzervatívok/népnemzetiek között azonban azonnal óriási lett. Úgy érezte az ember, pártot és ideológiát kell választania. Számomra ez volt a legmegdöbbentőbb: mi a '70-es években azon gondolkodtunk, hogy az út a másként gondolkodás, az autonómia. Ehelyett a '90-es években vagy MDF voltál, vagy SZDSZ voltál. Közbülső út nem lehetett. Rólam egyszer a *Replikában* egy jeles történész azt írta: a Szelényi szubjektíve jó szándékú, de objektíve fasiszta ember. Objektíve fasiszta voltam, mert kételkedtem, hogy helyes-e ilyen gyorsan privatizálni, jó volt-e tényleg ilyen gyorsan lebontani a vámhatárokat, hogy nem kellett volna-e jobban aggódni, mekkora lesz a munkanélküliség – ez objektív fasizmus volt. De szubjektíven jó fiú voltam, mert végül is gyökereimnél fogva én is az SZDSZ pártcsaládjába tartoztam, még ha ideológiailag elfogadhatatlannak tartott dolgokat is mondtam. Tényleg érdekes volt ez, például a '90-es évek legelején összefutottam a Parlamentben Haraszti Mikivel, kérdeztem: hogy vagy? Azt mondta: nagyon jól, amíg téged nem olvaslak. Ekkoriban írtam egy cikket, amiben azt kérdeztem, hogy az út, amin Magyarország megy, tényleg egy európai út-e, vagy a Balkánba, esetleg Dél-Amerikába vezető út. Úgy láttam, nem eldöntött még, de megvan a veszélye, hogy ebből Balkán lesz. Sajnos ennek az 1990-ben megjelent cikknek még ma is van relevanciája.

[108] *„Alternatívát kínálni! Ez a számomra szimpatikus értelmiségi szerep. Aki súg, netán diktál, az onnantól a hatalom része."* Szelényi Iván: És akkor Orbán Viktor úgy szólt, hogy a fák nem nőhetnek az égig. Nagy József interjúja Szelényi Ivánnal. In: *24.hu*, 2016. május 27. https://24.hu/kozelet/2016/05/27/szelenyi-ivan-es-akkor-orban-viktor-ugy-szolt-hogy-a-fak-nem-nohetnek-az-egig/ (letöltés: 2019. augusztus 24.)

■ *Analizáljuk még ezt a témát! Akadtak, aki bementek a politikába, sőt akár képviselők voltak, de közben időről időre kritikájuknak is hangot adtak. Mit gondol, mennyire lehetett ezt elfogadni? Rendjén való abból a szempontból, hogy nem volt eldönthető, értelmiségiként vagy politikusként szólalnak-e meg? Miként hatott ez az értelmiségi szerepre?*

Nem sok ilyen volt szerintem, leginkább Juhász Palira tudnék gondolni, aki az agrárpolitikában kétségkívül nagyon önálló és szerintem nagyon helyes vonalat képviselt. Bárcsak a Juhász Palira hallgattak volna! De alapvetően Pali is el volt mélységesen kötelezve a '90-es évek elején az SZDSZ-nek. Ahogy már mondtam, akkor ez volt a megosztás, MDF vagy SZDSZ, méghozzá nagyon erős megosztottság. Ma már hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, milyen indulatos gyűlölködés volt Antall-lal vagy Gönczcel szemben. Egyszer Juhász Pali kérdezte is, miért nem választok pártot. Azt mondtam, nekem egyik sem tetszik, erre azt mondta: te gyáva vagy. Volt benne igazság. Egy csomagot sem akartam felvállalni. Mazsolázni akartam: ebből ez a jó, abból az a jó, ennek ebben van igaza, annak abban van igaza, ez ebben téved, az abban téved – ez szórakoztatott engem.

■ *Utalt rá, hogy már a '80-as évek végén megtörtént az éles szembeállás mind a társadalom, mind az értelmiség tekintetében, ez hatott a mai viszo-*

nyokra? Abban, ami ma van, terheli felelősség a rendszerváltó értelmiséget, az akkori politikusokat?

Borzasztó nehéz ebben ítéletet mondani, és nem szívesen tennék ítéletet. Az biztos, hogy a magyar politikai rendszernek óriási hibája, különösen 2010 óta, hogy nincs kormányváltásra képes politikai kettősség. A Fidesznek 50 százalék körüli támogatottsága van, utána pedig csak politikai megosztottság van, pártok, amik, amennyire lehet, fúrják egymást. Ez biztos, hogy a magyar politikának nagyon-nagyon súlyos válsága. Olyan válsága, ami túltesz az egykori szocialista országok egyébként hasonló irányba mutató válságain. Lengyelországban sokkal inkább lehet látni valamiféle lehetőséget a váltásra a politikában, Csehországban is lehet kormányváltás, Szlovákiában még valamelyest történik is, nem túlderminált Romániában sem a helyzet, sőt, ahogy látjuk, még Oroszországban sem olyan rettenetesen erős Putyin. Ehhez képest Magyarországon nem nagyon lehet látni kormányváltásra képes erőt. Ez pedig probléma, ugyanis ez a politikai konszolidáció a demokratikus konszolidáció alapkritériuma. Hogy ez mennyiben azoknak a felelőssége, akik ezt mint baloldali vagy mint liberális politikusok próbálták ellensúlyozni, vagy menynyire a Fidesznek, Orbán Viktornak a rendkívüli politikai érzéke, amivel létrehozta ezt a központi erőteret, és rájött arra, hogy lehet széthasítani a vele szemben álló pártokat, és egymás nyakára küldeni, az egy másik kérdés. Ebből a szempontból borzasztóan érdekes a magyar fejlődés, én még valamikor 2005-6 körül azt gondoltam, milyen szerencsés ez az ország, hogy két ilyen fantasztikusan tehetséges fiatal politikusa van, mint Gyurcsány és Orbán; aztán kiderült, az egyik taktikailag mindenképp messze tehetségesebb.

Az értelmiségre visszatérve, a legérdekesebb fejlemény az utóbbi időben, hogy Orbán kezd maga köré összegyűjteni egy tehetségesnek és kulturáltnak látszó új technokrata réteget. Kissé olyan ez, mint a kései Kádár-korszakban, úgy látszik, nő a csapatban a profinak tűnő emberek száma, nem az ideológusok, hanem a profi káderek száma. Lehet, hogy tévesen ítélem meg, de mintha egyfajta párhuzam lenne ez a kései Kádár-korszak és a mostani Orbán-korszak között – bár egyelőre arra nincs okunk, hogy az Orbán-korszakot temessük.

■ *A jelenben maradva, de az értelmiségi szerepre koncentrálva – bár sejthető a válasza –, szükség van ma az értelmiségre? Miként formálható jól ez a szerep? Egy alkalommal úgy fogalmazott: „az értelmiség még mindig nem zárkózott el eléggé a vágyott „elefántcsonttoronyba",[109] egy interjúban pedig azt: „Én arra vágyom, hogy a gondolataimat olvasva a választópolgár, a politikus úgy reagáljon: hm, ez érdekes, eddig ez eszembe se jutott."[110] Hogy lehet ezt abból a bizonyos elefántcsonttoronyból, egyáltalán lehet onnan?*

Természetesen, abszolút lehet, és nem is egy rossz hely ilyen gondolatok megszületésére. Az ember minél inkább elvonul az elefántcsonttoronyba, annál inkább eszébe jutnak olyan gondolatok, amik talán nem közhelyszerűek, de elképzelhetőek. Számomra a legvonzóbb értelmiségi tevékenység, hogy valaki ilyeneket próbáljon produkálni.

■ *Azt is írta, az lenne a feladat, hogy az értelmiség alternatívát kínáljon.[111] Mi lehetne ennek a terepe, hol kellene az értelmiségnek megmutatni az alternatívákat?*

Megint belekeveredtünk az értelmiség fogalmába, most arról az értelmiségi szerepről beszélnék, ami számomra vonzó, de ezzel nem azt mondom, hogy más értelmiségi szerep nem legitim. Az intelligenciaszerepet nem tartom illegitimnek, forradalmakban értelmiségiek, Jean-Jacques Rousseau-tól Petőfi Sándorig, töltöttek be fontos szerepeket. Bár meg kell mondanom, a *Nemzeti dal* volt a legrosszabb költeménye szerintem, itt volt leginkább az intelligencia képviselője, ugyanis kerek perec megmondta, mit kell csinálni. Tehát ami számomra vonzó értelmiségi szerep, az például az, hogy analizáljunk egy helyzetet és mondjuk azt, ennek a helyzetnek többféle kimenetele van, lehet A, lehet B, lehet C vagy D. Nem mondom, melyiket kell követni, csak leírom, melyikhez mit kell tenni, mik

[109] Zárszó a Szeretem Magyarországot *ELIT 2020: Hatást, nem hatalmat!* című konferenciáján, 2016. április 23-án. https://www.youtube.com/watch?v=n_H535W0Cnw (letöltés: 2019. augusztus 24.)

[110] Szelényi Iván: És akkor Orbán Viktor úgy szólt, hogy a fák nem nőhetnek az égig. Nagy József interjúja Szelényi Ivánnal. In: *24.hu*, 2016. május 27. https://24.hu/kozelet/2016/05/27/szelenyi-ivan-es-akkor-orban-viktor-ugy-szolt-hogy-a-fak-nem-nohetnek-az-egig/ (letöltés: 2019. augusztus 24.)

[111] „Alternatívát kínálni! Ez a számomra szimpatikus értelmiségi szerep. Aki súg, netán diktál, az onnantól a hatalom része." Szelényi Iván: És akkor Orbán Viktor úgy szólt, hogy a fák nem nőhetnek az égig. Nagy József interjúja Szelényi Ivánnal. In: 24.hu, 2016. május 27. https://24.hu/kozelet/2016/05/27/szelenyi-ivan-es-akkor-orban-viktor-ugy-szolt-hogy-a-fak-nem-nohetnek-az-egig/ (letöltés: 2019. augusztus 24.)

lehetnek a következményei. Innentől pedig a választópolgár és a politika, a politikus dolga, hogy kitalálja, melyiket választja. Tehát nem arról van szó, hogy én kiválasztom a jó, a helyes utat, és azt mondom, ebbe az irányba kell menni, de arról feltétlenül szó van, hogy mérlegelem, különböző irányba mehetünk, és ezeknek különböző következményei lehetnek. Gondoljunk a migrációra. Én egy „migránssimogató Soros-ügynök" vagyok, ezért nekem nagyon nem tetszett, hogy Magyarország nem engedte át az ország területén a menekülőket, sőt még azzal sem értettem egyet, hogy Magyarországnak ne lenne szüksége bevándorlókra. Számos orvos van, akik Szíriából, Egyiptomból jöttek, itt végeztek magyar egyetemen, elhelyezkedtek. 30-40 éve élnek, dolgoznak Magyarországon, a gyerekeik magyarul beszélnek, mi baj van velük? Lehet azzal is érvelni, elkerülhetetlen, hogy legyen bevándorlás – úgyis lesz. Öregszik a társadalom, ki kell fizetni a nyugdíjakat. De ez csak az egyik oldal. És rögtön ott a másik oldal: ha bevándorlókat engedünk be, fel fogják hígítani a kultúránkat, nem tudnak beilleszkedni – van benne igazság. Nem olyan egyszerű beilleszkedni egy afgán, muzulmán menekültnek a magyar kultúrába. Azt is mondhatjuk, egyébként sincs szükségünk rájuk, mert jönnek az ukránok, ha nem jönnek, jönnek helyettük a robotok, a mesterséges intelligencia. Ugyancsak van benne igazság. De nem tudom ebben a pillanatban felmérni, mennyi és milyen munkát tudnak a robotok pontosan elvégezni. Tény viszont, hogy ebben a pillanatban munkaerőhiány van, de nem tudjuk, meddig tart a gazdasági jólét. Ebben a konkrét esetben is lehet látni, hogy tényleges alternatívák, mérlegelendő szempontok vannak. Nekem mint állampolgárnak, mint homo politicusnak elég határozott véleményem van, de mint szociológusnak az véleményem, hogy a fene se tudja, lehet így is felfogni, lehet úgy is felfogni, lehet ebbe az irányba, lehet abba az irányba is menni, pont ezért kell végiggondolni a lehetőségeket és a következményeket.

Megjegyezném továbbá, hogy sok kollegám és barátom szereti a magyarországi történéseket túlságosan magyar specifikumként felfogni, mintha a magyar génekből fakadna például, hogy Magyarországon illiberális „demokrácia" van (illiberálisnak illiberális, hogy mennyire demokrácia, azon jót lehet vitatkozni). Én ezzel nagyon óvatos lennék. Rendkívül hasonló folyamatok zajlanak másutt is, az egykori szocialista országokban is. A modellt nem Orbán Viktor találta ki, hanem Vlagyimir Putyin, az egész illiberális rendszer Oroszországban már működött, amikor a Fidesz ebbe az irányba indult el. Ebben nem látok semmi nemzeti specifikumot.

■ *Ezt igaznak találja a rendszerváltás időszakára is, ha jól értem. Említette például, hogy a '80-as években máshol is jellemző volt a technokrácia előtérbe kerülése.*

Ez így igaz, és rengeteg múlt ezen túl az egyes politikusok személyiségén. Soha nem szabad megfeledkezni arról, hogy ahogy a '60-as évek második felében alakult Magyarország helyezte, az nagyon sok vonatkozásában összefüggött Kádár János személyiségével. Mint ahogy a Gorbacsov-jelenséget is sok szempontból egy egyéni politikusi útból lehet megérteni. Nem hiszek nemzeti specifikumokban, de hiszek abban, hogy kivételes, különösen tehetséges politikusoknak igen nagy hatása lehet azon a többnyire rettentően behatárolt terepen, ahol egy ország, illetve egy ország politikusa mozoghat. Nagyon világos volt Kádár 1963 utáni politikájában az az ösvény, amin Magyarország haladt. Borzasztóan behatárolt volt a Szovjetunió érdekei által, de hogy Magyarországon pontosan mi történik, nagyban múlt Kádár János személyiségén. Ugyanezt mondanám Orbán Viktorról is. Most ugyan a mozgástér jóval nagyobb, de nem végtelen. Egyik oldalon meghatározza Putyin és Oroszország, a másik oldalon meghatározza Brüsszel, de hogy ezen az egyébként tágas sávon mi történik Magyarországon, ebben jelentős szerepe van Orbán Viktor személyes tehetségének, elképzeléseinek, időnként talán eltúlzott hatalomvágyának.

NÉVJEGY

Szelényi Iván (1938) szociológus, egyetemi tanár. A város- és településszociológia, a kapitalizmus és a szocializmus szerkezeti problémáinak nemzetközi hírű kutatója. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem külkereskedelem szakának elvégzését követően, 1960-ban a Központi Statisztikai Hivatal munkatársaként kezdte pályafutását, majd 1963-ban az MTA Szociológiai Kutatóintézetének lett tudományos munkatársa, később titkára. 1964-ben Ford-ösztöndíjjal egy évet a New York-i Columbia Egyetemen, illetve a berkeley-beli Kaliforniai Egyetemen tanult. Szerkesztője volt a *Szociológia* című tudományos

szakfolyóiratnak is. 1974-ben Konrád Györggyel írt közös könyvük *(Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz)* kézirata miatt letartóztatták, majd 1975-ben kiutasították Magyarországról. Ezt követően Angliában, Ausztráliában és az Egyesült Államokban élt, ez idő alatt több külföldi egyetem szociológiai tanszékének volt vezetője. 1990-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1995-ben rendes tagjának, 2000-ben pedig az Amerikai Tudományos és Művészeti Akadémia rendes tagjának is megválasztották. 2010-ben négy évre Abu Dzabiban a New York University Társadalomtudományi Karának dékánjává választották. Könyveit kilenc nyelvre fordították le, három egyetem díszdoktora. Munkásságáért itthon Széchenyi-díjjal tüntették ki, 2008-ban pedig Budapest díszpolgárává választották.

Az interjú a 2019. szeptember 18-ai beszélgetés szerkesztett változata.

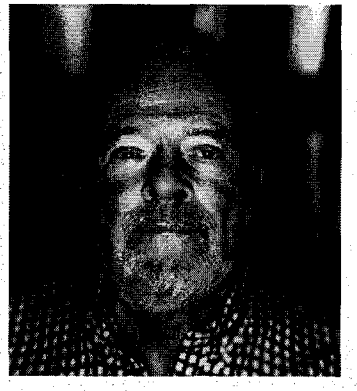

Dalos György

■ *Mit jelent értelmiséginek lenni, illetve mit ért az értelmiség fogalmán?*

Épp most vettem elő újra Viktor Sklovszkijt[112] regényét, ami jól mutatja, hogy az I. világháborúban az orosz hadseregben mindenki értelmiséginek számított, akinek legalább két gimnáziumi osztálya volt. Ez a régi magyar értelmiségi fogalom tekintetében sem volt másként, tehát a tanult réteget jelentette: a középfokot elvégzett réteg értelmiség volt. De volt egy szűkebb értelmiségi fogalom is, ami sokkal kisebb réteget jelölt, az, amelyik kreatívan megpróbált beleszólni a társadalom ügyeibe anélkül, hogy erre bármiféle megbízása lett volna. Ez egy jórészt humán – bár nem kizárólag – szakértelmiség. Az 1950-es években az értelmiség kicsit gyanús fogalommá vált.

Nekem az értelmiség a következő gyerekkori emlék okán volt fontos: az osztálykönyv kiállításakor az '50-es évek elején a gyermek szociális származását is beírták, ez lehetett munkás-paraszt, ami mondjuk a VI. kerületben, Budapesten nem volt valószínű, lehetett értelmiségi – hogy

[112] Viktor Boriszovics Sklovszkij (1893–1984) orosz író, publicista, irodalomkritikus, forgatókönyvíró, az 1920-as évek orosz formalizmusának egyik vezéralakja.

ezen mit értettek akkor, amikor ez a fogalom éppen inkább negatív volt, mint pozitív, nem tudom –, és volt a volt uralkodó osztályok leszármazottja. Na, ez utóbbit nem kellett irigyelni, esetükben az volt a minimum, hogy az egyetemi felvétel két-három évet csúszott. Több olyan barátom van, aki 1941-ben született, én mégis hamarabb végeztem el az egyetemet, mint ők. És volt még egy kissé furcsa megjelölés, ez voltam én: egyéb. Ha mélylélektani vizsgálatot akarok tartani magammal, akkor azt kell mondanom, hogy a legfőbb gyermekkori problémám az volt, hogy *egyéb* vagyok. Az értelmiségi kategóriába kellett volna tartoznom, hiszen az egyéb nem volt más, mint a kispolgár.

Magyarországon, mivel egy nagyváros volt – Trianon után főleg –, Budapest, a nagyvárosi kispolgárfogalomnak volt egy furcsa mellékíze. Többnyire csak jelzőként használták: kispolgári magatartás, kispolgári maradványok, kispolgári előítéletek. Ugyanakkor soha nem hallottam, hogy nagypolgári maradványok. A kispolgár egy kicsit azt a szerepet töltötte be az osztálylogikában, mint a zsidó a faji logikában a háború előtt. Az „egyéb" a kispolgár szónak volt a finomított átértelmezése: nem lehet meghatározni, hova tartozik. A kommunizmusban az ember az egyébből akkor válhatott például értelmiségivé, ha kommunista lett, vagy legalábbis rendszerlojális volt. Ahogy a Horthy-korszakban a parasztgyerek és a munkásgyerek ha ki akart emelkedni, vagy a papság, vagy a hadsereg, vagy a csendőrség révén volt rá alkalma, ez jelentette a társadalmi mobilitás lehetőségét. A kora kommunista *egyéb* mobilitása az értelmiség felé mutatott. Nagyon kevés olyan esetről tudok, hogy egy kispolgári világból valaki a paraszti vagy a munkás irányba ment volna, pláne Budapesten. Számomra ezért az értelmiség egyfajta magasabb rendű kategória volt. Ez azt jelentette, hogy műveltnek kell lenni, ugyanakkor ehhez nem kötődött más, mint hogy a nagyanyám és más hozzátartozóim mindig utaltak arra, hogy őseink között értelmiségiek és újságírók is voltak: apám verseket írt, vagyis ő igazi értelmiségi volt. Az adott körülmények között két út kínálkozott számomra: műszaki egyetemre megyek, ahol öt év múlva kiderülhet, hogy jó mérnök vagyok, és akkor szakértelmiségi lehetek – ez nem volt reális. A másik út pedig valamilyen formában az uralkodó eszme, a szocializmus, kommunizmus irányába vitt – ezt az irányt választottam. Egészen késő kamaszkoromtól kommunista értelmiségivé akartam válni. És ez sikerült is. A rendszer fölfedezte bennem az úgynevezett szabadsággal együtt születettek egyik típusát, azt a nemzedéket, amelyik mintegy igazolta a rendszert, ugyanis ebben nőtt föl. Ez illúzió volt természetesen, hiszen a mi tanáraink, akik nekünk ideológiai szempontból valami elképesztő zagyvalékot tanítottak, mind háború előtti tanárok voltak, akik féltek az új rendszertől, és például úgy tanították a kötelező oroszt, hogy óráról órára maguk biflázták be a tananyagot.

■ *Járt valamennyit Magyarországon is egyetemre, vagy végig Moszkvában végezte?*

Amikor elkezdtem 15-16 évesen verseket írni és publikálni, illetve az egyik gimnáziumi alapszervezet KISZ-tikára voltam, a rendszer elkezdett támogatni. Pontosan azért, amit az előbb említettem, mert ez a nemzedék nekik azt igazolta, hogy na, itt van a kommunizmus, megvan a mi rendszerünk, és már nő az új nemzedék, amely majd átveszi a stafétabotot. Így elértem, amit az akkori karrier csúcsának lehetett nevezni: Moszkvába küldtek tanulni. Ez úgy történt, hogy negyedikben behívott az igazgató, elém tett egy papírt: jelentkezés moszkvai állami egyetemre. Filozófus akartam lenni, mert Márkus György előadásait hallgattam a szabadegyetemen. Pesten az ELTE-re jelentkeztem volna filozófia–orosz szakra, mivel szemben a többséggel – akik gyűlölték az orosz nyelvet – én minden nyelvet szerettem: a németet is, amire a nagyanyám azt mondta, ezt tudni kell, mert ez Goethe nyelve, noha szerintem nem olvasott egy sort se Goethétől. Az orosz nyelv is vonzott és minden, ami a Szovjetunióhoz kapcsolódott, nekem olyan képem volt a Szovjetunióról, amilyen, mondjuk, Orbánnak lehet ma Magyarországról: hogy ez a paradicsom, itt minden rendben van. Viszont annyira izgatott voltam a moszkvai lehetőségtől, hogy a történelmet írtam alá a jelentkezési lapon, így lettem történész. Sikerült tehát megszereznem ezt az ösztöndíjat. Volt köztünk két régész, egy etnográfus, négyen voltunk abban az évben a Lomonoszov Egyetemen. 128-an mentünk ki összesen a Szovjetunióba, 7 lány és 121 fiú. De a többség műszaki pályákra, ugyanis egy sor műszaki területen, tárgyban abszolút világelső volt a Szovjetunió – ez nem csak propaganda volt, valódi, versenyképes tudást nyújtottak. A történelem persze problémás volt, mivel együtt járt egy sor ideológiai tárggyal. Ideológiai tárgyak másutt is voltak, de ott az alaptárgyhoz képest nem volt akkora az arányuk, a befolyásuk. Nekem mint történésznek kezdettől voltak ilyen óráim: dialektikus materializmus történelmi materializmus, vagy ez az egész összefoglalólag: tudományos kommunizmus. Mert akkor már a kommunizmus volt a cél,

ez volt az, amit korábban tudszocnak hívtak. Volt politikai gazdaságtan, párttörténet, és emellett a közismereti történelem, amelynek kiváló professzorai voltak. Kétségtelen, hogy az antik kelet, az ókori kelet vagy az antik Görögország és Róma történetét első osztályú professzorok tanították. Az ő könyveik is olyanok voltak, mint minden szovjet tankönyv, ott voltak a megfelelő, akkor még éppen Hruscsov vagy Brezsnyev-idézetek, Marx, Engels, Lenin. Sztálint a hatvanas években már törölték a kötelező szerzők listájáról. Ezen kívül teljesen normális, átlagos történettudomány következett, amit jó színvonalon oktattak.

■ *Visszakanyarodnék még az értelmiséghez általánosságban, egy Öntől vett idézettel: „1977 januárjáig, vagyis a prágai Chartát támogató aláírásgyűjtésig ez egy amolyan folytatólagos disszidens házibuli volt, előellenzék. [...] A program nem volt más, mint önmagunk védelme."[113] Mi történt ezután az értelmiséggel, mi változott meg a '70-es évek végén, a '80-as évek elején? Mitől lépett túl a házibulijellegen, mitől lett egy kicsit úgymond különleges szerep?*

A világhelyzet változott meg. A hidegháború a helsinki konferencia után hidegbékévé változott. Egészen addig tartott ez a hidegbéke, amíg az amerikaiak nem szárnyalták túl a szovjeteket a fegyverkezésben. Néhány évig úgy látszott, az amerikaiak és az oroszok is megkapták, amit akartak. Helsinkiben a Nyugat elismerte a keleti tömb határait, kimondattatott, hogy a felek kölcsönösen nem nyúlnak bele egymás belpolitikájába. Ugyanakkor a nyugatiak az úgynevezett harmadik kosár jegyében hangsúlyossá tették az emberi jogokat, valójában bizonyos utazási és kulturális könnyítéseket. Az emberi jogok követelése minden korai értelmiségi mozgalomban benne volt, ekkor pedig úgy nézett ki, ismét legitimitása van. Ezt először a csehek és a lengyelek ismerték föl, majd a magyarok. Magyarországon világossá vált, hogy a Kádár-rendszer, amelyik gazdaságilag egyszerre függött a szovjet energiatámogatástól és a nyugati kölcsönöktől, nem is nagyon tehet mást, mint hogy bizonyos engedményeket tegyen. Engedményeket tett már addig is, elsősorban '56 után a munkásságnak a javuló fizetésekkel, a parasztságnak a téeszekkel, meghagyva a háztáji gazdaságot. Kádárék az irodalmat és a művészetet is úgy

[113] Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988) Interjúk.* T-Twins Kiadó, 1995. Interjú Dalos Györggyel (1990. szeptember): 157–185.

kezelték, mint a háztáji gazdaságot. Rákosiék úgy kezelték, mint egy tervgazdaságot. Kádárék azt mondták, ha Rákosiéknál az volt a helyzet, hogy állandóan próbálták az írókat ráerőszakolni erre vagy arra, akkor most „hagyjanak minket békén az írók".

Tehát ez a kis kör, a demokratikus ellenzék csírája azért volt egy házibuli, mert minden, ami 1977-ig történt, magánlakásokban zajlott, nem volt nyilvános tér számukra, szemben, mondjuk, az NDK-val, ahol az evangélikus egyház lehetővé tette, hogy ott összegyűljenek a fiatalok. Magyarországon, Budapesten volt néhány pont, ahol akkor összegyűlhettek, például az Andrássy úton a Fiatal Művészek Klubjában. Itt valóban voltak félig-meddig ellenzéki megmozdulások, kulturális megmozdulások, de ezeket nagyon figyelték, kontroll alatt voltak. A magánlakások nem voltak nyilvános kontroll alatt.

1977-ben mindenki a lengyeleket utánozta, ez az előellenzék a lengyelektől tanulta meg, mit nem lehet csinálni, illetve mit lehet csinálni, és hogyan. Világos volt, hogy a rendszert nem lehet megdönteni, nemcsak azért, mert erősebb, mint mi, és a Szovjetunió áll mögötte, hanem azért sem, mert a világ Helsinkiben elfogadta, hogy a Szovjetunió áll ezek mögött a rendszerek mögött. Viszont lehetett jobb feltételeket kivívni, kikényszeríteni – lehetett nyomást gyakorolni. A nyomásgyakorlás úgy ment, hogy a Kádár-rendszer rá volt utalva a nyugati támogatásra. Ami Magyarországon a '70-es évek elején történt – a Haraszti-per, a Hellerék elleni ügy stb. –, az kijutott a világba, tehát az a fajta teljes elszigeteltség, ami '56 előtt volt, már nem volt fenntartható. Így a *Beszélő* 1981-ben megjelenhetett 800 példányban, és volt vagy 150 ezer hallgatója, mert a Szabad Európa mindenről beszámolt, vagyis a második nyilvánosság váratlan támogatást kapott a Szabad Európa révén (a BBC és az Amerika Hangja révén sokkal kevésbé). De tény, hogy volt politikai váltás is: '56 után rájöttek, hogy szelídebb hang kell. Különösen érdekes volt, hogy a fiatalokat észrevették, a '70-es években született meg az MSZMP ifjúságról szóló határozata, felismerték, hogy valahogy támogatni kell az ifjúságot. Eközben beindult a Szabad Európában a Tinédzserparti, ami az akkor legfrissebb nyugati zenét hozta, ebben még a The Beatles is benne volt. Ez teljes mértékben megtörte azokat az ellenállásokat, amiket nekem még volt alkalmam látni, például hogy a tánciskolában csak háromféle tánc volt, hogy a twistért meg kellett küzdeni, hogy minden új táncért meg kellett küzdeni. Amikor ez a kultúra átcsapott politikába, akkor a rendszer a következő probléma előtt állt:

úgy viselkedünk-e most, mint egy jogállam, noha nem vagyunk az, vagy úgy viselkedünk, mint a románok. Magyarországon úgy döntött a rendszer, hogy politikai pereket, ha lehet, nem csinálnak, mert ugye ott volt a Rajk-per, a Nagy Imre-per, ha pedig csinálnak, akkor megpróbálnak jogállami formákat teremteni hozzá. Az én 1968-as perem tipikusan jogállami formák között zajlott: védők, védőbeszéd; közben mindenki tudta, hogy a per megrendezett csupán, és párthatározat szerint zajlik.

1973 és 1977 között aztán az értelmiség kisebbsége szűkebb fogalmat alkotott magáról: értelmiségi az, aki a rendszer ellen van, és szellemileg ahhoz a körhöz tartozik. Persze ez nem ilyen egyszerű, hiszen a rendszerrel szemben nem csak ez az értelmiség állt, a papság egy része is ellene volt, a vidéki tanárok egy része is ellene volt, akikkel soha nem találkoztunk akkoriban. Továbbá egyáltalán nemcsak ez a típusú értelmiség lehetett a rendszer ellen, hanem azok a műszakiak is, akik valamit nem fogadtak el, akiket hátrányba szorítottak, akiket több évig nem engedtek egyetemre. Tehát ez a szűk értelmiségi réteg egy alréteg, nem fedi le a rendszer valamennyi ellenfelét. Ugyanakkor azt is el kell mondani, hogy a társadalom rendszerhez való viszonya a '70-es évek közepén, végén ha nem is harmonikus, de rendezett volt, mert a társadalom elfogadta a rendszert. Elfogadta az úgynevezett szocialista vívmányok miatt, mint az ingyenes oktatás, az ingyenes egészségügy, (teljes) foglalkoztatottság, a kultúra garanciája. Egy foglalkoztatott, alkalmazott értelmiséginek nyomós ok kellett ahhoz, hogy „csatlakozzon" a szabadfoglalkozásúak (többnyire kirúgottak) csoportjához, mert ekkor még mindig megvolt a lehetősége annak, hogy valamit elérjenek a rendszeren belül. Haraszti úgy képzelte, hogy a hivatalos kultúrából kell kiszállni, mert aki abban részt vesz, az előbb-utóbb a hivatalos kultúra része lesz. Hiába írt valaki metszően szatirikus darabokat, a darabja cselekményét '56 előttre helyezve (holott az valójában '56 után játszódott), a hivatalos kultúra részeként mintegy legitimálta azt. Aki viszont teljesen ki akart ebből vonulni, annak le kellett mondani a publikálás lehetőségéről: Kis János nem publikált, Bence György nem publikált, Kőszeg Ferenc nem publikált. Ez vezetett oda, hogy kellett valami forma, valami hely, ahol publikálhatnak a hivatalos kultúra keretein kívül. Ezt is a lengyelektől és az oroszoktól hoztuk, ez volt a szamizdat.

■ *Tehát valamilyen módon szükségszerű volt a második nyilvánosság és az ennek megtemetésére szolgáló szerep vállalása...*

Valahol le kellett csapódnia ennek a rendszer által nem integrált vagy nem integrálható gondolkodásnak, tudásnak. A szamizdat nem jelentett mást, mint annak kimondását, hogy vadásznak a kéziratokra. Idővel aztán abbahagyták a kéziratok vadászatát. Ekkor mi nekilendültünk és írtunk. Ha ugyanis valami, jelesül az írás nincs betiltva, akkor azt engedélyezik, akkor nem szólnak egy szót se, ha az ember ír. És többnyire így is volt. De a technika rendkívül kezdetleges volt. A legvékonyabb akkori géppapírból – ezt fordítói okokból tudom – 7 darabot lehetett befűzni egyszerre, de aki a hetediket olvasta, az már nem járt jól. A magyar munkahelyeken '73-'74 körül jelentek meg az úgynevezett xeroxok. Más is gyártott sokszorosító masinát, nem csak a Xerox, de ez a márkanév köznevesült. Ezek a xeroxok külön szobában voltak, aminek a kulcsa az intézményvezető kezében volt, és az ily módon készült másolatokat és az elfogyasztott papírmennyiséget regisztrálták. Ugyanakkor elkerülhetetlen volt a feketekópia terjedése. Majd a lengyelek előálltak egy primitív nyomdagéppel, ez volt a ramka, amit Demszky Gábor hozott be Magyarországra. A ramka behozatalával potenciálisan bárki nyomdásszá válhatott. Enzensbergernek volt egy tanulmánya a '70-es évek elején, amiben az mondja, hogy ez az egész ügy Keleten a kopírmasinéval tipikus példája annak a marxi tételnek, hogy a termelési viszonyok nem felelnek meg a termelőerők fejlettségének. Rengeteg gazdasági veszteség van abból Keleten, hogy nem használhatja bárki ezeket a gépeket, de politikai okokból a rendszer vállalja ezt a veszteséget. A '70-es évek politizáló, szűk értelemben vett értelmiségije, vagyis az ellenzéki értelmiségi lét abból állt, hogy a résztvevők informálódtak és informáltak, és ehhez bizonyos technikákat próbáltak használni, akár egészen aktívan, azaz írtak, másoltak, nyomtattak és terjesztettek is. Az első saját kísérletem erre egy folyóirat volt, két száma jelent meg *Látlelet* címmel. Oda volt írva, hogy írta, szerkesztette és cenzúrázta: Dalos György. Három példány volt összesen. Volt egy olyan legenda, miszerint három példány még nem izgatás. Ez persze kamu. Egy példány is lehetett izgatás, már lehetett mutogatni.

Idővel az ellenzéki értelmiség magánlakásokban tartott összejövetelei kiléptek a házibulijellegből, elindultak a repülő egyetemek, amelyek színvonalasnak szánt tudományos elleninformációkat közvetítettek. Ez egy ellenkultúra volt, amely elleninformációkat bocsátott ki a hivatalos történelemszemlélet, irodalomszemlélet stb. ellen. A Lenin körúton, ahol laktam, két szobában százan jöttünk össze, hogy Szabó Miklós előadá-

sát meghallgassuk 1978 őszén. A magánlakásokon zajló változások mellett megindult a közép-európai irányvétel, ez a Charta '77-tel erősödött fel. 1977 januárjában 34 aláíró szolidaritási nyilatkozata volt ez, amelyet Pavel Kohoutnak küldtek ki Bécsbe, és az ő révén jutott ki és aztán vissza az országba. Emlékszem, ültünk a lakásokban és óránként hallgattuk a Szabad Európát, hogy a saját nevünket halljuk, hogy ezt mi mind aláírtuk, ezt az öt sort. Ez akkor azt jelentette, hogy kilépett a magyar ellenzék saját földrajzi keretei közül. Ennek voltak már előjelei, előzményei. Romániában 1971 után felerősödött a csempészési mozgalom: a magyar kisebbségi értelmiség egy része a romániai magyarok irányába vitt ki könyveket, újságokat, *Élet és Irodalm*at ugyanúgy, mint Konrád *Látogatójá*t, de vittek ki fogamzásgátlót is, amely ott tiltott árunak számított. De ez még inkább a privát és nem a mozgalmi szakasz része volt, erősen benne volt a nemzeti emocionalitás. De azért minden városban azoknál az értelmiségieknél laktunk, akik ugyanúgy liberális ellenzékiek voltak, vagyis nem voltak románellenesek, Ceauşescu-ellenesek voltak. A csehekről a Szabad Európából értesültünk, onnan tudtuk, mi történik Csehszlovákiában, ők meg tudták, mi történik Magyarországon, vagy mi történik a *szovjetben*. Majd 1979-ben elkezdődtek a Kis és Bence által szorgalmazott lengyel kapcsolatfelvételek. Lengyelországgal volt a legkönnyebb kapcsolatba lépni. A csehszlovákoknál elég erős volt a megfigyelés, de volt kapcsolat, Rajk Laci volt az egyik, aki a kapcsolatfelvételben élen járt. Rám az NDK maradt. 1976 és 1979 között – míg beengedtek – állandóan járkáltam az NDK-ba, ők meg jöttek Pestre, tehát gyakorlatilag annyi történt, hogy információkat cseréltünk, hol tartunk, mi történik, hogy történik.

■ *Ugyan érintettük már a személyes szálakat, most rátérnék kifejezetten a saját történetére. Említette, hogy a rendszeren belül elindult a karrierje, ami aztán megtorpant az 1968-as perrel. Talán erre a mozzanatra utal, amikor 1968-ra emlékezve így ír: „Komoly kedélyhullámzások közepette éltem. Egyfelől részegítő, felszabadító élmény volt, hogy letértem megszabott pályámról, az értelmiségi világ peremére sodródtam, s az összeesküvés romantikus aurája vett körül."[114] Gyakorlatilag derékba tört a karrierje, mégis ezt érezte...?*

[114] Dalos György: Horizont 1968. In: *2000*, 2008/7–8. lapszám. http://ketezer.hu/2008/07/horizont-1968/ (letöltés: 2019. november 24.)

A karrierem derékba tört, de volt a két háború közötti kommunizmusnak egyfajta illegális romantikája, amiből talán túl nagy adagot fogyasztottam. Ugyanakkor tény, hogy a társadalom peremére szorulás felszabadító érzés volt. Úgy léptem be a pártba anno, hogy nálam idősebb párttagok a fenntartásaim ellenére javasolták, hogy lépjek be, pedig én mondtam, hogy ezzel nem értek egyet, azzal nem értek egyet. Azokban a kérdésekben, amelyekben nem értettem egyet, inkább a pártnak volt igaza, mint nekem, mert én balról kezdtem őket bírálni... Az, hogy kirúgtak a munkahelyemről, kizártak a pártból, elkezdtek nem publikálni, nem kaptam útlevelet, Keletre sem – noha akkori feleségem orosz volt –, furcsa módon mégis felszabadulást okozott. Ez ott kezdődött, hogy a kihallgató tiszt elkezdett ordítani velem, hogy az állam pénzén tanultam a Szovjetunióban. Ekkor fellázadtam, hogy én a nép pénzén tanultam, az államnak nincs pénze. Ebben az is benne volt, hogy akkor vissza az *egyéb*be, hogy ezen az áron inkább maradok egyéb, nekem ne vessék a szememre, hogy ők pénzt feccöltek a moszkvai tanulásomba, akkor inkább maradok *egyéb*. Meggyőződésből mindent, meggyőződés nélkül semmit! De ennek nem volt politikai körvonala. Magamat akkor kommunistának hittem, bár tudnom kellett, hogy még sokan hiszik magukat kommunistának, Enver Hodzsától, Mao Ce-tungon át Alexander Dubčekig mind azt mondja, hogy kommunista. Tehát valahol az elején csak végig kellett gondolnom, hogy ez mit is jelent: mi az, hogy kommunista, amiért állítólag az egész balhé van?

■ *Mi volt a vád a per során?*

Államellenes összeesküvés. Ez egy kicsit eltúlozott volt. Az egyetlen dolog, amit szemünkre vetettek, az egy programtervezet volt. Sajnos én akadályoztam meg, hogy ez rossz magyarsággal készüljön el, ugyanis stilizáltam, de a 34. pontot mintha nem változtattam volna meg, az bizony úgy hangzott, hogy: „Hisszük és valljuk, hogy célunk csak a revizionista rendszer erőszakos megdöntésével érhető el." Ez izgatási per is lehetett volna. Állítólag az történt, hogy a BM és a párt között folyt egy egyeztetés, tárgyalás – ennek nyomait a titkos anyagokban most már látom – arról, mi is volt ez. A BM azt mondta, összeesküvés, a párt azt, hogy izgatás. Erre a BM azt javasolta, ha izgatás, akkor magasabb büntetési tételeket kell alkalmazni, ha összeesküvés, akkor alacsonyabbakat. Nekik ugyanis az a fontos, hogy bebizonyítsák, nem az a bajuk, hogy mi mit gondol-

tunk, írtunk, hanem a szándék, hogy meg akartuk dönteni a rendszert. Az '50-es évek végén háromféle főbűn volt: izgatás, szervezkedés, összeesküvés. A szervezkedés bűntettét törölték egy idő múlva, és azt mondták, mindegy, hogy valaki azért szervezkedik-e, hogy megdöntse a hatalmat, vagy azért, mert a minisztériumot akarja feloszlatni, mindegyik összeesküvés. 1957-ben ügyészi állásfoglalásban kellett ezt kimondani, ami úgy hangzott, hogy „az összeesküvés nem célzatos bűntett". Ez pedig azt jelenti, hogy ha egy öttagú csoport összeesküvést csinál, hiába tudják ezt csak ketten, ettől még az összeesküvés a másik három esetében is. Tehát nem szükséges az, hogy mindenkinek tudomása legyen például erről a 34. pontról (erről 3-4 embernek volt tudomása). Részt vettél egy csoportban, ami gyártott egy ilyen papírt, ugyanúgy összeesküvő vagy, mint a többi. Végül az elsőrendű vádlott, Pór Gyuri 2,5 évet kapott, le is ült kétharmadot rendesen; a másod- és harmadrendű vádlott 1,5 évet kapott; a negyedrendű Malgot Pista 1 évet. Majd lefelé már csak feltételeset, tehát felfüggesztett börtönbüntetést kaptak, 6 és 8 hónap közöttit. Egy vádlottat felmentettek, de nem bűntelenség okából, hanem cselekményének csekély társadalmi veszélyességére hivatkozva – az egyetlen lányt, Gáspár Jutkát. Akkor nem értettem, miért akarják, hogy minket ne ültessenek le, de hamar rájöttem. Ennek ugyanis az volt a következménye, hogy ha megmozdulunk, akkor azonnal végrehajthatják az ítéletet, új tárgyalás nélkül. Valamint a bíró azt mondta, hogy a büntetés célja a büntetés végrehajtása nélkül is elérhető. Na, ez igaz volt, tudniillik ezzel 4 évre zártak ki egyetemről embereket. Nekem szerencsém volt, hogy ekkor már elvégeztem az egyetemet. Ezenfelül állandóan behívogatták őket, nem volt nyugalmuk évekig. Tényleg nem kellett a börtön. Ennyi volt a per és az ítélet, és természetesen rajtam maradt, hogy maoista vagyok.

■ *Mi történt a per után, hogyan alakult az élete, miként került kapcsolatba a demokratikus ellenzékkel? Hogyan választotta – még ha részben muszáj volt is – a disszidens utat?*

Szép lassan. Az eszmei része tulajdonképpen abból állt, hogy elkezdtem tájékozódni. Nyugatról becsempészett könyveket kezdtem olvasni. Igyekeztem minden nyelven minden információt megszerezni. Minden elérhető disszidens irodalmat elolvastam. Trockijt akkor olvastam először. Láttam, hogy lehet ugyanilyen hülyeségeket sokkal magasabb színvonalon is mondani. Praktikusan elvégeztem magamban még egy egyetemet. Ezenkívül volt a mi kettőnk ügye Harasztival 1970-71-ben, az éhségsztrájk, amikor a rendőri felügyelet be nem tartása miatt internálótáborba kerültünk, és előre eltervezetten 25 napos éhségsztrájkba kezdtünk. Eközben a mi akkori legnagyobb ellenfeleink, a lukácsisták elkezdtek nekünk gyűjteni. Az öregek, a középnemzedék alig tudta visszatartani őket a petíciótól, ami akkor valóban izgatás lett volna. Lukács Györgyhöz is eljutott az ügyünk, aki elég alaposan megmondta a magáét Kádárnak, aki elgondolkozott, ér-e ekkora balhét a mi ügyünk. Végül lezárták az ügyet, nem hosszabbították meg a refet.[115] Egyszer-kétszer még kellett jelentkeznünk, de aztán békén hagytak bennünket.

Viszont az, hogy a mi nagy eszmei ellenfeleink – egyedül a magyar értelmiségen belül –, a lukácsisták mellettünk voltak ebben az ügyben, azt mondatta: nem lehetnek ellenségek. Haraszti fordult végül (nagy nehezen) Lukácsék felé, akiknek szükségük volt mártírra, Miki pedig kiváló volt erre a szerepre, és nekik is kellett ez a társaság. Messze nem voltunk olyan műveltek, mint ők, akkor egy szemináriumra nem mertem volna elmenni hozzájuk, mégis lassan elkezdtünk közeledni, barátkozni. Egy időre visszavonultam a közélettől, gyerekem született, lakást renováltunk. A Haraszti-féle Darabbér-perben azért segítettem, Betlen Janival együtt a nyugati nyilvánosság megteremtésén dolgoztunk, illetve tanú is voltam. Bár állandók a jelentések rólam ebből az időszakból, de ezek nem hozzám kapcsolódnak, hanem Imre Katiékhoz, az értelmiség maoista, sztálinista középnemzedékéhez, akikhez beszélgetni jártunk, és én mint mellékszereplő jelenek csak meg. 1976-ig elég passzív voltam. Illetve amit csináltam, azt nem tudták. Belül, magamban egyfajta nyugtalansággal küzdöttem: megérte-e ez az egész. Világos volt, hogy soha életemben nem jelenik meg többet magyar könyvem, akkor nem úgy nézett ki, hogy itt bármi változna.

■ *A ref miért „járt"?*

A refet azért kaptuk Harasztival, mert iskolákba és diákotthonokba jártunk felolvasni, és politikai beszélgetéseket folytattunk.

■ *Bemehettek az iskolákba?*

1968 után egy ideig viszonylagos liberalizmus volt Magyarországon. Kádár bizonyítani akart a csehszlovákiai bevonulás után, így engedett

[115] Rendőri felügyelet alá helyezést.

bizonyos dolgokat. Ez a kis körökre is kiterjedt. Ott volt például a Fodor Tamás vezette Pinceszínház és más, pici helyek, kis kultúrházak, ilyen helyekre jártunk mint ifjúkommunista társulat. Volt olyan is, hogy elmentünk, amikor egy főkáder előadást tartott, és provokáltunk. Aztán 1971-72-ben jött a keményedés. Akkor már Kádárral visszanyomatták a reformot. Ez a folyamat is érdekes volt, nekünk a refet jelentette, de Jancsó csinálhatta a filmjeit. Kádár megpróbált egyszerre két irányba játszani: az oroszoknak be lehetett bizonyítani, hogy ő küzd az ellenséggel, ugyanakkor a magyar értelmiséget le lehetett nyugtatni: „néhány hülye maoista, jobb, hogy nincsenek hatalmon". Kádár úgy gondolkodott ekkor, hogy visszavonul a reformtól, nyugati hiteleket vesz fel, hogy a lakosság zabáljon. Közben pedig olyan hihetetlen dolgok zajlottak 1973-74-ben, mint a nyugati filmek megjelenése, magyar filmek letiltása, grillcsirkegyártókészülék telepítése országszerte, ki „Spanyolban", ki „Franciában" turistáskodott, otthon pedig növekedett a fogyasztás, hódított a tömegkultúra – ez volt a Kádár-éra virágkora. A vezetés nem félt, szilárdnak hitte a helyzetet, pedig akkor már sok baj volt, főleg a gazdasággal.

■ *Tehát a lukácsistákkal bekövetkezett valamiféle változás, beszélgetni kezdtek...*

Haraszti kezdett beszélgetni lukácsistákkal, nekem pedig ott volt a gimnazista barátom, Petri. Ezek a körök nem voltak azért annyira ellenségesek, mint ahogy az akkor látszott, vagy ahogy ma ellenségesek. Mert hát mi történt? Az történt, hogy Harsányi Éva beleszeretett Petribe. Harsányi Éva a maoista körhöz tartozott ekkor, de annyira szerette Petrit – a szerelem házassághoz vezetett –, hogy a kedvéért eljárt a lukácsista körökbe. Ugyan egy szavukkal sem értett egyet, mert ő egy bolsevik szocializációban nő fel, mégis jóban kellett velük lenni, és Karádi Éva kedves volt, Fekete Éva kedves volt, mind bizalommal és barátsággal fogadták. Az biztos, hogy Éva sem volt a rendszer híve abban az értelemben, hogy ő pont ezt a kádári rendszert szerette volna: ő valahol a Holdon találta meg a maga kommunizmusát. Haraszti az én akkori felfogásom szerint napról napra jobboldalibbá vált. Ez annyit jelent, hogy ő sose volt maoista. Végül is, ahogy már mondtam, Haraszti Miki vitt be a demokratikus ellenzékbe 1976-ban. Akkor találkoztam először Fehérrel, Hellerrel, Kissel, Bencével, akkor voltam Szigligeten. Majd Kisék elkezdtek felfedezni. Ebben volt afféle népfrontpolitika is, hogy aki balról jön, az is közénk tartozik, és majd mi megneveljük. Esetemben ez nehéz feladat volt, aztán 1978-79-re eszmei alapon minimum marxista voltam, a szocializmust pozitív dolognak tekintettem, nem azt, ami éppen „reálisan létezik", hanem aminek lenni kellene, vagy lehetne. Nem a kínai, nem a nicaraguai, nem a kubai, egyik sem. Ez is valami Holdon fellelhető utópia volt. De ez nem akadályozott meg abban, hogy megkezdjem a nyugati kapcsolatok ápolását. Azt is elhatároztam, hogy véget vetek a publikációs tilalomnak, és Nyugaton fogok publikálni, németül. Ez ugyancsak erős felszabadító hatással volt rám: nemcsak hogy nem függök ettől a kultúrától, hanem ártok is neki. Az egy óriási dolog volt, hogy megjelent Nyugat-Berlinben a könyvem. Amilyen hülye, hiú szerző vagyok, be is mentem a Gorkij Könyvtárba, az idegen nyelvűbe, hogy ott van-e már: ott volt, rajta a pecsét, hogy titkos.

■ *Egy nagyobb ugrással térjünk rá 1987-re! Úgy fogalmazott: „1987-ben [...] valóban vállaltam valamit hobbi és küldetés között – politikai, de inkább szellemi feladatot. Magyarországot próbáltam közvetíteni a Nyugatnak."[116] Mit jelentett ez pontosan, menyiben volt ez politikai feladat?*

Annyiban volt az, hogy minden irodalomban van valami politika. 1987-től Bécsben éltem. Ott volt az első olyan eset, hogy megkértek, segítsek nekik magyar írók meghívásában: lista összeállítása, milyen műveik vannak, kitől van valami németül stb.... Ebben benne volt, hogy én voltam az, aki itthon nem publikálhatott, most pedig én tudok valamit tenni azért, hogy mások viszont publikálhassanak. Volt, hogy egy bécsi kulturális intézménytől véleményezésre megkaptam a Magyar Írószövetség által felolvasóestre meghívottak listáját, no, azt kiegészítettem Petrivel és más peremre szorítottakkal. Ez egyértelműen kultúrpolitika volt.

■ *Meg sem fordult a fejében, hogy politikai, politikusi utat válasszon?*

Nem. Egyrészt volt ez a maoista történet, és úgy gondoltam, hogy aki ekkorát tud tévedni, az ne legyen politikus. Másrészt nekem ez az egész dolog tulajdonképpen mégiscsak arról szólt, hogy én egy olyan világban akartam élni, ahol szabadon mondhatom a véleményem, szabadon írhatok. Értem a politikát, akár lehetnék is politikus, de most én szavaz-

[116] Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988) Interjúk.* T-Twins Kiadó, 1995., interjú Dalos Györggyel (1990. szeptember) 157-185. o.

zak egy adótörvényről? Úgy éreztem, hogy ez aztán végképp nem az én feladatom.

■ *Miért érezte fontosnak, hogy belépjen az SZDSZ-be?*

Viszonylag későn léptem be, 1990 elején, de az az én társaságom volt, a demokratikus ellenzék valamiféle folytatása. Ez volt az egyetlen párt, ami engem érdekelt akkor.

■ *Tehát ennek a politikai közösségnek a tagja kívánt maradni, de az odatartozást kifejező tagságon túli politikai szerepet nem kívánt vállalni?*

Nem. A politikából egyedül a kultúrpolitika érdekelt igazán, de nem akartam átképezni magam hivatásos politikussá. Ez 1990 után is így volt. 1989–90-ben a Kossuth Klubban voltak az első nagy nyilvános vitái a magyar ellenzéknek kulturális kérdésekről. Ott láttam, hogy az SZDSZ-ben is olyan folyamatok vannak, amikkel én nem tudok mit kezdeni: Bécsben élek, vagy épp Berlinben, és akkor nyilatkozzak, hogy Tölgyessy vagy Kis? Ezen a ponton tökéletesen illetéktelennek tartottam magam.

■ *Visszatérve az általánosabb szintre: az egyértelmű szerepválasztás nem mindenkinek sikerült a '90-es váltás során. Voltak, akik ingadoztak, és egyszerre kívántak politikusok és értelmiségiek lenni...*

Először mindig a sors dönt arról, hova kerül az ember, utána már neki is van módja a beleszólásra. Az biztos, hogy 1987-től egyértelműen kifelé mentem ebből az országból. Ez jelentette a kéziratait külföldre menetelét, majd észrevettem, hogy személyesen is ki akarok menni ebből az országból. Ez nem kalandvágy volt, úgy gondoltam, nekem itt sok keresnivalóm nincs. 1993-ban már Bécsben voltam, osztrák állampolgár lettem, majd pályáztam Berlinbe, bár ennek magánéleti okai is voltak. De a döntéseimben nem voltak távlati tervek. Tudtam, mihez értek, miben vagyok jó, és hol van keresnivalóm, tanulnivalóm. A magyar írók külföldi bemutatása, egyfajta moderátori szerep, ezt például meg kellett tanulnom. Meg kellett tanulnom, ki ül mellettem, és hogy tudom megfegyelmezni, hogy ne beszéljen annyit. Közben persze rengeteg embert ismertem meg. A pályatársaimmal – néhány kivételtől eltekintve – a '70-es években nagyon felszínes kapcsolatom volt csak. Ugyan olvastam mindent, de azzal a rossz érzéssel olvastam, hogy ők mind publikálnak, én meg nem. Idővel láttam, hogy aki publikálhat, az sem boldog.

■ *Mit gondol az itthon maradottakról, akik nem tudták eldönteni, miként folytassák? Mennyire volt problematikus az értelmiségi és politikusi szerepek összefonódása, összecsúszása?*

1990 után itt valaminek vége lett. Majdnemhogy semlegesen mondom, hogy a demokratikus ellenzék vált feleslegessé, és vége is van, nem fog többé föltámadni. Ez a fajta politizálás nincs többé. Ezt nem mindenki látta, sokan nem tudták elfogadni. Ami ebből eredően az egyes emberekkel történt, az inkább szomorú, mint vigasztaló. Ezen értem azokat is, akik először bekerültek a pikszisbe, és azokat is, akik már akkor sem kerültek be. A demokratikus ellenzéknek nagyon sok olyan tagja volt, akinek semmiféle vezető állása vagy szerepe nem lett a rendszerváltás után. Tehát volt egy olyan ellenzéki réteg, amelyik nagyon hamar átlátta, hogy a rendszerváltásból neki semmi haszna nem lesz, nagyon sokan szorultak a peremre, ma vagy jobbra, vagy balra állnak az akkori önmaguktól. De ez nyilván nem csak az akkori ellenzéki értelmiséggel van így. Rengeteg elkeserítő emberi sors volt, van. Az is szörnyű, hogy ez a hihetetlen épület, az SZDSZ a romba dőlt. Az NDK-ban az ennek megfelelő emberi jogi szervezettel voltam jóban, ők 3 százalékot kaptak az első szabad választáson. Ez az akkori ellenzék úgy tudott megmaradni, hogy az első Bundestag-választáson még nem volt 5 százalékos küszöb, beengedték őket, utána pedig a zöldekkel társultak. De ők úgy kezdték, hogy romjaikban voltak, az SZDSZ viszont maga dolgozta le magát.

■ *Abban, ami ma Magyarországon tapasztalható, van-e felelőssége a rendszerváltó elitnek?*

Van. A felelősségnek ugye két értelme van: az egyik az, hogy a felelősség az, amit vállalni szoktak. Amit vállalni szoktunk, azt be szoktuk tartani. Az első program vállalásait nem tartották be. Soha senki végig nem gondolta, mi az, hogy szociális piacgazdaság. A felelősség másik része morális. Természetesen össze lehet fogni bárkivel bármikor a választások érdekében, meg van taktika, meg van stratégia, de a '90-es években elvtelenné kezdett válni a politika, a liberális politika is, érdekkoalíciók, háttéralkuk jöttek létre anélkül, hogy az elveket tisztázták volna. Ez egyenesen vezetett a Tocsik-botrányhoz, a székházügyhöz és a régi ellenzék eróziójához, erkölcsi elhasználódásához.

Az is a politikai felelősséghez tartozik, hogy a gazdasági elit volt az, amelyik a '90-es években – nem zavartatva magát attól, hogy nem övé

a politikai hatalom – végrehajtotta a privatizációt. Persze a privatizáció politikai harc volt, nemcsak itthon, minden kelet-európai országban. De lehet, hogy ezen át kellett menni.

■ *Még egy kérdés a személyes szerepével kapcsolatban: van, amit visszatekintve másképp csinálna? Vagy amit esetleg megbánt volna?*

Sok mindent másként csinálnék, azonban az a nagy probléma, hogy ha én azt most tudom, amit nekem 40 évvel ezelőtt kellett volna tudnom, akkor lehet, hogy elestem volna bizonyos dolgoktól. Ez egy lottó, csupa véletlen. Például ha 19 éves koromban más világnézeti hatások érnek, másik irányzathoz kerülök, akkor esetleg másként alakul a sorsom. Ha nem 1987-ben ülök hajóra, és megyek Bécsbe, hanem 1976-ban, abból egy más élet következik. Nem biztos, hogy az jobb élet lett volna. Ma már mindegy. Akkor volt egy erkölcsi szituáció, hogy vállalni kell valamit valami ellenében, de nem tíz dolgot kell megkülönböztetni egymástól – ahogy ma. Nem volt az a fajta teljes káosz, ami egy mai fiatal számára a tájékozódást sokkal nehezebbé teszi, mint nekünk volt, akik el voltunk zárva az információk jelentős részétől.

■ *El is érkeztünk a jelenbe. Említette, hogy az a forma, ahogy a demokratikus ellenzék létezett, működött, lezárult, és nem jön vissza. Kell ma egyáltalán az értelmiség? Ha igen, akkor mit kellene tenniük? Mi lehetne az ő útjuk?*

Akár szeretjük, akár nem szeretjük a jelenlegi kormányzatot, világos, hogy ez egy éra. Az érából kilátni kevesen tudnak, ahogy a szocializmusból is kevesen láttak ki. Nem feltétlen értelmiségben, mint inkább értelmes emberekben próbálok gondolkodni. Akik leülnek, és minimum leltároznak, végiggondolják, hogy mi a tényleges helyzet Magyarországon, mi az, amit ebben a világban, e pillanatban a legfontosabbnak kéne tartani. Úgy gondolom, ehhez fiatal, nyugodt, mozgékony, kíváncsi, kreatív figurákra volna szükség, akiket nem kötnek mindenféle ideológiák. Ugye arról beszélgetünk, hogy ez egy kedvetlen ország, ennek az országnak akkor fog megjönni a kedve, ha lát maga előtt olyan pozitívumot, olyan mintákat, lehetőségeket, amik az ő életét jobbá teszik. Furcsamód egy súlypontját érzem az összes kérdésnek Magyarországon, amin változtatni lehetne és kellene is, ez a gyűlöletkultúra megszüntetése. Mindazok a kérdések, amelyek a hideg-polgárháború keretében szembeállítják az embereket, más keretben is megvitathatók lehetnének. Úgy gondolom, addig, amíg

nem foglalkozik valaki pacifista módján az ellentétekkel, amíg ezt a gyűlöletet hordozza mindkét oldal – mert a gyűlöletet sohasem lehet csak az egyik fél rovására írni –, addig nem lesz elmozdulás. Egyszerű példa: itt vannak a szobrok, legyen fegyverszünet: 20 évig egy darab szobrot sem kitenni történelmi személyről vagy szimbólumról – kész, nincs miről vitatkozni. Akkor lesz itt viszonylag jó világ, amikor oda jutunk, mint én két éve, amikor osztrákokkal beszélgettünk osztrák politikáról, és nem tudtam, hogy ki a szövetségi kancellár. Ha a politika kimegy ebből a média és a médiafogyasztók által gerjesztett állandó izgalmi állapotából, ha megszűnik a jelentéktelen kérdések taglalása, amelyekről holnapután már senki nem beszél.

NÉVJEGY

Dalos György (1943) író, történész, műfordító. 1967-ben a moszkvai Lomonoszov Egyetem történelem szakán szerzett diplomát. Ugyanebben az évben a Munkásmozgalmi Múzeumnál kezdett dolgozni segédmuzeológusi beosztásban. 1968-ban államellenes összeesküvés vádjával hét havi felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték, a pártból kizárták, munkahelyén felmondtak neki, sem Keletre, sem Nyugatra nem utazhatott, 19 évig nem jelent meg könyve Magyarországon. Az 1970-es években fordításokból élt, és a demokratikus ellenzék aktív tagja lett. 1984-ben DAAD-ösztöndíjjal egy évet töltött Berlinben, majd dolgozott Brémában, Budapesten és Bécsben. 1995-ben pályázaton elnyerte a berlini Magyar Ház igazgatói posztját. 1999-ben a Frankfurti Könyvvásár magyar fővendégségének irodalmi kurátora volt. 1979 óta publikál a Német Szövetségi Köztársaságban, a rendszerváltás óta pedig Magyarországon is rendszeresen. 1995 óta Berlinben él szabadfoglalkozású íróként. Több jelentős magyar és német díj birtokosa, amelyek közül kiemelkedik a Lipcsei Könyvvásár fődíja. A közélet iránti érdeklődése töretlen, rendszeresen jelennek meg cikkei, tanulmányai.

Az interjú a 2019. december 7-ei beszélgetés szerkesztett változata.

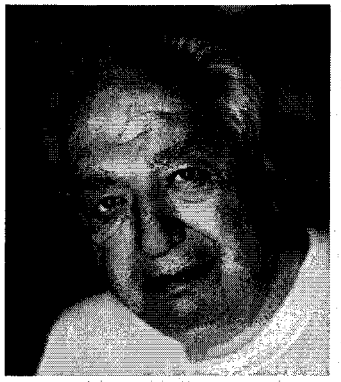

Radnóti Sándor

■ *Mit jelent az értelmiség fogalma, illetve mit jelent az Ön számára értelmiséginek lenni?*

Ez egy sokértelmű kifejezés, aminek van egészen egyszerű definíciója, nevezetesen a felsőfokú végzettség, valamiféle szakértelem. De többnyire, ha az értelmiségről beszélünk, akkor nem a szakértelmiségire gondolunk, hanem arra, akit úgy lehet leginkább megfogalmazni, hogy számára a szó is tett, a szó is cselekedet, aktivitás; aki hajlandó végiggondolni saját szűkebb érdekeinél szélesebb kérdéseket. Tulajdonképpen itt eljutunk a nyilvános értelmiségi fogalmához mint az értelmiségi prototípusához, vagy ideáltípusához. Sokat vitatott kérdés, hogy létezik-e még egyáltalán a public intellectuel. Én amellett vagyok, hogy létezik, és a magam számára ezt tartom irányadónak.

■ *Ehhez képest, vagy ettől független, mit jelentett értelmiséginek lenni Magyarországon a rendszerváltás körüli időszakban?*

Ami a Kádár-rendszer utolsó évtizedeit illeti, közismert, hogy növekvő mértékű lehetőségeket adott az értelmiség számára is. Noha mindvégig fennállt az úgynevezett kádári alku, jelesül, hogy a magánéletedben

egyre több szabadságot kaphatsz, de ennek a feltétele az, hogy a közéletben elfogadod a fennállót. Ez elsősorban nem ideológiai tételeket vagy állításokat takart, hanem mindenekelőtt a Szovjetunióhoz való viszonyt. Ugyanakkor ezt sokan felrúgták, de még többen elfogadták, éltek vele, és ebben viszonylag jól érezték magukat. A rendszerváltáshoz nagyon kevés cselekvő köze volt az értelmiségnek, azt ajándékba kaptuk.

■ *Ha az értelmiségi szerveződések, a szamizdat nem lettek volna – még ha ez egy teoretikus kérdés is –, mennyiben, miben lett volna más a rendszerváltás? Vagy semmilyen szerepe nem volt a folyamatokban, és nélküle is ugyanígy zajlott volna az átmenet?*

Valami szerepe volt. Nevezetesen annyi, hogy voltak emberek, akik valamelyest fel voltak készülve egy lehetséges rendszerváltásra. Voltak nálam okosabbak, akik komolyan úgy gondolták, hogy ez lehetséges. A magam részéről tisztán morális szempontok alapján kapcsolódtam a demokratikus ellenzékhez, én nem gondoltam, hogy a rendszer belátható időn belül megváltozik. Az pedig, hogy megváltozott, a Szovjetunió összeomlásából következett, és nem jámbor aktivitásunkból. De mindenesetre az, hogy ez az aktivitás volt, hogy voltak emberek, akik valamennyire fel voltak készülve a lehetséges változásra, hogy megszülettek bizonyos szövegek, hogy kimondatott: „Kádárnak mennie kell",[117] kijelölte az értelmiség egy részét, a demokratikus ellenzéket, hogy azokban a tárgyalásokban szerepe és súlya legyen, amelyek végső soron megformálták a közeli jövőt. Így a párttal való tárgyalásokon, a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon jelentős szerepet kapott a demokratikus ellenzék.

■ *Említette, hogy morális elkötelezettségből vett részt a demokratikus ellenzékben. Egészen pontosan mit jelent ez?*

Én – mint Magyarországon majdnem minden értelmiségi – anyanyelvként a marxizmust kaptam, és abban gondolkodtam. Hiába mondanak ma bármi ellentétest, lényegében csak ott, csak azok esetében nem történt ez így, ahol nagyon erős volt a családi, vallási háttér, vagy nagyon erős ideológiai mozzanatok játszottak szerepet, például azoknál, akitől a szocializmus elvette a teljes egzisztenciájukat, vagyonukat. Ha most ezektől az

[117] Az 1987 júniusában, a *Beszélő* különszámaként megjelent *Társadalmi szerződés*ben hangzik el, melynek szerzői Kis János, Kőszeg Ferenc, Solt Ottilia.

esetektől eltekintek, akkor lényegében mindannyian marxista fogalmakban írtuk le és gondoltuk át az életet, és ezekkel a fogalmakkal is lehetett ellenzékinek lenni. Nekem a morális megfontolások részben abból származtak, hogy rendkívül ocsmánynak és undorítónak találtam a már említett alkut. A szabadságomtól való megfosztásnak éreztem, és egy ponton úgy döntöttem, nem teszek gesztusokat, nem veszem figyelembe, mit lehet és mit nem lehet írni az első nyilvánosságban. Ez természetesen azt jelentette, hogy jórészt átmentem a második nyilvánosságba. Bár azon kevesek közé tartoztam, akik az első nyilvánosságban is tudtak publikálni, nem voltunk sokan, de volt már egy kis nevem, és néha ott is megjelentem, de elsősorban külföldön és szamizdatban publikáltam ezekben az években. Egyszerűen azért, mert irodalomkritikusként Petri Györgyről – akit a legnagyobb költőnek tartottam Tandori mellett – nem tudtam máshol írni. Petri szamizdatban írt, tehát követnem kellett őt már csak ezért is a szamizdatba, hogy írhassak az ő szamizdat könyveiről.[118]

■ *Mennyire volt szükségszerű, hogy az értelmiség egy része politikailag aktívabb, kvázi politikusi szerepet vállaljon, már amennyire ezt az adott keretek között lehetett? Ennek így kellett lennie?*

Megfordítanám ezt, ugyanis eléggé kevéssé vállalta. Egyrészt a szakértelem, másrészt az értelmiség előbb jellemzett általánosabb magatartása evidenssé tette, hogy egy ilyen fordulatban szerepet játsszon, annál is inkább, mert a politikus is egyfajta értelmiségi, politikusnak lenni is egyfajta értelmiségi foglalkozás. Ez a kezdet kezdetén bizonyos lelkesedéssel járt együtt, emberek feláldozták az idejüket, szakértőkként bekapcsolódtak ebbe-abba, ennek következménye az volt, hogy a szakértő és a politikai aktivista közti határok elmosódtak – hol ebben, hol abban a szerepben tűntek fel emberek. De ez nagyon rövid ideig tartott. Szemmel láthatólag az értelmiség elkedvetlenedett, és megint létrejött az, amit úgy utáltam a Kádár-korszakban: a politikától való tartózkodás. Ez a rendszerváltás első éve után már tapintható volt. Egyre inkább visszahúzódtak az értelmiségiek a politikától. Ugye az első szabadon választott parlamentben a sok idióta mellett ragyogó értelmiségiek is képviselők lettek, így Juhász Pál agrárközgazdász, Tamás Gáspár Miklós, Szabó Miklós, hihetetlenül színes és gazdag világ volt. Együtt volt jelen a nagyon magas nívó és az elképesztően alacsony nívó – Torgyán József utóbbinak ideáltípusa vagy példája. Mindenképpen egy izgatott és szórakoztató időszak, jelenség volt ez, és még messze volt az a professzionalizmus, ami később jellemezte a politikát. De ebben a folyamatban nagyon hamar, szerintem túl hamar vonta le az értelmiség nagy része azt a konzekvenciát, hogy a politika büdös, ne foglalkozzunk vele.

[118] Ld. részletesebben: Radnóti Sándor: A szamizdat jó dolog, de... Részletek egy Kenedi Jánoshoz írott levélből. In: *Magyar Füzetek 3 (1979).* http://epa.oszk.hu/02200/02201/00004/pdf/?fbclid=IwAR1yYADiGxFFxjgRVXfkBkb6CV1NqmZXXU0J0r-rhrk6KPmBRktY7b_BVcc (letöltés: 2019. február 24.)

■ *Jobb lett volna, ha az értelmiség tovább marad a politikában, valamint ez párosul egy tiszta szerepvállalással, és leteszi a lantot mint értelmiségi, legalábbis egy időre?*

Azt hiszem, igen, jó lett volna, ha maradnak. Vagy leteszi a lantot, vagy megmarad szakértőként, vagy professzionális politikus lesz – erre is van, volt precedens. De érdekes Kis János esete is, aki azzal a döntésével, hogy egy vezető magyar párt elnökeként nem lépett be a parlamentbe, lényegében megörökítette azt a problémát, hogy most politikus vagyok-e, vagy értelmiségi.

■ *Már részben érintettük a személyes történetét, de most menjünk bele mélyebben is. A fellelhető információk alapján számomra az rajzolódott ki, hogy a szerepvállalása, szerepválasztása meglehetősen egyértelmű volt a rendszerváltáskor, azaz maradt értelmiségi, és nem kapcsolódott be az aktív pártpolitizálásba annak ellenére sem, hogy az SZDSZ tagja, illetve 1988–89-ben Országos Tanácsának tagja lett. Mennyiben volt tudatos döntés, hogy marad az íróasztalánál?*

Abszolút tudatos döntés volt, ugyanis abból indultam ki, hogy ha valaki nem látta és nem is sejtette előre ezt a nagy fordulatot, amit rendszerváltásnak nevezünk, akkor nincs politikai tehetsége. Levontam azt a konzekvenciát, hogy politikai tehetségem nincs. Ami a másik lehetőséget illeti, olyan természetű szakértelmem sem volt, amivel mint szakértő támogathattam volna a folyamatokat, úgyhogy maradt a saját professzióm és saját munkám, aminek én nagyon örültem, ez ellen semmi kifogásom nem volt. Ugyanakkor ahol tehettem, tettem a dolgom, írtam néha publicisztikákat, amelyekben a fő mondandóm mindig éppen az volt, hogy ne tekintsük a politikát egy megvetendő és elhárítandó dolognak, hanem

tekintsük annak, ami: egy magas nívójú értelmiségi feladatnak. Hogy végül is önbeteljesítő jóslatként a politika olyan mélyre csúszott, mint ahol ma van, azt azért az első időkben nem lehetett látni.

■ *Ebben a tisztának tetsző, tudatos értelmiségi szerepválasztásban két érdekes momentumot is látok a témánk szempontjából. Az egyik, hogy a több helyen is fellelhető életrajzában szinte kivétel nélkül szerepel, hogy országgyűlési képviselőjelölt volt 1994-ben. Megnéztem, az SZDSZ országos listájának 144. helyén szerepelt,*[119] *vagyis igen csekély esély mutatkozott arra, hogy képviselő, politikus legyen, tehát leginkább gesztusértékű jelenlét volt ez. Mégis megemlíti. Ezzel azt kívánja jelezni, hogy nem titkol semmit, vagy azért kacérkodott a politikusi szereppel? 2017-ben nyilatkozta például, hogy „Platóntól Heideggerig és tovább az értelmiség, a filozófus örök vágya, hogy ott álljon a király mellett, és megmondja neki, mit tegyen. Vagy arról ábrándozik, hogy ő maga, a filozófus lehessen a király."*[120]

Nem volt kacérkodás a politikusi szereppel. Az életrajzi szerepeltetés pedig nem az én döntésem, egyszer valaki megírta, majd újra és újra átvették. Maga a dolog pedig valóban egy jellegzetes gesztus volt, ismert értelmiségiek rendre a lista legvégén tömörültek, például Konrád György, de ott volt Demszky Gábor is, akiről tudható volt, hogy főpolgármester és nem országgyűlési képviselő lesz, tehát ez kifejezetten szolidaritási megnyilvánulás volt a Szabad Demokraták Szövetségével. Az, hogy a Szabad Demokraták Szövetségének tagja voltam, ma is büszkeséggel tölt el, minden hibája és bajai ellenére a mai napig a legjobb párt volt. De nem volt bennem politikusi szándék. A filozófuskirály, filozófus-tanácsadó mintáját nemcsak Platónnál, hanem olyan közeli barátaimnál, mint Fehér Ferenc, is láthattam annak idején, de ez inkább negatív következményként érintett, hatott, nevezetesen úgy, hogy na, ezt nem. Ennek ellenére nem állítom, hogy néhányszor nem szóltam bele a dolgokba, úgy fogva fel, hogy mint közéleti értelmiségi ezt megtehetem.

[119] Az SZDSZ 1994-es országos listája, Radnóti Sándor a 144. helyen: http://valtor.valasztas.hu/valtort/jsp/lisparjel.jsp?EA=8 & MAZ=00 & LKOD=15 & LTIP=7 (letöltés: 2019. március 17.)

[120] A rendszerváltók csalódása – Pungor András interjúja Radnóti Sándorral. In: *168 Óra*, 2017. június 3. https://168ora.hu/itthon/a-rendszervaltok-csalodasa-4416 (letöltés: 2019. március 17.)

■ *Fel is vezette a következő kérdésemet, a másik momentumot, ami pont 20 évvel később, amikor is 2014-ben belecsúszott abba a bizonyos direkt politikai befolyást, nyomásgyakorlást elérni kívánó „szerepbe", ami az ellenzéket az összefogásra kívánta rávenni. 2018 márciusában erről aztán úgy nyilatkozott, „ma már senkinek sem adnék konkrét politikai tanácsot".*[121] *Azt is említette, hogy nem mindig gondolta így. Mitől változott meg az álláspontja? Minek következtében látja elhibázottnak ezt a fajta szerepvállalást?*

Ugye itt arról volt szó, hogy értelmiségiek egy csoportja összegyűlt, és találkozott vezető politikusokkal, akiket rábeszéltek arra, hogy lényegében egy egységet hozzanak létre a választások előtt, az „összefogást". Szerintem ezt egyszer meg lehetett és meg kellett próbálni, ugye ez volt az első választás Orbánék nagy győzelme után, de elképesztő bukás lett. Ebből a bukásból tanultam. Ugyanúgy, ahogy tanultam abból, hogy minden váradalmam ellenére bekövetkezett a rendszerváltás, ugyanúgy ebből is tanultam, hogy ezt soha többet. De volt még egy eset, ami ugyan véleményes, mert bár az is tekinthető a beavatkozás egy formájának, amikor az ember ír egy publicisztikát, ez azonban annyiban más, hogy nem a hátsó szobákban zajlik, és szerintem ez ellen semmi kifogás nem emelhető. Az előbbi, 2014-es esetnél a hátsó szobának kétségkívül volt egy direkt nyomásgyakorló jellege: egy neves művész lakásán összegyűlve beszéltünk rá vezető ellenzéki politikusokat, hogy egyesüljenek… Tehát a másik eset, amit már kezdtem felvezetni, ennél korábbi volt, nevezetesen, amikor kiálltam Gyurcsány Ferenc mellett az őszödi beszéd után, és azt mondtam, hogy ne mondjon le.[122] Na most ezt nagyon helytelenül tettem. Nem morális okokból nem lehetett ilyet mondani, ebben nem volt semmi morálisan helytelen, hanem kifejezetten politikai okokból tettem helytelenül. Mert ha akkor Gyurcsány lemond, Kiss Péter lett volna a miniszterelnök, aki elegánsan elvesztette volna a következő választást – nem kétharmaddal. Gyurcsány pedig az ellenzék vezére lehetett volna, talán felnőtt volna a szerepéhez, talán a karaktere kalandorjellegét le-, megnyirbálta vol-

[121] Ma nem antiszemitizmus van, hanem antimigránsizmus – Lendvai Péter interjúja Radnóti Sándorral. In: *FÜHÜ*, 2018. március 31. https://fuhu.hu/ma-nem-antiszemitizmus-van-hanem-antimigransizmus/ (letöltés: 2019. március 16.)

[122] Radnóti Sándor: Álszentek összeesküvése. In: *Népszabadság*, 2006. szeptember 25. http://nol.hu/archivum/archiv-418271-228945 (letöltés: 2019. július 12.)

na, más lehetett volna a világ. Orbán 2010 óta bebetonozott győzelme úgy függ össze Gyurcsánnyal, hogy tovább volt miniszterelnök, mint kellett volna, későn mondott le. Ebben annyiban nekem is van egy körömfeketényi szerepem, hogy egy publicisztikában azt tanácsoltam, ne mondjon le.

■ *A személyes szerepvállalásának, pályájának kifejezetten a közéleti értelmiségi aspektusát tekintve, van-e, amit mai fejjel máskánt csinálna? Esetleg van, amit – a már említett két eseten kívül – hibának vagy újragondolandónak tart?*

Magát az alapvonását nem csinálnám másképp, mert lényegében kontinuusan folytattam, amit a Kádár-korban, 1968-ban elkezdtem. Ugye '68-ban a csehszlovákiai bevonulás hatására vontam vissza a párttagfelvételi kérelmemet, úgyhogy azt mondhatom, azon kevesek közé tartozom, akiknek a csehszlovákiai bevonulás jót tett, mert egy világtörténelmi tévedéstől mentett meg. Ettől kezdve mint ellenzéki definiáltam magam, akinek véleményt kell alkotnia közéleti kérdéseiben, és ezt lehetőségei szerint nyilvánosságra is kell hoznia. Ezt a tevékenységet folytattam a rendszerváltás után is. Tehát ennyiben kontinuusnak gondolom a pályámat, és ezt egyáltalán nem bánom. Biztos lehetne szembesíteni még három-négy-öt történettel, de őszintén, ehhez rövid a memóriám, ezért soha nem fogok memoárt írni... De nem csinálnék sok mindent másképp.

■ *Visszatérve az általánosabb szintre: említette, hogy túl gyors, korai volt az értelmiség visszavonulása a politikából, politikától. Ugyanakkor ott volt az a jelenség is, amire a már citált 2017-es interjújában*[123] *utal: „kialakult egy tanácsadói értelmiségi réteg, a szaktudásra való hivatkozás politikai eszközzé vált. Megjelentek a politikai elemzők, a politológusok, akik, miközben gyakran politikai pártoknak is dolgoztak, eljátszották a független értelmiségi szerepét." Ezeket a szerepösszecsúszásokat mennyire látja problematikusnak? Lehetett volna tenni ez ellen, vagy szükségszerű volt, hogy e folyamaton végigmenjünk, és eljussunk oda, hogy ez valamelyest letisztul? Illetve ennek a jelenségnek, folyamatnak, valamint az értelmiségnek van abban szerepe, felelőssége, ami ma Magyarországon van?*

[123] *A rendszerváltók csalódása – Pungor András interjúja Radnóti Sándorral.* In: 168 Óra, 2017. június 3. https://168ora.hu/itthon/a-rendszervaltok-csalodasa-4416 (letöltés: 2019. március 17.)

Az kétségtelen, hogy ezek szerepzavarok voltak. Hogy valaki egy pártnak a fizetési listáján van, az ellen semmi kifogás nem emelhető. Miért ne lehetne egy értelmiségi egy párt fizetési listáján, miért ne kaphatná onnan a pénzét? De akkor ennek nyilvánosnak kell lennie. Az, ami teljesen rendszerszerű volt, hogy független publicistaként mondom el a véleményemet, és ugyanakkor sorban állok a pénztárnál valamelyik pártnál. Ez az, amit a mai politológusok nagyon kicsi része nem tett csak meg. Pedig ez nagyon helytelen volt, és ez az általános züllöttségnek egy elemévé vált, ami ma jellemzi az egész nyilvános magyar életet, tehát ennyiben természetesen az értelmiségnek van felelősség a történtekben. Bár sokféle felelőssége van, de ez bizonyosan az egyik legjelentősebb felelőssége. A szerepeknek teljesen tisztáknak és világosaknak kell lenniük. Lehet politikai tanácsadónak lenni, de akkor ezt tudnia kell a nyilvánosságnak, akkor is, ha független véleményt közöl, amely nem egy párt szolgálatában íródott, ekkor is tudni kell, hogy ki az, aki mondja: a név és a funkció hozzátartozik a szöveghez.

■ *Azt mondja, az értelmiségnek sokféle felelőssége volt, van. Ha ezt konkretizáljuk: a demokratikus ellenzék és az abból kikerült politikusok felelősségét miben látja?*

Az bizonyos, hogy az, akit úgy jellemeztem, hogy *elkedvetlenedő*, az első időszak eufóriája után hamar másnapossá váló és kiábránduló értelmiségi, annak a felelőssége éppen ez, hogy kiábrándult, hogy másnapossá vált, és otthagyta a politikát. Nem érezte annak a felelősségét, hogy állandó kritikával kell a helyzetet szemlélni, nem háborodott fel, amikor fel kellett volna háborodni. Bár éppen a felháborodás az, amit nagyon érdekes látni az elmúlt évtizedekben. Nevezetesen, hogy mi és hogyan váltott ki felháborodást az első időkben, ma már pedig számos esetben csak a vállunkat vonogatjuk, és egyre valószínűtlenebb disznóságokat, gaztetteket is megszokunk, és nem vállalunk érte felelősséget. Abba nem mennék bele, mert ehhez tényleg politikatörténésznek kell lenni, hogy mik voltak azok a nyilvánvalóan létező hibák, amelyek a nem ilyen típusú értelmiséget, hanem azokat terhelik, akik elkötelezték magukat, akik politikusok vagy politikai tanácsadók lettek. A közéleti értelmiségnek is nyilvánvalóan volt felelőssége, ez természetes, de hogy ez konkrétan miben jelentkezett, azt nehéz meghatározni. Volt például az a vita, hogy túlzottan elsietett volt a politikai váltógazdaság, helyesebb lett volna valamilyen nagy

és laza szövetségben kormányoznia az MDF-nek és az SZDSZ-nek egymással, nem pedig azonnal bemutatni a váltógazdaságot. Ezen én sokat vitatkoztam annak idején, és azon az álláspontón voltam, hogy a demokráciát meg kell tanulni, a demokrácia megtanulásának egyik formája az, hogy mindig látjuk az alternatívát. Ugye akkor nem lett volna alternatíva, ha ez a két nagy párt összeborul. Ez volt az én álláspontom, nem tudom, igazam volt-e, mert az emberek nem tanulták meg a demokráciát, ezzel szemben nagyon kiábrándultak belőle, és ma a demokratikus értékek nem tartoznak a nép vezető értékei közé. Ennek megfelelően a szabadság foka és a társadalom szabadságigénye is alacsony. Összefoglalva azt mondanám, az értelmiség legfőbb felelőssége éppen abban mutatkozott meg, hogy nem viselkedett közéleti értelmiségként, hanem zömmel feladta ezt, és szakértelmiségiként kívülről szemlélte és utálta azt, ami történik.

■ *Ez hozzájárulhatott ahhoz a mértékű értelmiségellenességhez is, ami 2010 óta megmutatkozik?*

Most azért más helyzet van, az a fajta autokratikus berendezkedés, ami itt kialakult, az evidensen értelmiségellenes. Az értelmiséget gyepálja már az általános iskolában, a gimnáziumban megakadályozza az értelmiséggé válást, az egyetemen ugyancsak korlátozza ennek lehetőségét, a tudományos intézeteket pedig elveszi. Egyértelműen világossá válik, hogy az értelmiség abban a formájában, ahogy ezt a beszélgetés elején meghatároztuk, nemkívánatos, éppenséggel üldözendő, hiszen ehhez a típusú értelmiséghez a kritikai magatartás, a kritikai beállítottság evidensen és elválaszthatatlanul hozzátartozik. Ezzel a kritikai magatartással szemben az engedelmesség az, ami a legfőbb erény ma, még azt is mondhatnám, hogy *hűségem a becsületem*. Ez a régi fasiszta jelszó ma nagyon aktuálissá vált, és ezt büszkén mondja az a fajta szolgaértelmiség, aki körbeveszi ezt a világot. Itt most jól láthatóan egy hatalmas skizma alakult ki a rendszerhű, az autokratikus rendszerhez hű, azt támogató értelmiség és a valódi kritikai értelmiség között. Ebben mára egyesült a politikát kezdetben elutasító értelmiség és az, aki ezt nem tette. Az ma evidencia minden, a korábban meghatározott értelemben vett értelmiségi számára, hogy ez egy értelmiségellenes világ, amelyben élünk.

■ *Maradva ennél a kérdéskörnél, ismét a már idézett interjújára utalnék, amelyben úgy fogalmazott, „valóban voltak nagyképű mondatok arról, hogy majd mi azt jobban tudjuk".*[124] *Vagyis a rendszerváltó értelmiségnek volt egy olyan attitűdje, ami sokakban visszatetszést kelthetett, generálhatta az ellenszenvet?*

Igen, ezt el tudom képzelni, én is sokszor hallottam ezt. Mégis azért olyan ez, mint a majdnemhogy megfoghatatlan PC-kategória, a bullying. Kétségkívül volt egy erős önbizalom a rendszerváltó, elsősorban a demokratikus ellenzék tradíciójából táplálkozó értelmiségben, amit valóban ez a *meg tudjuk oldani, tudjuk, merjük, tesszük*[125] attitűd jellemzett, amely, lássuk be, túlzott ígéret volt, és szemmel láthatólag nem tudták megoldani. Jelentős és súlyos példa a médiaszabályozás, amely a szabadság jegyében evidensen lehetővé tette a média teljes lezüllését. Itt nem csak a politikai értelemben vett lezüllésről beszélek, sőt e tekintetben sokkal inkább a kulturális lezüllésre gondolok, tehát arra, hogy nem illesztettek bele fékeket, amelyek kötelezővé tették volna bizonyos magas színvonalú műsoroknak egy bizonyos százalékban való fenntartását, mert a szabadságnak ez ellentmondott. Ez kétségkívül egy olyan szélsőségesen liberális álláspont volt, ami rosszat tett. Ugyanígy hiba volt, hogy többet bíztak a piac önszabályozására, mint amennyit szabadott volna és lehetett volna. Elrendelték a nagy gyárak, vállalatok azonnali bezárását, és ez futószalagon termelte a hajléktalanokat. Emberek, akik arra rendezték be az életüket, hogy munkásszállókon töltötték a hetet, hétvégén hazamentek a családjukhoz, majd egyszer a hét elején mentek haza, kirúgva, ami elviselhetetlenné vált, és egy ponton otthonról is ki lettek rúgva, akkor kerültek a hidak alá. Ebből jött létre a hajléktalanság rendkívül súlyos problémája. Tehát voltak vitatható, merész lépések, de azért tegyük hozzá, az SZDSZ az első kurzusban nem volt hatalmon, tehát ez az attitűd inkább csak nyomásgyakorlásként jelent meg.

■ *Térjünk rá a jelenre, illetve részben a jövőre, már csak azért is, mert ezzel kapcsolatban már fogalmazott meg gondolatokat. De kezdjük azzal, hogy kell-e ma az értelmiség. Mit jelent értelmiséginek lenni ma? Miben más értelmiséginek lenni 2010 után, mint az 1990-es és 2000-es években?*

[124] Ld. uo.

[125] Az SZDSZ 1990-es országgyűlési választási kampányának szlogenje volt, hogy *Tudjuk, merjük, tesszük*, mely plakátjaikon is látható volt. https://gallery.hungaricana.hu/hu/SzerencsKepeslap/134598/?img=0

Kell, igen, kell, mindabból, amit eddig mondtam, következik, hogy ezt egy nem elveszíthető pozíciónak tartom. Ezt a kritikai pozíciót fenn kell tartani! Azzal a különbséggel, és ez a döntő különbség, hogy ma lényegében semmilyen más eszköz nem áll az értelmiség rendelkezésére, mint az, hogy szól – *szól, ha már mást nem tehetett.* Ezért fogalmaztam úgy a beszélgetés elején, hogy értelmiségi az, aki számára a szó is tett, mert ugye ezt mindig lehet szembesíteni azzal, hogy semmit nem érünk el, semmit nem ér az aláírósdi, ahogy mondják; gyakran állítják be ezt amolyan minden lében kanál magatartásnak. Ugyanakkor én azt hiszem, hogy fenn kell tartani a kritikai magatartást. Hogy ennek a mértéke, léptéke mekkora, milyen, az más kérdés. Vannak a nagy publicisztikai tehetségek, akik állandóan ezzel foglalkoznak, vannak, akik kevésbé ilyenek, mint például én. Mert amikor a tudományommal foglalkozom, akkor az csak abban az általános értelemben van ezzel összefüggésben, hogy kritikai beállítottságot tükröz, de az, hogy most a táj filozófiájáról írok egy vastag könyvet, közvetlenül semmilyen összefüggésben nincsen az Orbán-kormány kritikájával. De fenn kell tartani az érzékenységet mindennel szemben, és megfelelő időpontokban fel kell háborodni, szólni kell, kiabálni kell, aláírni kell, és így tovább. Ezt látom. Aztán hogy ez hogyan és mikor rendeződik valamilyen változás tényezőjévé, erről semmit nem tudok mondani, részben azért, amit már mondtam, mivel nincs politikai érzékem, politikai tehetségem, tehát nem látom meg, hogy hol van ez a pont, majd csak akkor, amikor már üvöltik az utcán. De ha megnézzük az egyik legutóbbi gaztettet, a Magyar Tudományos Akadémia intézményrendszerének – ami ennek az Akadémiának a lényegéhez tartozott – a beszántását és elvételét, akkor annak van valami jelentősége, hogy az MTA testületileg ellenállt, élén az elnökével. Ez valahol fel lesz jegyezve, benne lesz az annalesekben, benne lesz a Magyar Tudományos Akadémia történetében, hogy nem hajtották igába a fejüket, hanem ellenálltak, amíg tehették.

■ *Nagyjából látjuk, mik a szűkös lehetőségei a mai értelmiségieknek, így a fiataloknak is, akik kapcsán az mondta, „fenn akarom tartani a fiatalokkal a kapcsolatomat, főként azon önző okból, hogy tanulhassak tőlük".*[126] *Mit tanult, illetve tanul tőlük leginkább?*

[126] Nincs már konzervatív hang – interjú a 70 éves Radnóti Sándorral – Kránicz Bence interjúja. In: *VS.hu,* 2016. március 27. https://vs.hu/magazin/osszes/nincs-mar-konzervativ-hang-interju-a-70-eves-radnoti-sandorral-0327#!s0 (letöltés: 2019. március 17.)

Amit maga is idéz a felvezető írásában,[127] vagyis a fiamtól tanultam, aki orrára koppintott az egész tanácsadó értelmiségnek, és el kellett ismernem, igaza van. Talán már korábban is leesett a tantusz, de akkor még világosabban láttam. Így ebben az esetben egy velem egészen közvetlen kapcsolatban álló fiatalember figyelmeztetett valamire.

■ *Azt is említette korábban, nem kíván bölcs rabbi vagy kádi lenni, hogy megmondja a fiataloknak, mit és hogy csináljanak, de abban biztos, hogy mindent újra kell próbálniuk. Mit ért az újrapróbáláson?*

Ez mindig egy kísérlet, tehát kísérletezni kell új és új magatartásformákkal, lehetőségekkel, olyanokkal, amiket én nem tudok kitalálni, csak érdeklődéssel nézem, ha majd megszületnek – ha megszületnek. Olyan erős mintát nem tudtunk adni, hogy ne kellene újakkal próbálkozni.

NÉVJEGY

Radnóti Sándor (1946) esztéta, kritikus, filozófus, egyetemi tanár. Az ELTE magyar–filozófia szakát elvégezve 1969-ben a Magvető Könyvkiadóhoz került, ahol számos szépirodalmi és filozófiai művet szerkesztett. 1972-ben a Magvető akkori igazgatójával, Kardos Györggyel folytatott, politikai hátterű vita után kirúgták, a Gondolat Könyvkiadó munkatársa lett. 1979 végén a '79-es Charta-aláírások miatt innen is elbocsátották, az ezt követő tíz évben szellemi szabadfoglalkozású író volt, többnyire fordítások ellenőrzéséből élt. 1989-ben az akkor induló, *Holmi* című irodalmi, kritikai és elméleti folyóirat társszerkesztője lett egészen 2014-es megszűnéséig. Ugyancsak 1989-ben az ELTE BTK Esztétika Tanszékére hívták tanítani. 1991-ben a filozófiai tudományok doktora lett, 1993 óta egyetemi tanár, 2017 óta professor emeritus, 2019 óta a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Rendszeresen publi-

[127] Radnóti András: A pálya széléről. In: *Élet és Irodalom,* LXI. évfolyam 12. szám, 2017. március 24. https://www.es.hu/cikk/2017-03-24/radnoti-andras/a-palya-szelerol.html

kál magyar és idegen nyelven egyaránt. Szerepet vállalt a demokratikus ellenzék munkájában, 1988–89-ben az SZDSZ Országos Tanácsának tagja, 1994-ben listás országgyűlési képviselőjelöltje volt. 1995 és 1999 között a Soros Alapítvány könyvpályázati zsűrijének elnökeként is tevékenykedett, 1997-től 2000-ig részt vett a Kossuth- és Széchenyi-díj irodalmi albizottságának munkájában. Közéleti kérdésekben ma is rendszeresen megszólal.

Az interjú a 2019. július 12-ei beszélgetés szerkesztett változata.

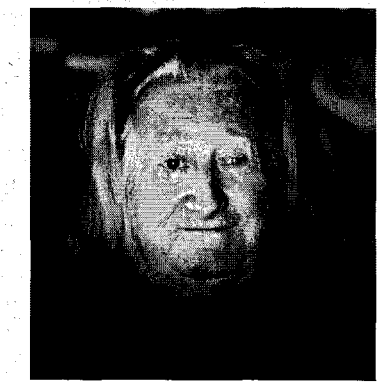

Vajda Mihály

■ *Kezdjük az alapoknál: szerinted mit jelent értelmiséginek lenni? Egyáltalán: mit jelent számodra az értelmiség fogalma?*

Ezzel a szóval nagy bajok vannak. Súlyos bajok. Persze lehet a dolgot praktikus oldalról nézni, és azt mondani, hogy értelmiségi az, akinek felsőfokú végzettsége van. Vagyis a lakosság egyre nagyobb hányada, ahogy a társadalom egyre nagyobb része most már városban él, mert minden falut kineveznek várossá. Tehát mindenki, aki diplomát szerzett, értelmiségivé avanzsált, szellemi munkássá lett. De azért lett szellemi munkássá, mert tulajdonképpen a fizikai munka egyre kevésbé létezik a mai világban. Az utóbbi évtizedekben egészen radikális átalakulás ment végbe, a termelési struktúrák radikálisan megváltoztak, az emberek többsége ma már lényegében számítógépeken keresztül szerel is, és nem a vasat reszelgeti, noha mindkettőnek az a célja például, hogy elkészüljön egy autó, csak ezt ma épp más eszközökkel, technikákkal teszi, mint ötven vagy száz évvel ezelőtt. Tehát ebben a tekintetben értelmetlen a fogalom. De ha idegen nyelven próbálom megfogalmazni, akkor is kicsit értetlenül néznek rám, mert ha azt mondom, die Intelligenz németül vagy intellectuals angolul: nem világos, hogy miről beszélek.

■ *És ahogyan mi ezt itt, Kelet-Közép-Európában és Magyarországon értjük?*

Még mindig úgy gondolkodunk, ahogy a kommunisták, hogy munkás, paraszt, értelmiség és egyéb foglalkozásúak. Ebből következőleg ezzel a fogalommal nincs mit kezdeni. De lehet azt mondani, hogy értelmiségi az, aki gondolkodik a világ dolgairól, aki utat mutat…

■ *Igen, ezt 1990-ben úgy fogalmaztad meg, hogy „a »népnek« nem minden történelmi/társadalmi helyzetben nyílt lehetősége kifejezni, artikulálni önmagát. Az értelmiségi tehát helyettük beszélt: minden, amit megformált, nem egyszerűen az ő véleménye, gondolata volt, hanem a nép érzéseit, kívánságait, többnyire azonban érdekeit kellett kifejeznie (azon népét, mely a saját érdekei felfogására is képtelen). A költő mint »lángoszlop«, amely a nép előtt haladva egy boldogabb jövőbe vezeti azt – ez volt a XIX. századi (döntően a reformkori mozgalmakhoz kapcsolódó) értelmiség szimbóluma Közép-Kelet-Európában, s így Magyarországon is."*[128]

Igen, ekkor jött létre ez a társadalmi réteg, mondjuk ki: feltörekvő polgárok voltak, mert nagyon kevés volt közöttük, aki az arisztokráciából vagy a jobb nemesi rétegekből jött volna – bár olyan is volt, de a többségük feltörekvő polgár volt. Olyanok, akik demokráciát akartak. A demokrácia akarása pedig egybeesett számukra azzal, hogy ők majd megmutatják a népnek, hogy mi az, hogy demokrácia, és hogy kéne a népnek a saját akaratát (amelyik nem volt, talán máig sincs) érvényesíteni. Szóval ekkortól jelent meg mint foglalkozás, bár nem egészen foglalkozás, mert mindegyiknek volt valami „rendes" foglalkozása is, az egyik költő volt, a másik történész, a harmadik filozófus.

Ez a „majd én megmutatom" attitűd az, amiért utálja minden kormányzat az értelmiséget. Teljes joggal, egyetértek velük, hiszen ezek folyton csak a kákán is csomót keresnek. Az értelmiség úgy gondolja, hogy ő átlátja a világot, úgy gondolja, hogy átlátja az igazi problémákat, átlátja a különböző társadalmi csoportok problémáit, és úgy érzi, ezt közvetítenie kell a világ felé, a politika felé, elsősorban a politika felé, talán, bár ebben nem vagyok annyira biztos. Tehát ennyiben megkülönbözteti magát a politikustól, noha nem tagadnám meg a politikusoktól sem, hogy valamilyen értelemben értelmiségiek. Csak az a bajom a mai politikusokkal, hogy perspektívát még csak nem is keresnek, nemhogy nyújtani nem akarnak, ők egyszerűen igazgatni akarják a világot a saját hatalmi ambícióiknak megfelelően, ami manapság leginkább azt jelenti, hogy ők jól járjanak anyagilag. Annyira leegyszerűsödött a világ, hogy értelmiséginek sem érdemes lenni…

[128] Vajda Mihály: Értelmiségi vagy politikus. In: *Hiány*, 1990. február 13. 3–5.

■ *Erre azért térjünk majd vissza! De most lépjünk vissza az időben a demokratikus ellenzékhez. Ha azt gondoljuk, az értelmiség látja a folyamatokat, folyton vizsgálja, amiben él, akkor szerinted mit jelentett a rendszerváltás időszakában értelmiséginek lenni? A '70-es évek végén ezt írtad: „Az értelmiségnek nem lehet a feladata, hogy politikai demokráciát teremtsen. […] Meg kell fogalmaznia, észre kell vétetnie, amit maga észrevett és meglátott. De alternatív elképzeléseket kidolgozni, politikai ellenzéki tevékenységet kifejteni mindaddig, amíg valahogyan, valamilyen formában azok a bizonyos szociológiailag körülhatárolható csoportok meg nem nyilvánulnak. […] Látnunk kell, és ki kell mondanunk, amit látunk. Gondolkoznunk kell, és el kell mondanunk, amit elgondoltunk. De politikai alternatívát nem kínálhatunk fel."*[129]

Nem is volt olyan butaság ez. Volt ez a lengyel mintára csinált repülő egyetem a '80-as évek elején, amikor még messze voltunk a rendszerváltástól, de már sokan gondolkodtak a politikai intézmények megváltoztatásán, a demokratikus politikai intézmények létrehozásán, a szabad piac megteremtésén. Azt mondtam ekkor, hogy ezek megteremtése mind nagyon fontos a demokráciában, de ez legfeljebb a feltétele a demokráciának. A demokráciát ugyanis az emberek működtetik. És ha nincs olyan része a társadalomnak, amely képes működtetni, tehát amelyik tudja, hogy mit akar, és tudja, hogy mit nem akar, akkor ebből igen-igen lassan lesz bármi is. Erre Rév István[130] azt vetette a szememre, hogy ugyanazt mondom, mint Kádár, vagyis hogy ez a nép még nem érett a demokráciára. Ha az állításban magában egyet is értettünk, azt nagyon másként gondoltuk el, miként „érleljük" meg ezt a népet a demokráciára, Kádár ugyebár

[129] Vajda Mihály: Az értelmiség védelmében. In: *Magyar Füzetek* 2. (1977–78). (Válasz Kenedi Jánosnak) http://epa.oszk.hu/02200/02201/00003/pdf/?fbclid=IwAR056eO0pMYH3r3U_qD8HC_egxFwyeFlvb5WIgIzrwASEo423627HmLWlYE (letöltés: 2019. február 24.)

[130] Történész, a Dunakör egyik alapítója, majd a CEU professzora, illetve az OSA Archívum igazgatója.

a kommunista párt vezetésével képzelte ezt el, én azt gondoltam, azzal soha nem fog ez bekövetkezni. Az intézményeket létre lehet, létre kell hozni, és majd évtizedek, esetleg évszázadok szükségesek ahhoz, hogy az emberekben kialakuljon a demokratikus attitűd, elsajátítsák a demokratikus készségeket. Erre aztán nem volt elég időnk, mert jött 2010.

Na de ott voltunk ebben a demokratikus ellenzékben. Én nem tudom, hogy az ellenzéki vezetők stábja, azaz például Kis János, akkor még Bence, Kenedi hogy viszonyultak hozzám, azt tudom, hogy Radnóti Sándor verekedett értem, hogy itt a helyem. Ugyanakkor többek részéről éreztem gyanakvást. Itt ki kell térnem kicsit a Budapesti Iskolára, a Lukács-tanítványokra. Ugyanis arról volt szó, hogy a fiatalabbak, az úgynevezett Lukács-óvoda gyanakvó volt, a két generáció össze is veszett, pontosabban a két csoport fő korifeusai vesztek össze: Fehér Ferenc és Bence György. Utólag úgy ítélem meg, hogy amit leginkább zokon vettek a fiatalabbak, az az volt, hogy Fehér Ferenc rendszeresen járt Aczél Györgyhöz konzultálni. Őszintén szólva, ha így visszatekintek erre a korszakra, azt mondanám, teljes joggal gyanakodtak, hogy mit smúzol ez a Fehér ott az Aczéllal, ráadásul mindig egy házban is laktak, először a Balzac utcában, aztán a Szent István parkban. Mit vannak ezek olyan nagyon jóban egymással? Érthető, ha azt gondolták, érdemes óvatosnak lenniük. Ezt ők persze így soha ki nem mondták, vagy legalábbis az én jelenlétemben nem mondták ki. De biztos vagyok benne, hogy ez volt a legfőbb kifogásuk ellenünk, és nem más. Azt is hozzá kell tennem, hogy ők politikailag radikálisabbnak tűntek, vagy tűnnek a mából visszatekintve, de még ez sem biztos, hogy igaz. Például Kis–Bencének volt az a könyve, *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel,* az a könyv kifejezetten marxista volt.

Visszatérve, mi, vagy legalábbis én biztosan, eléggé határozottak voltunk abban, hogy nem politizálni akarunk, hanem el akarjuk mondani a világról a véleményünket, de nem kifejezett politikai aktivitást akartunk.

■ *Az, amit Ti a gondolkodó körök, a demokratikus ellenzék tagjaiként csináltatok, beleértve a szabadegyetemeket, speciális helyzet, szerep volt? Hogy kerültetek egyáltalán kapcsolatba ezzel a körrel?*

Hogy ki mitől vált részesévé ennek az értelmiségi ellenzéknek, az eléggé eltérő volt. A legtöbben azért, mert kirúgták valahonnan, vagy félreállították, mert aláírt, támogatott valamit, vagy egyszerűen csak gyanús

elemként tartották számon. Kenedi azt mondta, akkor lesz jó, ha minden értelmiségi ellenzékivé válik. Én azt gondoltam, dehogy kell ellenzékivé válnia mindenkinek, csinálják a dolgukat, fessék a festményeiket, írják a történeti monográfiáikat, ha ezért nem rúgják ki őket abból az intézményből, ahol dolgoznak, az tiszta haszon. Legalább nem kell nekik is valami mással megkeresniük a kenyerüket. Úgy gondolom tehát, hogy egyrészt esetleges volt, hogy ki vált ennek a demokratikus ellenzéknek a részévé. Másrészt mégsem egészen volt esetleges, mert nyilván azok váltak a részévé, akiknek a gondolkodása valamiféle értelemben átfogóbb és radikálisabb volt, mint az átlagé. Ezzel persze nem kívánom lebecsülni azt, aki – mondjuk – a középkorral foglalkozott, ahol ugye már kevéssé volt mibe belekötni politikailag, és ezek mind fontos elemei a tudománynak. De fordítva van a dolog, nem attól lesz valaki radikális, hogy filozófiát csinál, hanem azért foglalkozik filozófiával, mert radikálisabb a gondolkodása annál, mint aki akörül akar piszmogni, hogy az Esterházy-birtokok cselédsége hogyan élt. Ez persze nagyon fontos történelmi kutatás, na de…

■ *Szükségszerű volt, hogy ezek az emberek ezeken a kérdéseken kezdjenek el gondolkodni? Kellett, hogy ezt ők tegyék? Jó volt, hogy ezt tették?*

Igen és igen. '68 után feltétlenül szükségszerűnek tekinthetjük. Itt van egy töréspont, ahogy sokan azt mondják. '56 radikalizált bennünket abban az értelemben, hogy nem fogadtuk el a Kádár-féle beavatkozást, és nagyon szomorúvá tett bennünket, oppozícióba kergetett, de nem mondtuk még ki azt, hogy ez az egész szovjet vezetés alatt álló Kelet-Európa, úgy, ahogy van, tűnjön el, mert egyszerűen nem alkalmas arra, hogy valami emberi világot teremtsünk. Ezt csak '68-ban értettük meg igazán. Úgy szocializálódtunk, hogy igenis szükség van egy radikális antikapitalista fordulatra, és az, hogy az '56-os magyar forradalmat a szovjet csapatok leverték, ez nem változtatott ezen. Aztán '68-ban értettem meg, hogy igenis változtatott, és attól kezdve az volt az álláspontom, hogy nem antikapitalista fordulatra van itt szükség. Nálunk éppen arra van szükség, hogy ezt a szocializmusnak nevezett diktatúrát leépítsük, és ott fogjunk hozzá a világ újjáalakításához, ahol '45-ben kellett volna hozzáfognunk. Már eddig is ezt tettem, de most különösen csak a magam nevében beszélek. Szóval abban, hogy ezt így láttam, látom, nagy szerepet játszik a zsidóságom. Az, hogy én gyerekfejjel, de már látó módon éltem át a holokausztot,

azt jelentette, hogy nemcsak azt tudtam, mi nem vagyunk egyenrangúak, hanem azt is, hogy életveszélyben vagyunk. Ennél fogva hosszú ideig magam is sok mindent megbocsátottam a szocializmusnak, amelyik lehetetlenné fogja tenni, hogy ezentúl egy akármilyen kisebbséget kirekesszenek, nem egyszerűen a politikából, hanem az emberi mivoltából. És amíg ez feldolgozódott, az idő volt. Persze értettem, hogy nem jó, hogy jöttek az oroszok, de nekem ez azt jelentette, hogy attól kezdve nem kellett félnünk a nyilasoktól. Féljenek a nyilasok az oroszoktól – gondoltam. Mi is félhettünk volna tőlük, de nem féltünk, mert nekünk csak a felszabadulást hozták. Nem vitatom, hogy sok tekintetben újabb megszállást jelentett ez, sőt a lakosság többsége számára még durvábbat; valóban durva megszállók voltak, valóban megerőszakolták a nőket. De az a helyzet, hogy mi örültünk az oroszoknak. Hosszú fejlődési folyamat volt, míg árnyalódott bennem mindez, és míg felismertem mindezt, valamint kinőttem abból a naiv hitemből, hogy a Szovjetunióban építjük a csodavilágot, aztán abból a naiv hitemből, hogy ezt marxista alapon kell csinálni, aztán pedig abból a naiv hitemből, hogy egyáltalán építeni kell valamit. Ezt a fejlődést indította el '68.

■ *A '70-es évek második felében néhány évet külföldön, Németországban töltöttél, majd 1980-ban jöttél vissza Magyarországra. Evidens volt, hogy csatlakozz a formálódó demokratikus ellenzékhez?*

Igen, abszolút evidens volt. Ebben szerepet játszott az is, amit már említettem, hogy fölrobbant a Budapesti Iskola. Most már kénytelen vagyok tudomásul venni, noha eleinte úgy éreztem, csupán rám fogják, de most már tudom, hogy igazuk volt, én robbantottam föl. Nekem nem kellett többé ez a pártszerű képződmény: hogy mindig gondoljuk ugyanazt, vagy ha nem is gondoljuk ugyanazt, de a végén jussunk közös nevezőre, és az így kialakult közös nézetünket hirdessük a világban. Nekem ebből elég volt. Nagyon szerettem a barátaimat, de másképp gondolkodtam, mint ők. Amikor a generációs konfliktusok voltak, akkor például az idősebb generáció tagjai úgy gondolták, idehaza nincs tere az ő gondolkodásuknak (ez leginkább Fehérre volt jellemző). Hogy mennyire volt ez őszinte? Nem tudom. Kétségtelen, hogy Fehér és talán Márkusék is feltétlenül el akartak menni. A fiatalabbak viszont azt gondolták, hogy mi csak jó állásokhoz akarunk jutni Nyugaton. Hazajövetelem után lassan aztán elfogadták, hogy énrám ez biztosan nem állt.

■ *Egyszer azt nyilatkoztad, kötelességtudatból vettél részt*[131] *a politikában, ahogy azt is említetted, Kőszeg Ferenc hívására nemet mondtál, nem lettél ügyvivő az SZDSZ-ben, amikor az párttá alakult.*[132] *A demokratikus ellenzékben tehát megtetted, amit tehettél, tartottál szabadegyetemi előadásokat, tiltakoztál, aláírtál, aztán amikor eljött a rendszerváltás, mit gondoltál, mi lehet a Te feladatod, miként képzelted a pályád?*

Semmiféle pártban semmi nem akartam lenni. Nem az én habitusomnak megfelelő dolog politikusnak lenni. Nem is érdekel. Csinálja az, akinek ilyen ambíciója van! Nem azért voltam ellenzéki, hogy a rendszert megdöntsem, eszembe sem jutott, hogy az még az én életemben meg fog dőlni. Egészen egyszerűen egy nem hazug, hanem tisztességes kultúrát akartam, ahol mindenki azt mondja, amit valójában gondol, és hagyják ezt gondolni. A rendszert megdönteni meg úgysem nekünk sikerült, hanem Gorbacsovnak, ne tévesszük össze a funkciókat a világban…

■ *Szerinted a demokratikus ellenzék semmilyen módon nem járult hozzá a rendszerváltás bekövetkeztéhez? Bár teoretikus a kérdés, de ha nem lett volna demokratikus ellenzék, miben lett volna más a rendszerváltás?*

Persze hogy nem. Ott is megdőlt a rendszer, ahol nem volt ilyen (vagy semmilyen látható) ellenzék. Hogy aztán a demokratikus ellenzék léte mennyiben járult hozzá az új rendszer milyenségéhez, azt nem tudom megmondani.

■ *Tehát mikor meglett rendszerváltás, és már nem kellett politizálnod, mi volt a terved?*

Miután a rendszer megdőlt, én a szakmának akartam élni: hagyjanak békén a politikával, gondoltam, nem akarok politikus lenni. Egyébként pedig mire a rendszerváltás úgy igazából beindult, addigra már Debrecenből kérdezték, hogy nem akarok-e odamenni filozófia tanszéket csinálni. Mondtam, hogy de, akarok. Sokan nem értették, miért. Akkor talán magam sem tudtam ennyire pontosan a miértet, de ma már tudom:

[131] „Gondolom, ez így is marad". Babarczy Eszter interjúja Vajda Mihállyal, In: *Magyar Narancs*, 1999/51, 1999. december 23. https://magyarnarancs.hu/konyv/gondolom_ez_igy_is_marad_-_vajda_mihaly_filozofus-55894 (letöltés: 2019. július 7.)

[132] Vajda Mihály: Maga igen, de én már nem. Jánossy Lajos interjúja Vajda Mihállyal, In: *Litera*, 2017. december 26. https://litera.hu/magazin/interju/vajda-2-lukacsot-mikor-ismerted-meg.html (letöltés: 2019. július 7.)

azért, mert eszem ágában nem volt a budapesti zűrzavarban kavarni. Szerettem volna megnézni, hogy lehet ténylegesen egy filozófiai intézményt felépíteni, hogy lehet filozófiát tanítani, vagyis filozofálni tanítani, hogy Kanttal szóljak, mert azt már az öregúr is pontosan belátta, hogy filozófiát nem lehet tanítani, csak filozofálni lehet tanítani. Manapság persze többnyire filozófiát tanítanak, magoltatják a népet, de ennek semmi értelme. Megcsináltam egy tanszéket, szerintem máig az egyetlen olyan volt Magyarországon, ahol nem a lexikális anyagot kértük számon, hanem a gondolkodást.

■ *Nagyon egyértelmű volt a szerepválasztásod, a választásod arról, hogy mi lesz a saját utad. Viszont ez nem mindenkinél alakult így a demokratikus ellenzékben. Mit gondolsz, mennyire problematikus, hogy sokan bizonyos szerepeket párhuzamosan vittek?*

Ha a vezetőket nézzük, például Bencét és Kist, mind a ketten vállaltak politikai szerepet, de mind a ketten tanítottak is, filozófiát. Kis szerepe talán jobban ismert az SZDSZ-ben, Bence pedig a Fideszben lett tanácsadó. Voltak, akik beszálltak a politikába, képviselők lettek, például Juhász Pál, majd egy ciklus után visszavonultak, látván, hogy nincs értelme. Hogy miért? Egyedül voltam a barátaim körében, aki ellenezte a négyigenes népszavazást. Azt mondtam, nem jó, hogy nekimentek az MDF-nek, ebből csak szörnyűség lehet. Miért nekik mentek? Mire az volt a válaszuk, hogy mert ők az ellenség; hát én azt hittem, hogy a kommunisták, feleltem ironikusan. Ez a két párt, az SZDSZ meg az MDF azzal voltak elfoglalva, hogy a másikat tüntessék el a porondról, de ezzel együtt magukat is eltüntették szépen, és átadták a helyet egy olyan embernek, aki elég pragmatikusan gondolkodik ahhoz, hogy ne jövőt akarjon építeni.

■ *Tehát azt mondod, hogy a demokratikus ellenzék alakjainak, illetve az abból kiváló értelmiségnek, politikusoknak van felelőssége abban, ami ma tapasztalható a politikában?*

Óriási felelősségük van. Nekik is, meg persze a későbbi politikusoknak is. Kis és Antall jól megértették egymást mint emberek. Jó lett volna, ha ők akkor azt mondják, hogy a mi nézeteink sokban különböznek egymástól, de itt és most nem az a feladat, hogy kialakítsuk azt a pártstruktúrát, amelyik aztán váltógazdálkodást fog folytatni, hanem az, hogy először megismerjük az országot. A demokratikus ellenzéknek fogalma sem volt

semmiről, fogalma sem volt arról, mi van az országban. A „tudjuk, merjük, tesszük"-ből éppen a tudás hiányzott. Tehát ebben állt a felelősségük, hogy meg kellett volna ismerni az országot, és megpróbálni legalább végiggondolni, mit lehet kezdeni itt, Közép-Kelet-Európában, ha egy modern demokrácia irányában szeretnénk mozdulni. Meg kellett volna ezt a világot érteni, mert ahhoz, hogy ebből a negyven év diktatúrából egy normál demokráciát létre lehessen hozni, ahhoz az kell, hogy az emberek is magukénak érezzék ezt a feladatot. De Magyarországon ebből semmit nem éreztek, csak mentek Ausztriába vásárolni. Nem biztos, hogy ez a megismerésre törekvés sikeres akció lett volna, de legalább az igyekezetnek meg kellett volna lennie. Nem pedig úgy gondolni, mint Antall József, hogy visszaállítjuk az úri Magyarországot, vagy Kis János, hogy bevezetjük az amerikai demokráciát. Hát jól bevezették. Mást kellett volna csinálni, mint ami Nyugat-Európában kézenfekvő volt.

■ *Ez összefügg azzal, hogy ők elsősorban értelmiségiek voltak és csak másodsorban politikusok? 1990-ben így fogalmaztál: „A (közép-)kelet-európai értelmiség azonban nem tekintette magát politikusnak, s nem is volt az: formálisan ugyanis nem volt hatalmi pozícióban. Többnyire megvetette a politikusokat és a politikai hivatást. Megvetette a »hivatásos« politikust, aki a hatalmat minden lehetséges eszközzel meg akarja tartani, akivel szemben az értelmiségi kötelessége az igazság kimondása."*[133]

Igen. Ott van például Havel, aki író volt, minden írásában arról beszélt, hogy az igazság kimondása, megélése milyen fontos. Akkor minek megy el köztársasági elnöknek? Árpi bácsi persze jól csinálta, nem játszotta el az igazi köztársasági elnököt.

■ *Ha a pályádra, tetteidre visszagondolsz, van bármi, amit másképp csinálnál?*

A demokratikus ellenzéki szakaszban különösebben nem csináltam semmit, jelen voltam, együtt dobogott velük a szívem. Azzal meg vagyok elégedve, hogy aztán a politikából kiléptem. Nem lettem persze apolitikus: továbbra is érdekel, mi történik a politikában, ahogy egy polgárember politizál. Kívül van rajta, és ha tehet valamit, tesz érte, megírja a gondolatait.

[133] Vajda Mihály: Értelmiségi vagy politikus. In: *Hiány*, 1990. február 13. 3–5.

■ *Szerinted szükség van ma az értelmiségre?*

Az értelmiség csinálja azt, amit egy értelmiséginek tennie kell: gondolkozzon a világon, és ha érdemes megismertetnie a gondolatait, adja közre azokat. Erre szükség van.

NÉVJEGY

Vajda Mihály (1935) Széchenyi-díjas filozófus. A Lukács György fémjelezte Budapesti Iskola tagja volt. Kezdetben általános iskolai tanárként dolgozott, majd 1961-ben a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa lett. Az 1973-as párthatározat nyomán állásából eltávolították, szabadúszó fordítóként, nyelvtanárként dolgozott, majd tanított Németországban és az Amerikai Egyesült Államokban. A hivatalos tudományos élet 1989-ben rehabilitálta. 1990–2005-ig a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Filozófia Tanszékének, majd Intézetének vezetője, a kétezres évek elején másfél évig az MTA Filozófiai Kutatóintézet igazgatója volt. 2007-től a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. A Debreceni Egyetem 2005-ben professor emeritus címmel tüntette ki, melyről 2017. szeptember 4-én mondott le Putyin orosz elnök az egyetem általi díszpolgárrá kinevezése miatt. Pályájának íve a kommunizmus ifjúkori elfogadásától az újbaloldaliságon át a demokratikus ellenzékig, illetve a marxizmusból és korábbi mestere, Lukács György nézeteiből való végső kiábrándulásig vezetett. Írt könyvet többek között Husserlről, Heideggerről, a fasizmusról, a szocializmusról és a posztmodernről is.

Az interjú a 2019. július 5-ei beszélgetés szerkesztett változata.

Utószó – a beszélgetésekről

Amikor a kötet gondolata megfogalmazódott, többféle koncepció vetélkedett bennem az interjúalanyok tekintetében, végül amellett döntöttem, amelyik kizárólag a demokratikus ellenzékre koncentrál. Egyrészt mert önmagában e kör is meglehetősen sokszínű, másrészt mert róluk hallani legtöbbet a rendszerváltás, illetve az általam vizsgált téma kapcsán. Részben szerettem volna megmutatni a sokszínűségüket – az első pillantásra talán hasonlónak tetsző, mégis eltérő életpályák, életcélok egy részét –, részben pedig azt, mi történik, ha a gyakorta hallható bírálatok (ön)reflexióra lelnek. Kifejezetten célom volt az egyéni életutak, az abban meghozott döntések, választások megmutatása, illetve a mögöttük húzódó dilemmák feltárása. Miként az is, hogy beszélgessek olyanokkal, akik a rendszerváltáskor egyértelmű döntést hoztak arról, politikusok vagy értelmiségiek lesznek – akár rivaldafényben, akár szűkebb és/vagy szakmai körben maradva –, és olyanokkal is, akik nem jutottak ezzel dűlőre, vagy át-átléptek egyik szerepből a másikba, valamint olyanokkal is, akik bár e körhöz tartoztak, de ma már csak kevesen tudják ezt róluk, illetőleg olyanokkal is, akik egy ponton az országhatáron túlról kísérték figyelemmel az eseményeket – nem feltétlen önszántukból.

Egy beszélgetésekre épülő kötet soha nem lehet teljes körű, ráadásul mindig szubjektív, mind a kérdező, mind rajta kívül álló okok – az egyik legfájóbb ezek közül, hogy sajnálatos módon többekkel már nem volt alkalmam beszélgetni – miatt. A felvezető írásban úgy fogalmaztam, célom a téma – vagyis az értelmiség és a politika viszonya – Magyarországra fókuszáló körüljárása az érintettekkel, az emlékezetre és a következtetésekre épülő összegzés, illetve a reflexió. Éppen ezért igyekeztem meséltetni beszélgetőtársaimat, emiatt is kértem tőlük beszélgetést – és nem interjút –, ami szabadabb folyást engedhet a múlt megidézésének, újragondolásának. Ebből is adódik, hogy noha volt egy kérdéssorom (melyet a felvezető eszszével együtt mindenkinek előzetesen elküldtem), amin mindenkivel végigmentem, de nem kötött sorrendben, mindig a beszélgetés menetéhez,

fonalához igazítva. A sorvezetőt azért tartottam fontosnak, hogy legyen íve a beszélgetéseknek, és látható legyen, ki-ki miként élte meg, látta, látja ugyanazt a jelenséget, történést. Sok esetben teret engedtem a részleteknek, a rendszerváltást megelőző időszak eseményeit, szereplőit elbeszélő emlékezésnek, mert úgy véltem, ezeket „tankönyvekből" így nem lehetne összerakni, és mert hozzájárulnak a körülmények, a történések vagy akár egyes döntések megvilágításához, (meg)érthetőbbé tételéhez.

Voltak, akikhez korábbi személyes ismeretség fűzött, vagy a beszélgetés apropóján vált tegezővé a viszony, voltak, akikkel pedig a beszélgetés alkalmával találkoztam először személyesen, és a magázódásnál maradtunk. Mindkettő természetes volt, éppen ezért nem éreztem volna őszintének, hitelesnek, ha előbbi esetben magázódásra váltok az írott formában, így megtartottam ezt a kettősséget. Ez azonban nem változtatott azon, hogy végig igyekeztem minden beszélgetőtársamat egyfajta szembenézésre késztetni a múlttal, illetve önnön szerepével, tetteivel, nyilatkozataival kapcsolatban egyaránt, hogy megtudjam, ma már másként lát-e egyes mozzanatokat. Kíváncsiságomnak nem kellett csalatkoznia. Azért – szerencsére – nem elhibázott életekről van szó, de egy-egy cselekedet, megszólalás vagy akár választás többeknél is átértékelődött az évek, évtizedek során, és nem riadtak vissza a szembenézéstől, az elbizonytalanodástól vagy épp a hibázás beismerésétől.

A beszélgetések több ponton is egy irányba mutatón önreflexívek, például annak elismerése tekintetében, hogy a demokratikus ellenzék még ha többrétű is, ám kissé zárt közeg volt, vagy abban, hogy az értelmiség köreiben jellemző volt a „majd mi megmondjuk a tutit" attitűd. Noha mindkettő igaz, és mindkettő első hallásra (érthető módon) inkább negatív, mint pozitív benyomásokat sejtet, érdemes figyelembe venni, hogy egy diktatórikus rendszerről volt szó, ahol nem lévén pluralizmus, azaz a szabadság, a szabadságjogok korlátosak voltak, így a bizalmatlanság is indokolt lehetett. Ebben a környezetben még érthetőbbé válik, miért vélik úgy az értelmiségiek, hogy ők látják át talán leginkább a társadalmi problémákat, melyeket igyekeznek megfogalmazni, közvetíteni – olykor talán nem is szándékosan, de túlterjeszkedve, kilépve saját szerepükből –, illetve valamelyest felkészülni – még ha nem is tudatosan – a rendszer változására. Mindez nem jelent felmentést, de a helyzet összetettségét, a jelenség árnyalatait nem szabad figyelmen kívül hagyni, ez is része a szembenézésnek, az értékelésnek.

Az sem magától értetődő, ki miért lett a demokratikus ellenzék szűkebb-tágabb körének tagja. Tény, hogy a legtöbben azért, mert valamiféle rendszeren kívüli létben éltek: kirúgták, félreállították valahonnan, mert aláírt, támogatott valamit, vagy mert különböző vélt vagy valós oknál fogva gyanús elemként tartották számon. Tehát sokakban volt egyfajta tudatosság; míg voltak, akik úgy gondolták, ha célt nem is érnek, a rendszer bosszantása már önmagában egyfajta elégtétel, ugyanis a '80-as évek második feléig igen kevesen hitték, vélték, hogy valós, rendszerszintű változás jöhet. Ez is jól mutatja, hogy messze nem volt egy-egy mozzanat olyan előre eltervezett, mint azt napjainkban gyakran látni véljük. Igaz ez olykor a szerepválasztásokra is. Például a politikussá válással járó egyéni, szervezeti változások egyáltalán nem voltak professzionálisak, ami ugyancsak nem jelent felmentést az egyéni felelősségvállalás alól, csupán rávilágít arra, hogy egészen egyszerűen nem voltak minták, elegendő arra gondolni, a főállású politikus mint olyan nem létezett.

Az értelmiség és a politika viszonyát tekintve a döntő álláspont szerint bizony nem volt kellően tisztázott e reláció, és ez még a 2010-es években is éreztette hatását. Ugyanakkor akadt olyan vélekedés is, hogy valaki akkor is lehet közíró, ha egyúttal politikus is, és nem mindig a párt által képviselteket mondja, írja, és hogy e megszólalások a rájuk adott reakciók által váltak/nak purparlék eredőjévé. Nem állítom, hogy ezzel maradéktalanul egyet lehet érteni, de módfelett elgondolkodtató akkor is, ha más interjúkból tudható, hogy nem lehetett nem reagálni rájuk. A ma olyannyira lesajnált „petíciózás" is más megítélés alá eshet, és érthetővé válik, miért őrzi sokak körében máig nimbuszát: állások, azaz családok egzisztenciája is múlhatott egy-egy aláíráson a rendszerváltást megelőzően, éppen ezért mind az ellenzékiek, mind a hatalmon lévők meglehetősen nagy jelentőséget tulajdonítottak neki. Míg előbbiek a sokszor vágyott (vagy épp irigyelt) bátorságot látták benne, addig utóbbiak a megtorlás vagy épp a megtorpanás válaszként adandó következményeit mérlegelték. Így válhatott a kor jellemző értelmiségi nyomásgyakorló eszközévé.

És hogy mi az értelmiség legfőbb felelőssége? Talán az, amit többen is megfogalmaznak, jelesül, hogy nem viselkedett közéleti értelmiségként a rendszerváltást követően, hanem többnyire feladta e feladatát, és szakértelmiségiként kívülről vagy épp belülről szemlélte a történéseket.

Ami pedig még ennél is nehezebb kérdésnek bizonyult, az az értelmiség jelenkori és jövőbeni feladata, pontosabban annak megvalósulási, kifejezési formái, lehetőségei. Abban egyetértés mutatkozott, hogy kritikai attitűddel bíró, a fennállót, a hatalmat, a tekintélyt megkérdőjelező gondolkodókra szükség van, és arra is, hogy hallassák hangjukat mindazok, akik e képességek birtokosai, ám hogy ennek mi lehetne a célravezető útja és módja, illetve miként viszonyulhatna a politikához, arra nincs kész recept. Egy lépés lehet az e kötetben elhangzottak átgondolása, a további tanulságok levonása. Ám a lehetséges utak, próbálkozások egy másik kötet tárgyát jelenthetik majd.

Köszönet

Sokan a napi- (míg olvastunk ilyet) és hetilapokat kezdték, kezdik hátulról olvasni, én a könyveket. Mindig a köszönettel és az utószóval indítok. Talán más is van így, ezért az elejéről kezdem a sort, hogy majd hamar jól felborítsam az időrendet.

Bármiről legyen is szó, az alapok a legfontosabbak, tehát hogy mire lehet építeni. Az én alapjaim a szüleim – Rákóczy Erzsébet és Szitás József – rakták le, ők alakították az értékrendem, hittek bennem, ismételgették az ambíció-becsvágy-szorgalom (közhelyesnek tetsző) hármasságának fontosságát, és hogy minden csak rajtam áll, értsd: kevés lehetetlen van, csak akarni és küzdeni kell. Általuk tapasztaltam meg, mit jelent egy diktatúra ellenségének lenni, hogy lehet ezzel együtt élni a mindennapokban, nem elveszíteni a tartást, és azt is általuk tapasztalhattam meg, mit jelentett a rendszerváltás. Nekem gyerekként elsősorban az egyenlőséget (végre nem éreztem magam másodrendű állampolgárnak, még ha ezt akkor nem is így fogalmaztam meg), a szabadságot, a lehetőségeket. Azt hiszem, a rendszerváltás lett az én *pozitív traumám*. Még mindig a családnál maradva, ugyancsak jelentős szellemi alapozóm, terelgetőm nővérem, Szitás Erzsébet, aki sok olyan olvasnivalót adott a kezembe, ami ehhez a kötethez is hozzájárult. Ezenfelül pedig az irományom jobbá tételéért is hálával tartozom neki.

Felnőttkori szocializációmban kiemelt helyet foglal el a Political Capital, hálás vagyok, hogy immár majd' másfél évtizede részese lehetek ennek a kiváló csapatnak, inspiráló szakmai műhelynek.

Első olvasómmal, Surányi Annával folytatnám a sort, aki az első feladási ponton lendített túl biztatásával és néhány fontos tisztázandó pontra való rávilágításával. Az ezt követő olvasói körből Juhász Attila, László Róbert és Ligeti Miklós óvatos, de igen építő bírálatai, javaslatai jelentettek újabb lökést. Robinak köszönhetem a kötet eleji mottót is, aki ezzel a dalrészlettel meglehetősen sokrétű asszociációt hívott elő belőlem a korszak és a kötet témája tekintetében egyaránt; majd pedig a harmadik feladási ponton is túllendített.

Jelentős mérföldkő volt Gyulai Attila és Radnóti András őszinte és kemény kritikája – kis túlzással újrakezdtem a felvezető esszé megírását, nagyon helyesen. Andrásnak a kötet gondolati megszületésében is oroszlánrésze volt 2017. márciusi cikkével és az azt követő beszélgetéseinkkel, vitáinkkal, melyek nélkül soha nem tértem volna vissza a témához.

A második feladási ponton történő átsegítésért Bödő Anitának tartozom hálával, aki 2019 szilveszterén rázott fel, és szembesített azzal: itt már nem lehet feladni. A többéves támogatástól egy óceánnyi távolság sem tartotta vissza Pöltz Dórát, aki mindvégig lelkes tengerentúli támogatóm volt.

Ebből a részből sem hagynám ki a beszélgetőtársakat, akik időt, teret (többnyire szó szerint) adtak, és rendkívül nyitottak, segítőkészek voltak mindvégig. Azoknak is hálás vagyok, akik háttérbeszélgetésekkel, e-mailváltásokkal járultak hozzá a téma feldolgozásához. Minden beszélgetésből sokat tanulhattam.

Akik pedig a végső biztatást és bizalmat adták ahhoz, hogy ne maradjon az asztalfiókban a kézirat: Hutvágner Éva és Mészáros Sándor, valamint Felcsuti Péter, Jaksity György, Király Júlia, Pusztai József és Somogyi Zoltán.

A sort pedig egy, az eddigieknél is személyesebb köszönettel fejezném be, dr. Fejér Csabának és dr. Szabó Ildikó Évának címezve, akiknek a második életemet köszönhetem. Csaba mert kockáztatni és küzdeni egy rendkívül kritikus helyzetben, Ildi pedig öt éve kíséri figyelemmel ennek a merész döntésnek az – úgy tűnik – igen pozitív kimenetelét.

Irodalomjegyzék

Andorka Rudolf: Az értelmiségi szerep dilemmái – Válságban van-e az értelmiség. In: ifj.

Fasang Árpád: *Az (magyar) értelmiség hivatása.* Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 1997.

Bence György–Szalai Erzsébet–Vajda Mihály: Az értelmiség nincs hatalmon. In: *Népszabadság,* 2001. július 21. 24.

Berkovits Balázs: Kis magyar politológia, avagy a kritika halála. In: *Szuverén,* 2011. január 10. http://szuveren.hu/tarsadalom/kis-magyar-politologia-avagy-a-kritika-halala (letöltés: 2019. május 25.)

Bethlenfalvy Gábor: Véleményformáló értelmiség. In: *Magyar Nemzet,* 1994. június 14. 6.

Bihari Mihály: Reform és demokrácia. In: *Medvetánc,* 1987/2. (melléklet) 165–225.

Bihari Mihály: Mérlegen a politikatudomány. In: *Politikatudományi Szemle,* 1993/1. 111–117.

Bonifeszt Mária–Inotai András: Van-e harmadik út? In: *Népszabadság,* 2000. május 26. 14.

Boros László: Szakértők, agytrösztök, hívők a politikában és a pártok mögött. In: *Politikatudományi Szemle,* 1999/1. 107–116.

Bozóki András: Értelmiségiek a politikában. In: *Népszabadság,* 1993. március 27. 17.

Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás – Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon.* L'Harmattan, 2019.

Bozóki András: Kockázatok és mellékhatások. In: *Századvég,* 16. évfolyam (2010) 58. szám. https://publications.ceu.edu/sites/default/files/publications/bozoki-kockazatok-es-mellekhatasok-2011.pdf (letöltés: 2019. május 1.)

Bozóki András: Mozgalmi-értelmiségi politika a rendszerváltás után: A Demokratikus Charta. In: *Politikatudományi Szemle,* 1997/1. 98–135. http://epa.oszk.hu/02500/02565/00019/pdf/EPA02565_poltud_szemle_1997_1_098-135.pdf (letöltés: 2019. február 24.)

Csite András: Balliberálisok, jobboldaliak, függetlenek és extravagánsok. In: *Századvég,* 2001/ősz (új folyam 22. szám). 93–120.

Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék 1968–1988.* I–III. kötet, T-Twins Kiadó, 1995.

Csizmadia Ervin: *A politika és az értelmiség.* Századvég Kiadó, Budapest, 2003.
Csizmadia Ervin: Agytrösztök a pártok mögött. In: *Magyar Hírlap,* 1998. december 22. 6.
Csizmadia Ervin: Pártok és agytrösztök. Think-tank szervezetek Nyugat-Európában és Magyarországon. In: *Politikatudományi Szemle,* 1998/4. 5–29.
Csizmadia Ervin: Az agytrösztök és a politikai versenyképesség. Reflexiók a hozzászólásokra. In: *Politikatudományi Szemle,* 1999/4.
Dalos György: Horizont 1968. In: *2000,* 2008/7–8. http://ketezer.hu/2008/07/horizont-1968/ (letöltés: 2019. november 24.)
Dalos György: *Viszlát elvtársak.* Corvina Kiadó Kft., 2011.
Dessewffy Tibor: Politológusok és agytrösztök. In: *Politikatudományi Szemle,* 1999/2. 125–130.
Eörsi István: Pártpolitika és értelmiség. In: *Beszélő,* 2000/6. 117–118.
Eörsi István: A szabad demokraták és az értelmiség. In: *Élet és Irodalom,* XLVI. évfolyam 34. szám, 2002. augusztus 23. https://www.es.hu/cikk/2003-01-13/eorsi-istvan/a-szabad-demokratak-es-az-ertelmiseg.html (letöltés: 2019. július 20.)
ifj. Fasang Árpád: *Az (magyar) értelmiség hivatása.* Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 1997.
Felföldi Zoltán: Ellenzékben, avagy konzervatív feltámadás Nagy-Britanniában az 1970-es évek második felében. In: *Valóság,* 1997/9. 48–75.
Felföldi Zoltán: Hittérítők és neofiták – neofita hittérítők. Régi és új konzervatív apostolok a hetvenes évekbeli Nagy-Britanniában. In: *Valóság,* 1998/9. 56–81.
Fritz Tamás: Az utak különválnak. A „véleményformáló értelmiség" és a kormány. In: *Magyar Nemzet,* 1999. június 09. 7.
Gramsci, Antonio: *Marxizmus – kultúra – művészet.* Bp., Kossuth, 1965. (ford.: Fogarasi Miklós)
Heller Ágnes–Kőbányai János: *Biciklizö Majom.* Kőbányai János interjúregénye. Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2004.
Hodosán Róza: *Szamizdat történetek.* Noran Könyvkiadó Kft., 2004.
Horn Gábor: „Karácsonynak Vonával kell meccselnie". Rényi Pál Dániel interjúja Horn Gáborral, In: *444.hu,* 2018. március 26. https://444.hu/2018/03/26/horn-gabor-karacsonynak-vonaval-kell-meccselnie (letöltés: 2019. május 25.)
Johnson, Paul: *Értelmiségiek.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 2002.
K. Horváth Zoltán: Az intellektuális vákuumtól a felemás professzionalizációig. In: *Világosság,* 2003/1–2. 41–56.
Kis János: Liberalizmus a harmadik köztársaságban. In: Kis János: *Mi a liberalizmus?* Kalligram, Pozsony, 2014.

Kis János: Társadalmi szerződés. In: *Beszélő,* 1987. június (1987/2. különszám).
Konrád György–Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* Budapest, Gondolat, 1989.
Körösényi András: Demokrácia és patronázs. Politikusok és köztisztviselők viszonya. In: *Politikatudományi Szemle,* 1996/4. 35–62.
Körösényi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után.* Budapest, Osiris–MTA TK, 2015.
Körösényi András: A fogalomhasználat állatorvosi lova. Csizmadia Ervin Pártok és agytrösztök című cikkéről. In: *Politikatudományi Szemle,* 1999/1. 117–122.
Körösényi András: A kritikai-ellenzéki értelmiség Közép-Európában. A totalitárius rendszerek bomlásától a pragmatikus-autoriter diktatúrák létrejöttéig. In: Uő.: *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat.* Bp., Osiris, 2000.
Körösényi András: Értelmiségiek és demokrácia. Az értelmiség politikai gondolkodásáról. In: Uő.: *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat.* Bp., Osiris, 2000.
Kőszeg Ferenc: *K. történetei.* Magvető, Budapest, 2009.
Kőszeg Ferenc: *Múltunk vége.* Kalligram Kiadó, 2011.
Kristóf Luca: *Véleményformálók.* Budapest, L'Harmattan–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014.
Lengyel László: Értelmiség a rendszerváltásban. In: *Mozgó Világ,* 1995/9. 21.
Magyar Bálint: A posztkommunista maffiaállam. Rádai Eszter interjúja Magyar Bálinttal. In: *Élet és Irodalom,* 2013. június 14. https://www.es.hu/cikk/2013-06-14/radai-eszter/a-posztkommunista-maffiaallam.html (letöltés: 2019. augusztus 20.)
Magyar Bálint: A visszautasíthatatlan kétharmados ajánlat. In: *Népszabadság,* 2011. március 12. http://nol.hu/belfold/20110312-a_visszautasithatatlan_ketharmados_ajanlat-1008751 (letöltés: 2019. augusztus 20.)
Magyar Bálint: Ennek az SZDSZ-nek vége. Ónody-Molnár Dóra interjúja Magyar Bálinttal. In: *Népszabadság,* 2009. július 17. http://nol.hu/belfold/20090717-ennek_az_szdsz-nek_vege-341674 (letöltés: 2019. július 22.)
Magyar Bálint: Magyar polip – a szervezett felvilág. In: *Magyar Hírlap,* 2001. február 22.
Mannheim Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok.* Bp., Osiris, 2000. (ford.: Bendl Júlia)
Mannheim Károly: *Ideológia és utópia.* Bp., Atlantisz, 1996. (ford.: Mezei I. György)

Mándi Tibor: Angolszász konzervativizmus Magyarországon? In: *Politikatudományi Szemle,* 1999/2. 117–120.
Miklós Tamás: „A szavak tettek" II. Jánossy Lajos Interjúja Miklós Tamással. In: *litera.hu,* 2019. augusztus 15. https://litera.hu/magazin/interju/miklos-tamas-a-szavak-tettek-ii.html (letöltés: 2019. augusztus 20.)
Part Nagy Lajos: „Ha szűkül is, van még nyilvánosság" – Pálos Máté interjúja Parti Nagy Lajossal. In: *Magyar Narancs,* XXX. évfolyam 34. szám, 2018. augusztus 23. https://magyarnarancs.hu/konyv/ha-szukul-is-van-meg-nyilvanossag-113128 (letöltés, 2019. május 25.)
Pető Iván: Drámainak látom a jövőt – Czene Gábor interjúja Pető Ivánnal. In: *Népszava,* 2018. november 17. https://nepszava.hu/3015426_peto-ivan-dramainak-latom-a-jovot (letöltés: 2019. március 16.)
Pető Iván: Eörsi Istvánról. In: *Élet és Irodalom,* 2004. szeptember 10. https://www.es.hu/cikk/2004-09-13/peto-ivan/eorsi-istvanrol.html (letöltés: 2019. május 12.)
Pető Iván: „Nem lehet valaki egyszerre kint is, meg bent is" – Rádai Eszter interjúja Pető Ivánnal. In: *Beszélő,* 2000/4. 8-20. http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Enem-lehet-valaki-egyszerre-kint-is-meg-bent-is%E2%80%9D (letöltés: 2019. május 25.)
Pető Iván: *Politikai Curriculum Vitae.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000.
Petőcz György: Az értelmiségi nihilizmus. In: *Magyar Hírlap,* 1999. november 26. 7.
Petőcz György: Levegőt. In: *Élet és Irodalom,* 2003. március 21. 6.
Pikó Bettina: Tudós szerepek és megnyilvánulások a rendszerváltozás után – Korlátok és lehetőségek. In: *Világosság,* 2003/9–10. 169–174.
Pokol Béla: Professzionalizálódás, értelmiség, politika. In: Uő.: *Pénz és politika.* Bp., Aula, 1993.
Radnóti András: A pálya széléről. In: *Élet és Irodalom,* LXI. évfolyam 12. szám, 2017. március 24. https://www.es.hu/cikk/2017-03-24/radnoti-andras/a-palya-szelerol.html (letöltés: 2019. május 25.)
Radnóti András: Válasz kritikusaimnak. In: *Élet és Irodalom,* LXI. évfolyam 15. szám, 2017. április 13. https://www.es.hu/cikk/2017-04-13/radnoti-andras/valasz-kritikusaimnak.html (letöltés: 2019. május 25.)
Radnóti Sándor: A rendszerváltók csalódása – Pungor András interjúja Radnóti Sándorral. In: *168 Óra,* 2017. június 3. https://168ora.hu/itthon/a-rendszervaltok-csalodasa-4416 (letöltés: 2019. március 17.)
Radnóti Sándor: A szamizdat jó dolog, de... Részletek egy Kenedi Jánoshoz írott levélből. In: *Magyar Füzetek 3 (1979).* http://epa.oszk.hu/02200/02201/00004/pdf/?fbclid=IwAR1yYADiGxFFxjgRVXfkBkb6CV1NqmZXXU0J0r-rhrk6KPmBRktY7b_BVcc (letöltés: 2019. február 24.)

Radnóti Sándor: Álszentek összeesküvése. In: *Népszabadság,* 2006. szeptember 25. http://nol.hu/archivum/archiv-418271-228945 (letöltés: 2019. július 12.)
Radnóti Sándor: Ma nem antiszemitizmus van, hanem antimigránsizmus – Lendvai Péter interjúja Radnóti Sándorral In: *FüHü,* 2018. március 31. http://fuhu.hu/ma-nem-antiszemitizmus-van-hanem-antimigransizmus/ (letöltés: 2019. május 25.)
Radnóti Sándor: Nincs már konzervatív hang – interjú a 70 éves Radnóti Sándorral – Kránicz Bence interjúja. In: *VS.hu,* 2016. március 27. https://vs.hu/magazin/osszes/nincs-mar-konzervativ-hang-interju-a-70-eves-radnoti-sandorral-0327#!s0 (letöltés: 2019. március 17.)
Radnóti Sándor: *Sosem fogok memoárt írni.* Magvető, 2019.
Ripp Zoltán: *Eltékozolt esélyek?* Napvilág Kiadó, 2009.
Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990.* Napvilág Kiadó, 2006.
Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás.* Rubicon Könyvek, 2003.
Solymosi Frigyes: Értelmiségi holdudvarok. In: *Élet és irodalom,* 2004. január 02. 14.
Somogyi Zoltán: Mindenki nemzeti. In: *24.hu,* 2018. augusztus 7. https://24.hu/poszt-itt/2018/08/07/somogyi-zoltan-mindenki-nemzeti/ (letöltés: 2019. május 25.)
Szabó Miklós: Az írástudók szereptévesztése. In: *Mozgó Világ,* 1999/1. 73–75.
Szalai Erzsébet: A kelet-európai átalakulás nagy kérdései és az értelmiség. In: *Élet és Irodalom,* 2004. augusztus 20. 5, 12.
Szalai Erzsébet: A reformközgazdászok metamorfózisa. In: Uő.: *Útelágazás – Hatalom és értelmiség az államszocializmus után.* Bp., Pesti Szalon Könyvkiadó, Szombathely, Savaria University Press, 1994.
Szalai Erzsébet: Egy válságértelmiségi dohogásai. In: *Népszabadság,* 2003. szeptember 16. 12.
Szalai Erzsébet: *Ezredváltó dilemmák Magyarországon.* Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2000.
Szalai Erzsébet: Értelmiségi szerepek az ezredvégen. In: Uő.: *Ezredváltó dilemmák Magyarországon.* Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2000.
Szalai Erzsébet: *Hatalom és értelmiség a globális térben.* Bp., Pesti Kalligram Kft., 2018.
Szalai Erzsébet: *Útelágazás – Hatalom és értelmiség az államszocializmus után.* Bp., Pesti Szalon Könyvkiadó, Szombathely, Savaria University Press, 1994.
Szelényi Iván: És akkor Orbán Viktor úgy szólt, hogy a fák nem nőhetnek az égig. Nagy József interjúja Szelényi Ivánnal. In: *24.hu,* 2016. május 27. https://24.hu/kozelet/2016/05/27/szelenyi-ivan-es-akkor-orban-viktor-ugy-szolt-hogy-a-fak-nem-nohetnek-az-egig/ (letöltés: 2019. augusztus 24.)

Szelényi Iván: Konrád Györgyre emlékezve. In: *Élet és Irodalom*, LXIII. évfolyam 38. szám, 2019. szeptember 20. https://www.es.hu/cikk/2019-09-20/szelenyi-ivan/konrad-gyorgyre-emlekezve.html (letöltés: 2019. szeptember 20.)
Szelényi Iván: Zárszó a Szeretem Magyarországot *ELIT 2020: Hatást, nem hatalmat!* című konferenciáján, 2016. április 23-án. https://www.youtube.com/watch?v=n_H535W0Cnw (letöltés: 2019. augusztus 24.)
Tardos Róbert: Agyak, trösztök, hálózatok – széljegyzet egy izgalmas vitához. In: *Politikatudományi Szemle*, 1999/3. 127–133.
Tölgyessy Péter: *Elégedetlenségek egyensúlya*. Helikon Kiadó, 1999.
Török Gábor: Agy, de nem tröszt. In: *Politikatudományi Szemle*, 1999/2. 121–124.
Tőkéczki László: A leértékelt szellemi elit. In: *Magyar Nemzet*, 2003. augusztus 12. 7.
Vajda Mihály: Az értelmiség védelmében. In: *Magyar Füzetek 2 (1977–78)*. (Válasz Kenedi Jánosnak) http://epa.oszk.hu/02200/02201/00003/pdf/?fbclid=IwAR056eO0pMYH3r3U_qD8HC_egxFwyeFlvb5WIgIzrwASEo423627HmLWlYE (letöltés: 2019. február 24.)
Vajda Mihály: Értelmiségi vagy politikus. In: *Hiány*, 1990. február 13. 3–5.
Vajda Mihály: „Gondolom, ez így is marad". Babarczy Eszter interjúja Vajda Mihállyal, In: *Magyar Narancs*, 1999/51, 1999. december 23. -https://magyarnarancs.hu/konyv/gondolom_ez_igy_is_marad_-_vajda_mihaly_filozofus-55894 (letöltés: 2019. július 7.)
Vajda Mihály: Maga igen, de én már nem. Jánossy Lajos interjúja Vajda Mihállyal. In: *Litera.hu*, 2017. december 26. https://litera.hu/magazin/interju/vajda-2-lukacsot-mikor-ismerted-meg.html (letöltés: 2019. július 7.)
Vajda Mihály: *Szög a zsákból*. Bp., Magvető, 2017.
Weber, Max: *A politika mint hivatás*. Bp., Kossuth Kiadó, 2004. (ford.: Glavina Zsuzsa)
Zsidrai Péter: „Az értelmiségnek már üvöltenie kellene". Beszélgetés Ferge Zsuzsával. In: *Magyar Hírlap*, 1999. április 17. 11.

SOMOGYI KÖNYVTÁR
1881
SZEGED

Szitás Katalin (1982) politológus egyetemi tanulmányait az ELTE ÁJK-n végezte, majd ugyanott doktori tanulmányokat folytatott. Első szakmai tapasztalatait az Országgyű lés Hivatalában, majd az Igazságügyi Minisztériumban szerezte. 2006 óta a Political Capital munkatársa, az intézet operatív irányítása mellett elemzői, rendezvényszervezési és kommunikációs feladatokért is fe lelős. A témával egyetemistaként kezdett foglalkozni.

kalligram.libricsoport.hu 3500 Ft
9 789634 681823
facebook/KalligramKiado

PETŐ IVÁN

„A disszidensnek nevezett értelmiségi szerepből egyszer csak politikussá váltunk."

MAGYAR BÁLINT

„Egy diktatúrában az autonóm értelmiségi szerepnek vannak politikai konzekvenciái."

JUHÁSZ PÁL

„Természetesnek tartottam, hogy a közíró az közíró, még ha politikus is."

KŐSZEG FERENC

„Az, hogy bosszantjuk a rendszert, önmagában olyan élvezet, amiért megéri."

BOZÓKI ANDRÁS

„Demokratikus tömegmozgalmak híján az értelmiség helyettesítette a demokráciát."

SZALAI JÚLIA

„Nem a két pozíció párhuzamossága a probléma, hanem a csúszkálás és az eltagadás."

HANN ENDRE

„Van az intelligenciának egy olyan hatalmi vágya, amivel a tudáson keresztül akar hatalmat gyakorolni."

SZELÉNYI IVÁN

„Az ember minél inkább elvonul az elefántcsonttoronyba, annál inkább eszébe jutnak olyan gondolatok, amik talán nem közhelyszerűek, de elképzelhetőek."

DALOS GYÖRGY

„Egy olyan világban akartam élni, ahol szabadon mondhatom a véleményem, szabadon írhatok."

RADNÓTI SÁNDOR

„Az értelmiség legfőbb felelőssége éppen abban mutatkozott meg, hogy nem viselkedett közéleti értelmiségként."

VAJDA MIHÁLY

„Az értelmiség csinálja azt, amit egy értelmiséginek tennie kell: gondolkozzon a világon."